

21^a
edició

Jornades de Cultura Popular

Edifici Menador Espai Cultural de Castelló

“Patrimoni històric.
El Castelló iberoromà”

9, 10 i 11
de novembre
de 2018

Disseño i Disseny by Milkman Design™ www.milkmandesign.com

Ajuntament
de Castelló
Regidoria de Cultura

CASTELLÓ

Ponències i Comunicacions

JORNADES MUNICIPALS DE CULTURA POPULAR A LA CIUTAT DE CASTELLÓ

Col·lecció Monografies de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular

Ajuntament
de Castelló
Regidoria de Cultura

És ben cert que sempre hem tingut a la nostra ciutat i al seu entorn estudiosos de la cultura popular d'una manera més o menys aïllada i individual, encara que de fruits positius.

La necessitat d'agrupar aquells estudiosos va fer que la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Castelló prenguera la iniciativa de crear l'**Institut d'Etnografia i Cultura Popular**, que constitueix un centre adient per a activitats com les **Jornades**, que seran l'inici d'altres actes per al foment de la nostra cultura popular i el coneixement dels valors que romanen al si del poble.

Agraint l'esforç dels participants, ponents i comunicants, es publiquen les actes en les quals queda reflectit per escrit allò que s'ha dit i s'ha fet.

© de la present edició AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE LA PLANA, 2019
del text els autors

Edita: Ajuntament de Castelló de la Plana
Plaça Major, 1 - 12001 Castelló - www.castello.es

Imprimeix: Innovació Digital Castelló, s.l.u.

I.S.B.N.: 978-84-16155-82-8
Dip. Legal: CS 592-2020

Presentació

ANY 2018

XXI JORNADES MUNICIPALS
DE CULTURA POPULAR A LA CIUTAT DE CASTELLÓ

PATRIMONI HISTÒRIC. EL CASTELLÓ IBEROROMÀ

Al llarg de vint anys, des de l'Institut d'Etnografia i Cultura popular, integrat en la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Castelló, hem anat tractant diversos temes de la nostra singularitat com a poble i de la nostra cultura. Tal vegada hauríem d'insistir més en els nostres orígens primigenis; i això és el que fem en aquestes Jornades.

La XXI edició de les Jornades de Cultura Popular a Castelló s'obrirà el dia 9 de novembre amb una temàtica molt interessant: "Patrimoni històric. El Castelló ibero-romà". Una qüestió que els set ponents convidats coneixen perfectament i són experts i professionals en la matèria.

Parlar dels nostres orígens és, certament, un assumpte atractiu i, a més, necessari. Els ponents han escollit renglons importants de la nostra història amb una sorprenent diversificació que, això no obstant, en conjunt, conflueixen en un punt comú com és el coneixement de la nostra història local, les senyes d'identitat que ens distingeixen. Des d'una perspectiva general ("Cultura ibèrica

i cultura popular”) s’aplega, finalment, a un estudi del comerç, reconeixent un camí molt concret, fent referència a un poblat ibèric pròxim, mostrant les aplicacions didàctiques adients per a tothom -i no sols per als escolars-, així com una especial mirada a la singular Via Augusta, camí vertebrador de les nostres terres. És a dir, una visió general, amb cites molt concretes i particulars.

S’han incorporat a les Jornades interessants visites guiades: en primer lloc al Museu de Belles Arts on podran observar-se les peces de la col·lecció permanent d’arqueologia. Així mateix hi haurà una exposició instal·lada en el Museu d’Etnologia sobre el Patrimoni històric, la qual ens informarà sobre els diversos trets de les conferències. I, per altra banda, està prevista una visita guiada a la vila romana de Vinamargo, a càrrec de Joaquín Alfonso Llorens. Es tracta d’una vila romana descoberta durant les obres de canalització del barranc de Fraga on trobarem vestigis ibers, romans i medievals. És un lloc estratègic prop de la mar, de la Via Augusta i del Caminàs, desconegut per a alguns castellanencs. Les restes visibles de l’edificació ens parlen d’un poble amb elements de treball, ceràmica, lloc religiós, etc.

Aquesta edició XXI ens aproparà als nostres orígens per a conèixer-los millor, perquè, com deia la màxima agustiniana, “no es pot estimar allò que no es coneix”. I és el propòsit d’aquestes Jornades donar a conèixer les arrels que ens han conformat com a poble per a estimar-lo millor.

Henri Bouché
Director de les Jornades

PROGRAMA

9, 10 i 11 DE NOVEMBRE DE 2018
Patrimoni històric. El Castelló ibero-romà

Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular
<http://www.castelló.es>

DIVENDRES, 9 DE NOVEMBRE

- **17.30: Recepció i lliurament dels materials als participants.** Edifici *Menador*, *Espai Cultural*, plaça Horts dels Corders, 4 · 12001 Castelló.
- **18.00: Acte d'obertura** de les jornades, a càrrec d'**Henri Bouché Peris**, director de les jornades.
- **18.30: Conferència inaugural** a càrrec de **Carmen Aranegui Gascó**, catedràtica d'Arqueologia de la Universitat de València, sobre el tema "*Sagunt som tots*".
- **20.00: Inauguració de l'exposició** "*Patrimoni històric. El Castelló ibero-romà*" al Museu d'Etnologia de Castelló.

DISSABTE, 10 DE NOVEMBRE

- **9.30: Ponència** a càrrec d'**Arturo Oliver Foix**, llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València, doctor en Arqueologia per la Universitat de Barcelona. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòria (SIAP) de la Diputació de Castelló sobre el tema "*Cultura ibèrica i cultura popular*".
- **10.20:** Col·loqui i comunicacions.
- **11.00:** Pausa.

- **11.30: Ponència** a càrrec d'**Anna Viciach i Safont**, llicenciada en Geografia i Història per la Universitat de València i Diplomada en Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya, sobre el tema "*Poblat ibèric de Sant Josep a la Vall d'Uixó*".
 - **12.30: Didàctica** a càrrec de **Claudia Zaragoza Serrano**, llicenciada en Història, Universitat Autònoma de Barcelona, Doctora en Història Antigua, sobre el tema "*Aplicacions didàctiques al món ibero-romà*".
 - **14.00:** Pausa.
 - **16.30: Ponència** a càrrec de **Ferran Arasa i Gil**, professor titular del departament de Prehistòria i Arqueologia, llicenciat en Geografia i Història, doctor en Història per la Universitat de València, sobre el tema "*La via Augusta per terres de Castelló*".
 - **17.20:** Col·loqui i comunicacions.
 - **18.00:** Pausa.
 - **18.30: Ponència** a càrrec de **Ramón Járrega Domínguez**, Doctor per la Universitat Autònoma de Barcelona, arqueòleg investigador de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) a Tarragona, sobre el tema "*El comerç i l'economia al territori de Sagunt i a la Plana en època romana*".
 - **19.20:** Col·loqui i comunicacions.
- (*) En les ponències, comunicacions i col·loquis Joan Josep Trilles serà el relator.

DIUMENGE, 11 DE NOVEMBRE

- **Visita a la vil·la romana de Vinamargo** a càrrec de Joaquín Alfonso Llorens, arqueòleg director de les excavacions (esmorzar no inclòs).
- **9.30:** Punt de trobada: plaça de Santa Clara.
- **10.00: Vinamargo.**
- **12.00:** Visita complementària de les Jornades a la col·lecció permanent d'Arqueologia del Museu de Belles Arts.
- Dinar (optatiu).

S'expedirà un certificat de 20 hores a qui el sol·licite

I SAGUNT SOM TOTS. SAGUNTO SOMOS TODOS

Carmen Aranegui Gascó

Catedrática emérita. Universitat de València

RESUMEN

La identidad que define a un pueblo es tributaria del tiempo en que se construye. No es lo mismo el siglo XVIII que los siglos XIX o XX. Hay épocas en que prevalece una identidad supranacional, como fue la Ilustración, y otras que optan por la singularidad. Son claves manejadas por un sentimiento de autoestima fundamentado en el pasado, iberorromano en este caso, justificadas por situaciones del presente. *Arse-Saguntum* constituye un ejemplo avalado por conspicuos autores de todos los tiempos, extrapolable a su entorno, adecuado en el marco de las jornadas que nos reúnen.

INTRODUCCIÓN

La apelación a una serie de episodios, personajes o momentos del pasado, que se articulan en una línea de continuidad con el presente, constituye una referencia política, cultural y sentimental para los miembros de la comunidad. Esas referencias se ordenan, codifican y difunden a través de diferentes mecanismos, desde el sistema educativo reglado hasta la propaganda política u otros mecanismos de transmisión cultural, como la pintura histórica o los monumentos conmemorativos.

A. Duplá, E. Dell'Elicine, J. Pz. Mostazo, eds., 2018

En el Mediterrani tot és local; la meteorologia, la cuina, els dialectes, la gent. Unes milles més al nord o més al sud i tot varia: la direcció dels vents, la dosificació dels alls a la cassola, el parlar, el gust, els sentiments.

Josep Pla, 1966

Las dos citas de este encabezamiento son complementarias y compatibles con el título de mi intervención, aunque esto requiera una explicación. Dada la temática de estas jornadas –*El Castelló Iberoromà*–, resulta oportuno tomar como ejemplo el caso de Sagunt (fig. 1), no solo desde la investigación arqueológica o filológica (Coarelli, 2001: 321-326) sino también desde la percepción mítica de su historia hasta el presente. Cuando se trata de construir la pertenencia, el mito atrae a la sociedad más que la historia y es evidente que la ideología de quien lo divulga cala en el imaginario de la audiencia si el narrador es persuasivo

Localización de Sagunt y del Grau Vell en el curso del Palància

como, sin duda, lo fue Pla, quien, en el fondo, desde su defensa de lo particular, solo señala variaciones de detalle entre los lugares del *mar latino*.

Hay que admitir, también, que la historia no es objetiva, si bien la objetividad del método confiere a un relato el rigor y la deontología deseables (Van Vree *et al.*, 2010). Cuando este se fija en una localidad la eleva a referencia de su país, entendido en un sentido amplio, o bien restringido en el caso en que se opte por ensalzar la diferencia (Bhabha, 1994). Contraponer historia y mito es un sofisma, porque el mito forma parte de la historia. Lo ideal sería equilibrar racionalidad y emotividad en la construcción identitaria.

El breve rastreo de las fuentes escritas que sigue es ilustrativo de identidades pen-
dulares creadas a lo largo de los siglos, fruto de su contextualización.

SAGUNT: CUESTIONES DE IDENTIDAD IBERORROMANA

El mito que creó Roma

Lo primero que hay que señalar es que *Saguntum* es un topónimo ausente en los periplos anteriores a Augusto que describieron el litoral mediterráneo peninsular, como el de Hecateo de Mileto (550-476 a. C.), así como inexistente en los tratados suscritos entre Roma y Cartago (Polibio, Hist. III), aunque Polibio (III, 17) habla de la ciudad edetana de *Zacantha*, situada en las faldas de una montaña que divide a los iberos de los celtíberos y que dista siete estadios del mar. La irrupción saguntina en la historia va unida a la justificación de la segunda guerra púnica (218-200 a. C.), cuando un *oppidum* ibérico (denominado *Arse*, como muestran las monedas de su ceca, emitidas desde el tránsito del siglo IV al III a. C., ver Ripollès; Llorens, 2002) se convierte en *Saiganza* (¿?) - *Saguntum* y se pone al amparo de Roma ante la amenaza bárquida (Polibio, III, 30.2).

Más allá de los tópicos inherentes a todas las guerras de sitio (resistencia, autodestrucción e incluso canibalismo), los historiadores romanos, *a posteriori*, dotaron de elogiosa singularidad a Sagunto cuando le atribuyeron unos antecedentes griegos tan remotos que se llevaron a los tiempos de la mítica guerra de Troya, hacia el siglo XII a. C., cuya huella se dice que quedó perpetuada en cultos clásicos, como se ve en las citas siguientes:

Polibio, III, 6-8: (Los Escipiones)... *A cinco millas de la ciudad, acampan alrededor del templo de Venus...*

Liv. XXI, 7, 2-3: *Estaba esta ciudad, la más rica con mucho del otro lado del Ebro, situada a unos mil pasos del mar. Sus habitantes eran oriundos, dicen, de la isla de Zacinto, con los que se mezclaron también algunos del linaje de los rútilos procedentes de Árdea; sus recursos, por otra parte, se habían desarrollado en poco tiempo hasta aquel extremo con el producto del comercio marítimo y de la tierra, o bien por el crecimiento de su población, o por la integridad de costumbres, con la que cultivaron la fidelidad a sus aliados hasta el punto de costarles la ruina.*

Plin. Nat., XVI, 216: *Y en Hispania el templo de Diana en Sagunto, cuyo culto fue llevado allí de Zacinto por sus fundadores, data de doscientos años antes de la caída de Troya, según Bocchus, quien añade que se alza bajo el oppidum. Aníbal lo respetó por razones religiosas; las vigas de junípero subsisten aún.*

A finales del siglo I Silio Itálico modificó el recurso al mito en su poema sobre las guerras púnicas donde interpretó el topónimo *Saguntum* en relación con el décimo trabajo de Hércules (Pún. I, 271-295) y dijo: *No lejos de la costa se levantan los muros de*

Hércules, en una suave cima, para los que un noble nombre se consagró de Zacinto, enterrado en una elevada colina. Este regresaba a Tebas con el ejército como compañero del Alcida, tras ser extinguido Gerión y llevaba estas gestas al cielo.

Con ello prescindió de los fundadores oriundos de la isla jónica de Zante, puesto que atribuyó el topónimo al compañero de Hércules en su expedición para robar los bueyes del mítico Gerión, rey de Tartessos.

De este modo el mito romano se configura mediante la escenificación de un pasado inmemorial y la veneración a Afrodita-Venus y a Artemis-Diana, divinidades oficial e inequívocamente clásicas, a las que se suma al gran héroe fundador que es Hércules. A partir de esa base, insuficientemente confirmada por la arqueología (fig. 2), se irán añadiendo la exaltación de la fidelidad y de la productividad saguntinas, modelo de la colaboración ibera, como no podía ser menos.

El componente ancestral y la importancia de lo sagrado permanecerán como elementos clave de las identidades a lo largo de los tiempos, porque el mito afianza el inmovilismo del sentido utópico de un lugar, sacralizando su pasado y separándolo de la crítica histórica.

Bronce con la representación de Hércules con la piel de león procedente del Castell de Sagunt (h: 20,2 cm). MuHSag

El sueño de los poetas en tiempos modernos (Rodríguez Cuadros, 1995: 231-283)

El salto cronológico de este apartado pretende dar a conocer cómo un lugar mítico permeabiliza situaciones contemporáneas que miran al pasado como algo que imprime un sello intransferible e inviolable. Privado de análisis crítico, el lugar mitificado se convierte en un icono del presente, prevaleciendo el sentimiento sobre la lógica de la razón en su comprensión.

Es así como la literatura española mitifica las ruinas, imágenes de estados de ánimo e ideología, hasta configurar una geografía poética relacionada en un primer momento con ciudades o hechos romanos, en una fecha tan alta como el siglo XV. Un ejemplo se ve en Antonio de Nebrija (1441-1522) respecto a Mérida, pero el caso

más importante, algo después, se debe a Miguel de Cervantes (1547-1616) respecto a Numancia, adelantándose ambos a la aparición de este fenómeno en otros países de Europa.

Lope de Vega (1562-1635) se sitúa en el teatro de Sagunto en *El peregrino en su patria* y habla con las ruinas en tono elegíaco:

*Vivas memorias, máquinas difuntas
que cubre el tiempo de ceniza y hielo,
formando cuevas, donde el Eco al vuelo
sólo del viento acaba las preguntas.
Basas, columnas y arquitecabras juntas,
ya divididas oprimiendo el suelo,
soberbias torres, que al primero cielo
osasteis escalar con vuestras puntas.*

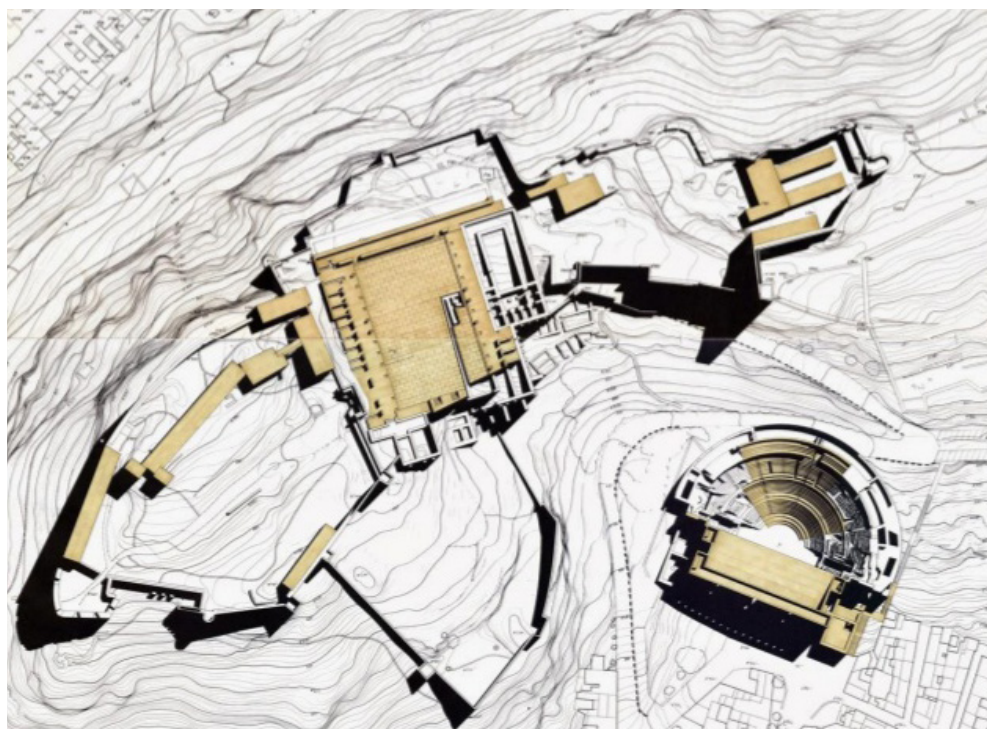
*Si desde tan alto Anfiteatro
representaste a Sagunto muerta
de gran tragedia pretendéis la palma;
mirad de solo un hombre en el teatro
mayor ruina y perdición más cierta,
que en fin sois piedra, y mi historia es alma.*

Este soneto es probablemente un buen ejemplo de una tradición culta que contempla la transformación inevitable de las cosas y de las personas ante los restos de antiguos edificios arruinados, como también hicieron Fray Lorenzo de Zamora en *La Saguntina* (1589) y Rodrigo Caro en la *Canción a las ruinas de Itálica*, ya a comienzos del siglo XVII.

EL GRAN CAMBIO TRAS LA GUERRA DEL FRANCÉS, DESPUÉS LLAMADA DE LA INDEPENDENCIA (1808-1814)

El tránsito del siglo XVIII al siglo XIX marca un claro distanciamiento de la admiración por Roma a favor de las culturas nacionales, con el Regeneracionismo, representado por Joaquín Costa (1846-1911), y el Romanticismo como telón de fondo. España ve independizarse sus colonias americanas pero en paralelo asiste a la eclosión del Hispanismo (Mora, 2004), en un contexto que deja atrás la leyenda negra (Pérez, 2009) a la vez que la nación cambia radicalmente su percepción de sí misma.

Sagunto vive en primer plano este cambio porque sufre la guerra napoleónica como una repetición de la guerra púnica, como si Bonaparte reencarnara a Aníbal, con

Monumento al héroe Romeu en la pza. del Cronista Chabret, Sagunt

1812 por negarse a reconocer a los afrancesados (fig. 3), sentimiento que trasciende a nivel nacional, como muestra el sevillano Alberto Lista y Aragón (1775-1848) en su *Oda a las ruinas de Sagunto*, iberas y edetanas:

*Salve, oh alcázar de Edetania firme
Ejemplo al mundo de constancia ibera... ..*

Esto es, en cierto modo, lo que transmite también Próspero Mérimée cuando escribe en *Les sorcières espagnoles* (1830), con motivo de su viaje a Sagunto, un párrafo que confirma que cada cual prioriza en el paisaje lo que quiere ver, que, en el caso de Mérimée, más allá de las ruinas romanas que tenía delante (fig. 4), es un campesino, tradicional y gracioso, representante de la España distinta y legendaria que el autor de *Carmen* busca:

*Les antiquités, surtout les antiquités romaines, me touchent peu.
Je ne sais comment je me suis laissé persuader d'aller à Murviedro,
voir ce qui reste de Sagonte. J'ai gagné beaucoup de fatigue, j'ai fait de
mauvais diners, et je n'ai rien vu du tout.*

Mon excursion à Murviedro ne m'a pas ennuyé pourtant. J'ai loué un cheval et un paysan valencien pour m'accompagner à pied. J'ai trouvé (le Valencien) grand bavard, passablement fripon, mais en somme bon compagnon et assez amusant.

La segunda mitad del siglo XIX sienta las bases del regionalismo particularmente en Valencia. En 1868 *Morvedre* vuelve a denominarse Sagunto pero proclama su superioridad moral frente a una Roma que permitió el ataque de Aníbal, superioridad que ahora se atribuye a su origen ibérico (Millón, 2002: 125-157).

Planta esquemática del conjunto monumental altoimperial del Castell de Sagunt

La pintura histórica, sin embargo, no sustituye la epopeya por temas costumbristas, pues insiste en los valores de la resistencia frente al invasor (fig. 5), honrando las virtudes saguntinas como propias de la sangre ibera, que representan lo mejor de España.

RECAPITULACIÓN

Las excavaciones arqueológicas que estuvieron focalizadas en Sagunto (Aranegui, 2004) en épocas pasadas tienen en la actualidad una distribución provincial equitativa que

J. de Villanueva y Barbales: sobrepuerta de la galería principal del Palacio Real de Madrid con la representación del sitio de Sagunto (1753-1761). Museo del Prado

permite distinguir facies regionales en la transición de la cultura ibérica a la cultura romana. Investigadores que han actuado sobre las áreas castellanenses podrán explicar mejor que yo las características de cada yacimiento o conjunto de materiales, si bien creo que seguirán admitiendo la transcendencia de Sagunto en la cultura popular, con una amplitud que supera la del ámbito estrictamente local para significar una determinada forma de acceder a ser romano, que hoy podemos consensuar, ya que dio lugar en 2016 a su declaración como Capital Valenciana de la Romanización por parte de las Cortes Valencianas.

Hay otras maneras de llegar a ser y sentirse romano. En el medio castellano la huella numantina (Jimeno; De la Torre, 2005) cumple una función identitaria equivalente a la de Sagunto, con la diferencia étnica de la marca celtibérica que está totalmente ausente en nuestro caso, siempre fiel a un pasado ibérico abierto a la vertiente mediterránea.

BIBLIOGRAFÍA

- Aranegui, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Ed. Bellaterra, Barcelona.
- Bhabha, H. K. (1994): *The Location of Culture*, Routledge, Londres-Nueva York.
- Coarelli, F. (2001): 'Origo Sagunti.' l'origine mitica di Sagunto e l'alleanza con Roma, V. Fromentin; S. Gotteland, eds., *Origines gentium*, Burdeos-París: 321-326.
- Duplá, A.; Dell'Ellicine, E.; Pérez Mostazo, J., eds. (2018): *Antigüedad clásica y naciones modernas en el Viejo y el Nuevo Mundo*, Polifemo eds., Madrid.
- Jimeno, A.; Torre, J. I. de la (2005): *Numancia, símbolo e historia*, Akal, Madrid.
- Mérimée, P. (1981): *Cartas de España (1831-1832). Las brujas españolas*, Bruguera, Amigo Libro, Barcelona: 103.
- Millón, J. A. (2002): Mater Dolorosa: comentarios y edición de la Tragedia de Sagunto, de Francisco Pi y Arsuaga, *Arse* 36: 125-157.
- Mora, G. (2004): Pierre Paris y el hispanismo arqueológico, T. Tortosa, coord., *El yacimiento de La Alcudía (Elche, Alicante). Pasado y presente de un enclave ibérico*, Anejos AEspA XXX, Madrid: 27-42.
- Pérez, J. (2009): *La leyenda negra*, Ed. Gadir, Madrid.
- Pla, J. (1966): *Obres completes vol. 2, Aigua de Mar*, Ed. Destino, Barcelona: 400.
- Ripollès, P. P.; Llorens, M.ª M., eds. (2002): *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y de su territorio*, Bancaja, Sagunto.
- Rodríguez Cuadros, E. (1995): Sagunto en la literatura: épica, *vanitas* y parodia, *Braçal* 11-12: 231-283.
- Van Vree, F.; Winter, J.; Timans, K., eds. (2010): *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe*, Ed. Reviews, U.S.

II CULTURA IBÈRICA I CULTURA POPULAR

Arturo Oliver Foix

EL CONEIXEMENT DE LA CULTURA IBERA

El període històric que denominen Ibèric, també conegut com a Cultura Ibèrica, ocupa un espai temporal que va del segle VI aC fins al segle I aC, i el geogràfic abraça la zona costanera del migdia francès i tota la costa est i sud espanyola. No obstant això, dins de les seues característiques generals que donen unitat al període ibèric, especialment quant a la cultura material, cada zona té unes variants que li ofereixen la seua peculiaritat.

Moneda ibèrica i moneda de 1941 que copia el model ibèric

L'origen dels ibers el trobem en la influència exercida sobre el poblament indígena de la zona, primer pels fenicis, i després per grecs i púnics, per a acabar amb les influències romanes que suposaran la fi de la societat ibèrica. Encara que les relacions amb els pobles mediterranis són les principals, ja que els ibers pertanyen a una cultura plenament mediterrània, tampoc cal deixar de costat altres influències continentals i que arriben a la nostra zona especialment per la vall de l'Ebre. Així els pobles ibèrics estan en contacte amb les principals cultures del moment, especialment les del Mediterrani oriental, i a través d'aquestes amb la zona del Pròxim Orient, on en aquest moment es troben les societats més avançades.

El patró d'assentament dels ibers està completament estructurat i varia segons

Poblacions estructurades urbanísticament a partir del carrer central: 1. Bel 2. Culla

l'època i la zona. Així tenim grans ciutats completament organitzades des del punt de vista urbanístic. Tenim també assentaments més menuts que depenen de les ciutats, així com assentaments de caràcter rural d'extensió menuda. Assentaments relacionats amb activitats productives com les terrisseries o la metal·lúrgia. Hi ha també residències fortificades del llinatge que controla la zona, i ciutadelles quan diversos llinatges encapçalats per un principal viuen al mateix assentament.

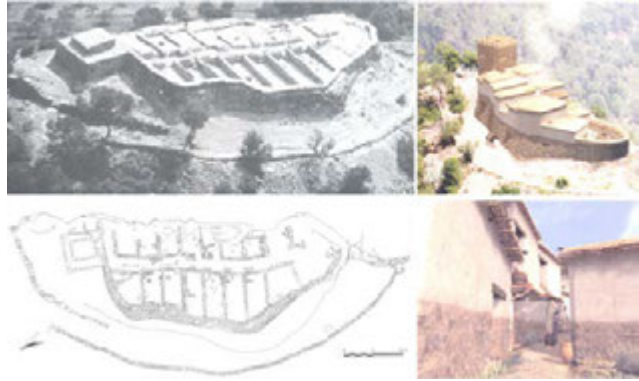
Encara que predominen els assentaments en turons i llocs elevats, amb un clar interès estratègic, tampoc són estranys els assentaments al pla.

Per una altra banda, arqueològicament s'identifiquen llocs de culte, com santuaris rurals i temples aïllats. També les necròpolis, on es dipositaven les restes cremades dels difunts.

Els ibers són el primer poble de la protohistòria peninsular que usa la tecnologia del torn de terrisser, la metal·lúrgia del ferro, l'escriptura, les monedes, el primer que té una agricultura i una ramaderia amb excedent per al comerç. Els ibers representen un trencament amb els períodes històrics anteriors des del punt de vista tecnològic, social i religiós, en part a causa del contacte amb els altres pobles del Mediterrani.

Tenim notícies dels ibers per les fonts clàssiques escrites, tant les gregues com les romanes, però no és fins al final del segle XIX quan comença a relacionar-se una cultura material arqueològica amb ells. És l'època en què el romanticisme decimonònic busca en els temps més allunyats l'origen dels pobles que seran la base de les nacions que s'estan creant en eixe moment. Així, la literatura i la pintura del moment exalten les heroicitats dels pobles antics on els homes del segle XIX busquen els seus orígens. És el cas en el nostre territori i per al món ibèric del setge i la caiguda de Sagunt, o el cas de Numància per al territori celta. És tota una reacció dels diferents pobles europeus davant del que havien sigut les invasions napoleòniques que pretenien unificar-los, el mateix que davant de l'estètica neoclàssica que té també un aire unificador. El Romanticisme pràcticament no aprecia l'època romana, ja que per als romàntics Roma era un poder unificador i opressor dels pobles que va incorporar al seu domini.

El Romanticisme dirigirà les seues mires al moment preromà i a l'Edat Mitjana. Malgrat això, l'interès per l'iberisme no qualla, ja que pràcticament era una cultura desconeguda en eixe moment, tot al contrari del que passa al món cèltic, el qual va ser molt deformat en les interpretacions històriques de l'època amb la finalitat d'adaptar la història als interessos polítics del moment.

Jaciment i reconstrucció de l'assentament ibèric del Punta dels Llops d'Olocau (València), estructurat urbanísticament a partir del carrer central (Bonet, Mata, 2002)

Tant sols Enric Prat de la Riba en el capítol VII de la seua obra *La nacionalitat catalana* (1906), amb unes bases sense fonament històric, usa els ibers com a suport per a la seua argumentació nacionalista. Una vegada més l'interès de legitimar l'antiguitat d'un poble porta a dir certes incoherències:

«Quant el viatjant fenici que va copiar Avienus recorria 500 anys abans de J.C. les costes del mar sard, es trobà allí l'ètnia ibèrica, la nacionalitat ibèrica estesa des de Múrcia al Rodan¹; es a dir des de la gent libo-fenícia de l'Andalusia oriental fins els lígurs de la Provença. Aquella gent són els nostres avantpassats, aquella ètnia ibèrica el primer anell que la història ens deixa veure de la cadena de generacions que han forjat l'anima catalana.../

Un dia la terra catalana s'esgarrià tota sentint passar el poder de Cartago cap Itàlia, i encara no s'havia recuperat de la impressió d'aquest espectacle quant desembarcaren en la seua costa els primers legionaris de Roma. Al cap de tres segles l'ètnia ibèrica havia desaparegut, com casi totes les de l'Europa occidental, entre els plecs de la civilització romana. Un tros l'havien unit a la Hispània², l'altre a la Galia».

També dins de mostrar una relació d'unitat dels pobles catalanòfons des del passat més antic, l'Institut d'Estudis Catalans comença una sèrie d'excavacions arqueològiques en diferents jaciments del Baix Aragó, especialment a la vall del riu Matarranya.

1 Ací E. Prat vol fer coincidir el territori ibèric amb el territori catalanòfon, cosa que no és així, ja que el territori ibèric és molt més extens.

2 Considera Hispània com un territori alié al que serà Catalunya segles després, quan el concepte de la Hispània romana arranxa precisament d'aquí, amb Tarraco com a capital del primer territori del que serà Hispània.

Reconstrucció segons el registre arqueològic d'una casa ibèrica a la Bastida de les Alcusses de Moixent

Des del punt de vista lingüístic i relacionant l'època ibèrica amb els pobles actuals, podem citar el plantejament de la teoria del bascoiberisme sorgit dins de les idees autoc-tonistes que planteja per exemple M. de Unamuno en la seua teoria de la *intrahistòria*, exposada en l'assaig *En torno al casticismo* (1895). El bascoiberisme va ser una teoria molt estesa avalada per autoritats del moment, com Ramón Menéndez Pidal («al hablar del vasco se trata, queramos o no, de algo más general que el vasco,

y es el íbero»). Una teoria que basant-se en els mateixos plantejaments que E. Prat arribava a conclusions oposades.

Els diferents pobles del segle XIX i principi del XX intenten remarcar la seua idiosincràsia enfront dels altres per a establir els nous estats, una idiosincràsia que busquen en el temps més allunyat possible de la història del territori que ocupen, no importa la seua veritable història, el més important és assentar una relació del poble amb el territori, la més antiga que es pugui i, com més diferenciat del veí, millor. Aquesta tendència política i la falta d'uns coneixements adients de les societats antigues portarà a establir unes relacions dels pobles del moment amb els antics sense cap fonament. Ho veiem per exemple quan es busquen relacions amb les llengües o en les etimologies del nom dels pobles actuals per a vincular-los amb la toponímia que ofereixen les fonts escrites antigues, plantejament al qual els nostres pobles no van ser aliens, tan sols cal fer una ullada a qualsevol història local o de la província escrita a cavall entre el segle XIX i XX.

El Romanticisme a vegades va crear pseudohistòries i mites amb elements anacrònics per a buscar una base per al seu concepte de nacionalisme, uns anacronismes i unes pseudohistòries que encara s'arrosseguen en l'àmbit social, polític i inclús historiogràfic.

No serà pràcticament fins a l'últim quart del segle XX quan es datarà bé el desenvolupament de la Cultura Ibèrica. Es coneixeran també en els últims anys la seua estructura social i el patró de poblament, així com els seus rituals i creences.

Construcció rural amb sostre pla de lloses i terra a Vinaròs

Com que la Cultura Ibèrica, com podem veure, s'ha descobert i es coneix per la investigació arqueològica, la seua divulgació entre el públic general ha sigut escassa. Per tant, així com per a altres períodes històrics hi ha una memòria col·lectiva, es té una imatge popular per exemple per al món romà o per a l'andalusí, no és el cas per a la Cultura Ibèrica. De tal forma que qualsevol resta arqueològica ibèrica el poble l'ha relacionada més amb el període andalusí que amb el pròpiament ibèric. L'expressió *ceràmica dels moros* o *restes de castells dels moros* per a referir-se a una troballa ibèrica ha sigut el més normal dins de l'imaginari històric popular. Un exemple del que estem parlant és l'encunyació dels cèntims dels anys quaranta del segle passat, els quals prenen com a mostra l'encuny del genet llancer de les monedes ibèriques. Una manera de reivindicar el passat d'una cultura ancestral, que recordava les heroïcitats de Sagunt i Numància, i l'esplendor d'una cultura antiga autòctona. No obstant això, pocs dels que maneaven eixes monedes coneixien d'on provenia la imatge, una mostra de com de poc coneguda era la Cultura Ibèrica en l'àmbit popular. Cal dir també que fou en 1941 quan el govern espanyol i el francès firmaren l'acord d'intercanvi de peces artístiques pel qual retornava la Dama d'Elx a Espanya. L'acord, i especialment la peça de la Dama d'Elx, va ser aprofitat pel govern espanyol com a propaganda, i serà especialment a partir d'això quan la Dama d'Elx es coneixerà més entre la gent i es convertirà popularment en una icona de la Cultura Ibèrica, una icona de l'antiguitat d'Espanya, una cultura de la qual pràcticament el bust de la Dama serà l'únic element conegut per part del gran públic.

Els ibers han sigut, per tant, uns grans desconeguts, malgrat que part de la cultura

Ceràmica a torn decorada amb òxid de ferro. 1. Cànter de Traiguera. 2. Vas del Puig de la Misericòrdia, segle II aC.

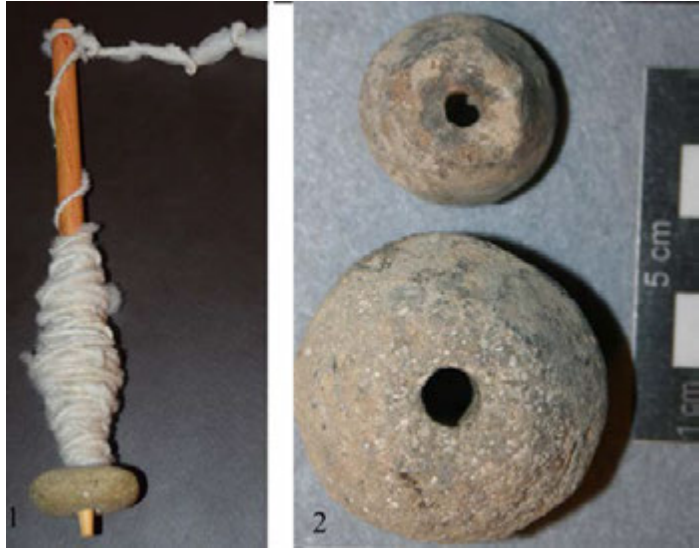
material, de la tecnologia, de diversos aspectes socials i mitològics que han perdurat fins a l'entrada de la tecnologia industrial i sobretot digital es troben per primera vegada a l'última mitat del primer mil·lenni abans de Crist, és a dir, quan al nostre territori s'està desenvolupant la Cultura Ibèrica. Alguns d'aquests aspectes són els que tractarem en les línies següents.

EL PATRÓ D'ASSENTAMENT I L'ESTRUCTURA URBANA

Tal com hem comentat, els ibers són els primers que tenen un patró d'assentament fortament jerarquitzat que parteix de la ciutat com l'espai urbà més desenvolupat i té els xicotets assentaments rurals com el nivell inferior de la jerarquització dels assentaments. Un patró d'assentament que en les nostres terres ha sigut el plantejament fins a l'actualitat. Pobles d'escassa extensió urbana on se centren el poder i l'administració com a caps d'un territori on hi ha una gran població dispersa, els masos. Exposem el cas de poblacions com Culla o la Serra d'en Galceran, on el nombre de cases rurals va ser molt més abundant a diferència del de les urbanes. En el moment ibèric aquestes poblacions devien ser els anomenats *oppida*, per exemple, el Puig de la Nau de Benicarló, i en el territori controlat per l'*oppida* tindriem els assentaments que explotarien les terres de l'entorn, com poden ser el Mas de Fabra a Benicarló, el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs en la seua fase de l'ibèric tardà i la Rochina a Sot de Ferrer, per citar jaciments excavats.

En època ibèrica l'escassa extensió dels assentaments va ser la tònica predominant a les terres de Castelló, especialment del riu Millars cap al nord, una tònica que ha perdurat fins a mitjan segle XX, quan la industrialització i l'emigració del camp cap a les ciutats costaneres ha fet créixer en gran mesura les ciutats actuals.

Per una altra banda és durant el Ferro Antic i l'Ibèric que trobem l'inici d'una estructura d'assentament basada en el carrer o corredor central. És a dir, un carrer on se situen les habitacions o cases a banda i banda d'aquest, i a la vegada els murs de darrere de les cases conformaven la muralla. L'assentament tan sols tenia una en-

1. Fus amb la fusaiola actual. 2. Fusaioles ibèriques

trada per un extrem del carrer, entrada que estava defesa per una o dos torres. Podríem dir que estem davant de l'estructura urbana defensiva més simple que hi ha. Una estructura que podem trobar en pobles actuals, com és el cas de la població de Bel, formada per un carrer que té al seu començament la torre campanar com a element més predominant i fortificat. El planejament també el podem veure a Culla al carrer Pla, que presenta la torre campanar al seu extrem i, a més a més, les cases aprofiten la muralla com a paret de darrere. L'estructura urbana en qüestió durant l'etapa ibèrica la podem trobar en jaciments com el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs, la Rochina de Sot de Ferrer i el Puntal dels Llops d'Olocau (València).

La situació topogràfica d'alguns dels nostres pobles continuen estant en llocs estratègics, en confluències de barrancs, en cims de turons que dominen l'entorn. Una situació topogràfica que ja trobem establida durant l'època ibèrica.

ARQUITECTURA

Les tècniques de l'arquitectura popular i rural actuals les trobem per primera vegada identificades en els jaciments ibèrics. Així, la construcció de maçoneria, de superfícies enfoscades i pintades amb calç o un altre tipus de protector i colorant mineral que estan en qualsevol construcció anterior a la introducció del ciment i la rajola industrial, té l'origen en les cases ibèriques. Tan sols canvia el sostre, ja que en l'època ibèrica es cobreix amb bigues sobre les quals es posa algun tipus de coberta orgànica, rames o fustes, o de lloses de pedra, i sobre aquesta fang mesclat amb vegetació. A partir de l'arquitectura romana, però sobretot de l'Edat Mitjana, les cobertes es faran amb

Ferramenta ibèrica per a treballar el camp idèntica a l'actual

teules. No obstant això, hui en dia, entre les construccions destinades a aixoplugar els pastors o els llauradors, i que trobem disperses per les finques de llavor dels cultius de secà actuals, podem apreciar algunes construccions rectangulars, d'una sola estança, on s'ha construït el sostre amb rames d'oliveres o carrasca sense treballar, sobre les quals s'han posat lloses i damunt d'aquestes terra on creix la vegetació, la qual subjecta la terra quan plou.

El tipus de ferramenta

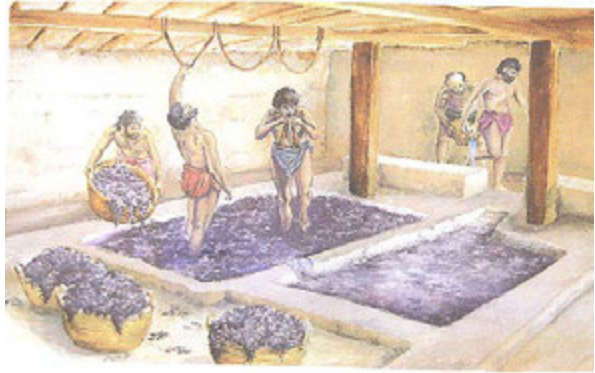
relacionada amb la construcció, com és el cas de les paletes d'obrer recuperades a la Bastida de les Alcusses de Moixent, ens indiquen una forma de treballar com l'actual.

L'estructura de les cases és també pareguda, encara que en l'època ibèrica les superfícies eren més menudes. La planta superior es reserva per al descans, mentre que els espais de la planta baixa tenien altres funcionalitats; és el cas de la zona de cuinar o d'emmagatzematge. La comunicació de les plantes es farà a vegades mitjançant una escala de maçoneria adossada a la paret. Un tipus d'escala que podem trobar en alguns masos actuals.

El tipus de l'arquitectura ibèrica no permet l'obertura de vans per a la il·luminació, per tant els espais interiors devien ser més prompte foscos i poc aptes per a algunes activitats. La il·luminació dels espais de les construccions rurals actuals també és escassa. Una finestra xicoteta i poc més dona un poc de llum i ventilació a l'estança, però tot i així queda fosca per a treballar a l'interior.

La falta d'il·luminació a l'interior dels edificis ens fa pensar, per tant, que les activitats es farien o bé a les terrasses o bé al carrer. El concepte de carrer com una prolongació de l'espai domèstic i econòmic ha estat present als nostres pobles fins fa poques dècades. Tots hem conegut els ferrers, fusters i tenders ocupant les vies públiques per a dipositar materials o fer alguna activitat del seu treball. Hem vist que les dones cosien a la porta de casa, aprofitant també que durant l'estiu s'estava més fresc fora de casa que dins, que la neteja del carrer es feia al mateix temps que la de la casa. Tot això també comportava una relació social, especialment entre el veïnat, que es feia al carrer més que a l'interior de les cases. Tractes comercials o altres tipus de tractes econòmics, la comunicació de notícies. Els lligams d'amistat tenien el seu espai al

carrer, especialment als masos, on l'exterior era, a més a més, de la mateixa propietat. La projecció de l'espai domèstic al carrer és patent en l'urbanisme i l'arquitectura ibèrics que es van traent a la llum en els jaciments arqueològics ibèrics.

PRODUCCIÓ

Els ibers, a causa del contacte que tenen amb els fenicis, adquireixen a partir de la segona mitat del segle VI aC la tecnologia del torn per a fer els vasos ceràmics. Tal com hem comentat més amunt, és el primer poble peninsular que usará aquesta tecnologia. Tot un procés de fabricació que comença amb l'obtenció de l'argila i la seua preparació per a poder donar-li forma amb el torn i coure-la en un forn tancat que té dos cambres: l'espai que rep el nom de laboratori, on es posen les peces a coure, i l'espai o caldera on es fa el foc. Després de la primera cocció es pintava amb òxid de ferro. I de nou podia tornar-se a coure per a consolidar el pigment.

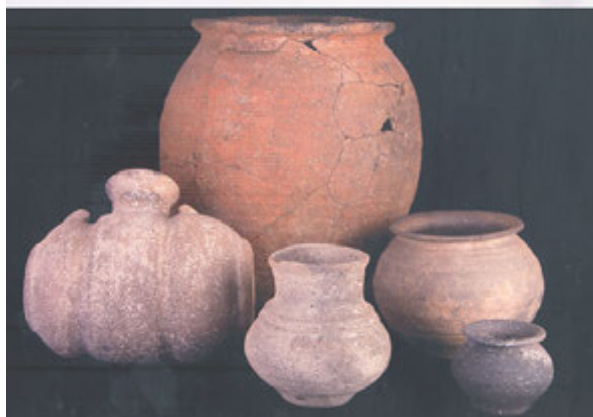

Sistemes de premsat ibèrics per al vi i l'oli en ús fins a la mecanització de la producció

El procés de fabricació i els materials emprats pels ibers són pràcticament els mateixos que s'han usat en la terrisseria tradicional de la zona fins a l'actualitat. Posem per cas la ceràmica de Traiguera en què l'acabat de la peça és molt paregut a la ibèrica i s'hi usa inclús l'òxid de ferro per a la decoració.

Dins de les activitats artesanes, el registre arqueològic ens permet conèixer la forma de filar i de teixir. Els contrapesos o torteres dels fusos, el que en l'argot arqueològic es diu *fusaioles*, mostren un sistema de filar similar a l'artesanal actual que s'ha dut a terme en la fabricació domèstica del fil. Les decoracions ceràmiques i les restes dels contrapesos dels telers ens parlen d'un teler vertical, contrari a l'horitzontal de l'artesanía actual, però es basa pràcticament en el mateix procés de fabricació de la tela.

Les ferramentes de fuster i les evidències del treball de la fusta que trobem en el registre arqueològic o en la iconografia, com és el cas de serres, destrals i gúbies, ens

Vasos i graella ibèrics

parlen d'una fusteria pràcticament idèntica a la que feien els tallers de fusteria de fa un parell de generacions.

AGRICULTURA I RAMADERIA

L'agricultura i la ramaderia que ens mostra el registre arqueològic d'època ibèrica podem dir que ha sigut la base agrícola i ramadera que ha perdurat durant segles fins a la mecanització del camp. Això es veu en les ferramentes agrícoles, des de les corbelles i podalls fins a les aixades i pics. Una tipologia de ferramenta que no ha variat fins a l'actualitat, i que juntament amb les espècies cultivades, com les

gramínies blat, civada i mill, o la vinya i l'olivera com a principals cultius, ens indiquen una agricultura pràcticament idèntica a la que s'ha dut a terme al nostre camp fins fa poques dècades.

El mateix cas tenim quant a la ramaderia, la qual es basa en l'ovella i el porc com a principals espècies per a criar. La troballa d'esquelles idèntiques a les actuals és també una mostra que el sistema de control dels animals no ha variat.

Tot el ventall de ferramentes parteix de l'aplicació de la metal·lúrgia del ferro per a la seua fabricació. Si abans hem comentat que els ibers són els primers a usar el torn de terrisser, també són els primers a usar el ferro per a les armes i les ferramentes, tècnica apresada també dels fenicis, igual que la viticultura i l'oleïcultura, que s'introdueix a la zona a partir dels ibers. El procés tant per a l'obtenció del vi com de l'oli emprat pels ibers va durar fins fa unes dècades. Tot unes tècniques i cultius agrícoles que han perdurat fins a l'actualitat.

Un cas semblant de caràcter ramader és l'apicultura. Les restes i les evidències que han arribat fins a nosaltres són molt paregudes a les actuals, per exemple el tipus de rusc ceràmic de forma tubular, o l'espai delimitat per a situar els ruscós. Uns exemples clars d'açò són el jaciment de la Fonteta Ràquia a Riba-roja i altres jaciments

del Camp de Túria. Cal suposar que es feien ruscos amb diferents materials, com la fusta o el suro, igual que ara. Materials que per la seua condició de peribles no han arribat al registre arqueològic, però tot fa pensar en un sistema de conreu d'abelles i aprofitament de la mel pràcticament idèntica a la tradicional.

LA CUINA I EL MENJAR

Indubtablement el menjar i el tipus de cuina està molt vinculat a l'entorn, als productes que ens dona la terra on està instal·lat un poble concret. Per tant, no és estrany que en una mateixa zona on l'ecosistema no ha variat molt el tipus d'alimentació haja perdurat durant anys.

És en l'època ibèrica on trobem un tipus d'alimentació i de cuina de la que pareix arrancar l'actual, eixa alimentació que denominem «dieta mediterrània». La introducció de l'olivicultura i la viticultura en l'època ibèrica donarà pas a canvis en la forma de cuinar i en els gustos culinaris que han perdurat fins a l'actualitat.

El registre arqueològic ens dona a conèixer una alimentació basada en sopes, farinetes i bullits que es fan en les olles de ceràmica molt paregudes als vasos de cuina tradicionals. També la manera de torrar la carn i els vegetals, ja siga amb graella de ferro o fang, o directament a la brasa, és l'altra forma de cuinar més freqüent. Les begudes com el vi, la cervesa i indubtablement l'aigua eren igual que ara la base de la hidratació dels ibers. Les begudes alcohòliques sense dubte devien ser un privilegi de les elits.

La forma de cuinar es basa com fins a l'entrada dels electrodomèstics en la cocció dels diferents productes en les llars que es trobaven a les parets, molt paregudes a les que hi havia a les cases, especialment les rurals. També és el cas dels forns de volta fets de fang i pedra.

Santuari rupestre ibèric,
Cueva de la Lobera de Castellar (Jaén)
Santuari rupestre actual, Mare de Déu de la Balma de Sorita

1

2

1. Exvots ibèrics (braços, ulls, úter, figura itifàlica). 2. Exvots actuals

EL MÓN CULTURAL

Si el registre arqueològic ens permet conèixer la cultura material de les societats que van deixar els vestigis que hui en dia s'excaven amb metodologia arqueològica, a través d'aquests també podem descobrir aspectes immaterials, com és el cas de les creences i els rituals que es feien. Aspectes sobre els quals el coneixement de la societat ibèrica ha avançat molt durant les últimes dècades d'investigació. Així podem identificar els llocs de culte, com els santuaris on es veneraven les divinitats. Uns santuaris que, com ara, solien trobar-se aïllats al camp, ja siga al cim d'una lloma, penssem per exemple en els actuals de Sant Antoni de Betxí o la

Mare de Déu de la Misericòrdia de Vinaròs, o en coves. Actualment, és el cas de la Mare de Déu de la Cova Santa a Altura o la Mare de Déu de la Balma a Sorita, així com també els llocs on hi ha sorgiment d'aigües, la Mare de Déu de la Font de Traiguera o la de Castellfort i la Mare de Déu de l'Avellà de Catí. Exemples de com ha perdurat un tipus d'espai com a lloc de culte i devoció, i on igual que ara es feien les seues corresponents romeries en unes dates determinades de l'any. És freqüent trobar al costat dels santuaris o llocs de culte actuals jaciments ibèrics, i és que, possiblement, encara que en un moment determinat de la història es perd el coneixement exacte de l'existència de l'assentament, queda un record nebulós en la memòria col·lectiva que pràcticament es converteix en mite, o queda el coneixement que al lloc havien habitat o venerat altres persones un temps abans, tot i que no se sap quan ni qui, però s'agafa eixe dèbil record per a «legitimar» la presència d'un grup social en un lloc concret, en un moment determinat. L'autorelació amb uns avantpassats que vivien allí donarà autoritat i poder com a successors a l'hora d'habitar en el territori. També el sincretisme religiós, especialment el cristià, que és molt obert en aquest aspecte, permetrà la perduració dels llocs de culte antics i els assimilarà a la nova religió o creença, encara que l'origen pagà ja no es recorde.

Així mateix i dins dels cultes, alguns dels rituals que es fan als santuaris tenen el seu origen, o almenys s'identifica per primera vegada, en l'època ibèrica. Posem per exemple la presentació a la divinitat dels exvots. Uns exvots que en la majoria dels casos representen la part del cos que ha sofrit una malaltia i per la qual el devot vol demanar la curació a la divinitat. Uns exvots que en època ibèrica eren de bronze i en l'actualitat ho són de cera. Ha canviat el material però no el concepte, ni tam-

Figura de femenina gestant trobada en un santuari i Mare de Déu de l'Esperança

poc les preocupacions que els devots presenten a la divinitat, normalment qüestions de salut o fecunditat, com podem deduir a partir dels exvots. La lactància i la fertilitat són elements que es representen en els exvots i que en la iconografia actual també tenen el seu predicament. Els veiem en la Mare de Déu de l'Esperança o la de la Llet.

Un altre ritual és la presentació a la divinitat d'una llum. Als santuaris ibèrics escudelles menudes s'han considerat com a cresols que els devots portaven plens d'oli i amb una metxa encesa. Són els precedents del ciri actual, ara ja de llumeta elèctrica.

Un altre ritual que ha perdurat fins fa poc i que trobem al món ibèric, un ritual identificat recentment als jaciments ibèrics, és el de posar a les parets una destral de pedra polida neolítica, i és que com que aquest tipus de peça es considerava la punta del llamp, es creia que, si es posava a l'edifici, aquest quedava protegit de la caiguda dels llamps. Un ritual que en època romana també es considerava i que rebia la denominació de *ceraunius*. És un ritual que trobem en alguns masos actuals.

Com sol ser habitual, no tan sols en la societat ibèrica sinó en qualsevol altra, els rituals, tant els de caràcter social com els religiosos, van acompanyats de danses i música, fet que ha perdurat fins a l'actualitat.

L'IMAGINARI

Dins dels elements immaterials que formen part de les tradicions i creences dels pobles tenim els mites i les llegendes que la gent ha anat teixint al llarg de la història.

1. Figura de divinitat ibèrica alletant, la Serreta d'Alcoi. 2. Mare de Déu de la Llet

Uns mites i llegendes que en el cas dels ibers ens arriben a nosaltres per les representacions figurades pintades en la ceràmica i també per l'escultura.

I és en aquesta iconografia on veiem un seguit d'elements que han perdurat durant segles. Alguns d'aquests ens han arribat com a contes, contes que tenen la seua base en els simbolismes i en les històries de la mitologia de l'Antiguitat. És el cas dels animals fantàstics, com el drac. Animals fantàstics que poden representar el bé, els àngels, però especialment el mal que amenaça els pobles, generalment animals híbrids com el grif, l'esfinx, les quimeres en general. O animals no tan quimèrics, com és el cas de llop, una espècie que ha arribat fins a nosaltres com un símbol del salvatgisme, del món infernal. Un animal terrible relacionat amb la guerra i els herois, amb els viatges iniciàtics i el valor del guerrer que s'enfronta a aquest. El llop representa l'espai natural no domesticat, és a dir, el bosc impenetrable, un terreny sobre el qual l'home no té domini. En canvi, el cérvol que veiem en les representacions ibèriques és un animal de cacera. L'escena és relaxada per part del caçador, l'aristòcrata, ja que al cérvol el cacen les elits, tant en l'Antiguitat com en la resta dels períodes històrics. També en els contes el cérvol és un animal de presa per als «prínceps». Tots aquests animals als quals l'heroi s'ha d'enfrontar per a salvar el poble els veiem, per exemple, en la iconografia de Sant Jordi o Sant Miquel, o ha de caçar-los per a demostrar que pot passar a una nova etapa de la vida. En la iconografia ibèrica les representacions d'enfrontament poden correspondre a la realitat del ritus de pas de l'adolescència a la situació de guerrer del jove, o bé són representacions de mites.

Els viatges iniciàtics que poden estar representats també en la iconografia ibèrica són viatges de l'aristocràcia que podem comparar amb el «Gran Tour» que l'aristocràcia, sobretot del segle XVIII, ha de fer per a completar la seua formació, inclús el desplaçament que les classes socials benestants fan fer als seus fills per a estudiar en

prestigioses universitats que es troben fora de l'entorn familiar. Uns viatges i unes activitats iniciàtiques existents en abundants grups ètnics d'arreu del món.

També l'espai abundant en vegetació, el bosc, com a element difícil de penetrar, com a zona perillosa i que està fora del control humà, es reflecteix en les representacions ibèriques. És l'espai on es desenvolupen els fets heroics i iniciàtics. Un espai que en els contes actuals simbolitza també un territori perillós, on s'aventuren únicament els més valerosos, ja que en aquests sols hi ha perills, però també recompenses.

Tota una sèrie de fets, activitats socials i rituals, de mites i llegendes, que a la nostra societat en moltes ocasions han arribat com a contes. Podríem comparar el conte de Blancaneu amb la llegenda del naixement del rei aquemènida persa Dàrius el Gran, o el conte de la Ventafocs amb el mite grec del juí de París i la poma de la discòrdia. Elements que considerem que provenen de fa anys i de l'imaginari popular, sense tindre en compte que el seu veritable origen es troba encara en un temps més allunyat, en les llegendes i mites de la protohistòria i de l'Antiguitat. Uns mites i llegendes que en algunes ocasions tenen el seu origen en fets reals que la imaginació del poble ha anat deformant fins a crear elements fantàstics per a vincular els seus herois amb els déus i amb fets sobrenaturals, i així elevar el mortal relacionat amb els fets a la categoria de diví.

A MODE DE CONCLUSIÓ

Durant la protohistòria i especialment en el període ibèric, les societats que habitaven l'est peninsular, a causa sobretot dels contactes amb altres pobles mediterranis, assimilen uns coneixements i unes tecnologies, així com unes estructures socials i unes creences i pensaments que conformaran i caracteritzaran la societat ibèrica.

1 i 2. Representacions ibèriques d'enfrontaments amb éssers fantàstics
3 i 4. Sant Jordi i Sant Miquel enfrontats a éssers fantàstics

Tant les tecnologies com la forma de pensament i vida, amb les variants que s'han anat afegint i formant al llarg de més de vint segles, seran la base de gran part del pensament social i religió que ha perdurat fins a pràcticament l'actualitat, podem dir fins a mitjan segle passat, moment en què les noves tecnologies, primer mecàniques, després elèctriques i finalment digitals, i el pensament de globalització ens han anat canviant la vida. Així, la tipologia de les ferramentes, la forma de construir, de cuinar, d'alimentar-se, la base de l'economia agropecuària, la forma en què es representen les creences, la iconografia, els ritus i llocs de culte, els contes i llegendes, el simbolisme que en aquests es presenta i que durant anys ens han acompanyat, tenen el seu origen, o almenys ho tenim constatat per primera vegada, durant el període ibèric, un període històric pràcticament desconegut dins del coneixement i l'imaginari popular.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- D. A. (1998). *Saguntum. Extra 1. Actas del Congreso Internacional Los Iberos, príncipes de occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica* (Barcelona, 1998). València.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2012). *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*. Madrid.
- ARANEGUI GASCÓ, C., MOHEN, J. P., ROUILLARD, P. (1998). *Los iberos. Príncipes de occidente*. Barcelona.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2018). *La Dama de Elche. Dónde, cuándo y por qué*. Madrid.
- ARAZOLA RUANO, V. (2013). «La pervivencia de rasgos de las prácticas rituales ibéricas veinticinco siglos después: el santuario de la Virgen de la Cabeza (Andújar, Jaén)». *Santuarios iberos: Territorio, ritualidad y memoria Actas del Congreso El Santuario de la Cueva de La Lobera de Castellar. 1912-2012 (Jaén, 2012)*: 413-432. Jaén.
- BELARTE FRANCO, C. (1994). *Arquitectura doméstica a Catalunya durant la protohistòria*. Barcelona.
- BELARTE FRANCO, M. C., MIRÓ ALAIX, M., NOGUERA GUILLÉN, J. (2009). «Arquitectura i urbanisme a la Ibèria septentrional (s. VI-II aC)». *Butlletí Arqueològic*, 31: 73-106. Tarragona.
- BERMEJO TIRADO, J. (2008). *La arquitectura sagrada ibérica: orígenes, desarrollos y contextos*. BAR International Series 1800. Oxford.
- BLÁNQUEZ PÉREZ, J., ROLDÁN GÓMEZ, L. (ed.) (1999). *La cultura ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Homenaje a la memoria*. Madrid
- BONET ROSADO, H., MATA PARREÑO, C. (1995). «Testimonios de apicultura en época ibérica». *Verdolay. Revista del Museo de Murcia*, 7: 277-285. Múrcia.
- COLLADO HINAREJO, B. (2014). *Los iberos y su mundo*. Madrid.

- FUENTES ALBERO, M. M. (2018). *Cerámica ibérica con decoración compleja del Bajo Aragón (ss. III-I a.C.). Caracterización de estilos y grupos decorativos*. SIP Serie de Trabajos Varios, 121. València.
- GRACIA ALONSO, F. (2009). *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2013). «Arqueología y nacionalismo. El desarrollo de la arqueología en Cataluña a principios del siglo XX». *Complutum "Speaking Materials. Sources for the History of Archaeology"*, 24, 2: 131-144. Madrid.
- GRACIA ALONSO, F., MUNILLA CABRILLANA, G., RIART JOU, F., GARCÍA QUERA, O. (2000). *El libro de los iberos. Viaje ilustrado a la cultura ibérica*. Barcelona.
- IBORRA ERES, M. P. (2004). *La ganadería y la caza desde el bronce final hasta el ibérico final en el territorio valenciano*. SIP Serie de Trabajos Varios, 103. València.
- IZQUIERDO, I., MAYORAL, V., OLMOS, R., PÉREZ, A. (2004). *Diálogos en el país de los Íberos*. Madrid.
- IZQUIERDO, I., LE MEAUX, H. (ed.) (2003). *Seres Híbridos. Apropiación de motivos míticos mediterráneos. Actas del Seminario-Exposición Casa de Velázquez - Museo Arqueológico Nacional* (Madrid, 2002). Madrid.
- JORDÁN MONTES, J. F., GARCÍA, CANO, J. M., SÁNCHEZ FERRÀ, A. (1995). «Ensayo de interpretación etnoarqueológica de los exvotos de los santuarios ibéricos: manos, gestos rituales y andróginos en la cultura ibérica». *Verdolay. Revista del Museo de Murcia*, 7: 293-314. Murcia.
- MATA PARREÑO, C., PÉREZ JORDÁ, G. (ed.) (2000). *Saguntum Extra, 3. Ibers. Agricultors, artesans i comerciants. Actes de la III Reunió sobre economia en el Món Ibèric (València, 1999)*. València.
- MATA PARREÑO, C., PÉREZ JORDÁ, G., VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ, J. (ed.) (2010). *Saguntum Extra 9. «De la cuina a la Taula». Actas de la IV Reunió sobre economia en el Món Ibèric (València, 2009)*. València.
- MATA, C. et al. (ed.) (2010). *Flora ibérica. De lo real a lo imaginario*. SIP Serie de Trabajos Varios, 111. València.
- MATA, C., SORIA, L., (2012). «Que viene el lobo. De lo real a lo imaginario: aproximación a la fauna ibérica de la Edad del Hierro». *Animales simbólicos en la Historia. Desde la Protohistoria hasta el final de la Edad Media*: 47-78. Madrid.
- MONEO, T. (2003). *Religio Iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII - I A.C.)*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 20. Madrid.
- OLIVER FOIX, A. (2000). *La cultura de la alimentación en el mundo ibérico*. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2006). *El Puig de la Nau, Benicarló*. Castelló.

- OLIVER FOIX, A. (ed.) (2006). *Actas del curso Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica (Benicarló, 2005)*. Castelló.
- OLMOS, R., IZQUIERDO, I. (2000). *Los iberos y sus imágenes. Una propuesta de análisis iconográfico de la cultura ibérica*. Madrid.
- OLMOS, R., IZQUIERDO, I. (2000). «El CD-Rom los iberos y sus imágenes. Una propuesta de análisis iconográfico de la cultura ibérica». *Archivo Español de Arqueología*, 73: 309-318. Madrid.
- OLMOS, R., TORTOSA, T. (ed.) (1997). *La Dama de Elche. Lecturas desde la diversidad*. Madrid.
- PLA BALLESTER, E. (1968). «Instrumentos de trabajo ibéricos en la región valenciana». *Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica*: 143-190. Barcelona.
- PRADOS TORREIRA, L. (1991). «Los exvotos anatómicos del santuario ibérico de Collado de los Jardines (Santa Elena, Jaén)». *Trabajos de Prehistoria*, 48: 313-332. Madrid.
- PRADOS TORREIRA, L. (1994). «Los santuarios ibéricos. Apuntes para el desarrollo de una arqueología del culto». *Trabajos de Prehistoria*, 51, 1: 127-140. Madrid.
- PRADOS TORREIRA, L. (2014). «La participación de la comunidad, las unidades domésticas y los individuos en los rituales de los santuarios de la cultura ibérica. *Anejos de AESPA Actas de la Reunión Científica "Diálogo de identidades. Bajo el prisma de las manifestaciones religiosas en el ámbito mediterráneo (s. III a. C. - s. I d. C.). 72"* (Mérida, 2012), 72: 123-134. Mérida.
- QUIXAL SANTOS, D., JARDÓN GINER, P. (2016). «El registro material del Colmenar Ibérico de La Fonteta Ràquia (Riba-roja, València)». *Lucentum*, 35: 43-64. Alacant.
- TORTOSA ROCAMORA, M. T. (1995). «La ambivalencia de los símbolos vegetales: el ejemplo de la cerámica ibérica de Elche (Alicante)». *Trabalhos de Antropologia e Etnologia. Actas del 1º Congreso de Arqueología Peninsular (Porto, 1993)*, 35, 2: 287-294. Porto.
- TORTOSA ROCAMORA, T. (1997). «Los signos vegetales en la cerámica ibérica de la zona alicantina». *Serie Varia Actas del coloquio Internacional "Iconografía ibérica, iconografía itálica: propuestas de interpretación y lectura"*, (Madrid, 1993), 3: 177-192. Madrid.
- TORTOSA ROCAMORA, TRINIDAD (2003). «Algunas reflexiones sobre la iconografía de la cerámica ibérica de época helenística». *Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma. "Arqueología e Iconografía: indagar en las imágenes"*, 26: 167-182. Roma.

III EL POBLAT IBÈRIC DE SANT JOSEP, LA VALL D'UIXÓ

Anna Viciach i Safont¹

INTRODUCCIÓ

En aquest article farem una presentació del poblat de Sant Josep de la Vall d'Uixó, Plana Baixa, començant per la descripció geogràfica i la localització del poblat, passant pel descobriment del jaciment i explicant les diferents campanyes d'excavació arqueològica. Després parlarem sobre el poblat en l'època ibèrica i, per a acabar, descriurem el procés de museïtzació i la difusió que se'n fa.

LOCALITZACIÓ

El poblat de Sant Josep es localitza al tossal o muntanyeta de Sant Josep, al marge esquerre del riu de Sant Josep, just a l'eixida d'aquest riu a la vall on trobem la ciutat de la Vall d'Uixó.

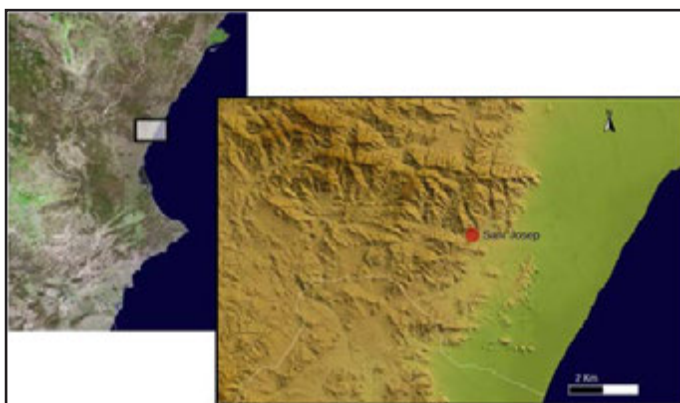

FIGURA 1. Localització del poblat de Sant Josep. (Imatges: www.icv.gva.es)

La Vall d'Uixó es troba al sud-est de la comarca de la Plana Baixa (fig. 1), als peus dels estreps orientals de la serra d'Espadà. Aquesta serra forma part del sistema ibèric,

¹ Anna Viciach i Safont. Professional autònoma. Adreça electrònica: annaviciach@gmail.com

alineada de NW a SE entre les valls del riu Millars i el Palància. Es caracteritza per l'existència de crestes abruptes i llomes més suaus i arrodonides.

El terme presenta dos sectors clarament contrastats; la meitat occidental, per damunt de 200 m d'altitud, és la zona topogràfica més accidentada, mentre que per la part est les altures minven en direcció a la Plana.

Està delimitada pel nord pel barranc de Rander, i una línia de tossals com La Torrassa, la muntanyeta de les Mines de Campoi, el Castell d'Uixó i el pic de Sumet (516 m d'altitud). A l'oest trobem la muntanyeta de Sant Josep, la vall del riu de Sant Josep, la Balona, Pipa (589 m d'altitud) i el Rodeno (538 m d'altitud). Pel sud es localitzen el tossal de la Cova i la rambla Cerverola. Mentre que l'est està tancat per la línia de tossalets que trobem de La Miranda a la muntanyeta de la Punta i la Vall del Belcaire que comunica amb la planura litoral.

El recorregut del riu Belcaire comença a l'interior de la serra d'Espadà amb diferents barrancs, com el barranc del Forcall o el barranc de Fèlix, passa entre Pipa i Sumet per a arribar a la Vall d'Uixó, on rep el nom de riu de Sant Josep, i uns quilòmetres riu avall s'uneix amb la rambla Cerverola. Des d'ací discorre per la plana fins a desembocar a la Mediterrània al terme de Moncofa.

La muntanyeta de Sant Josep té una altitud de 169 m (fig. 2) i presenta una forma de con ovalat amb els vessants irregulars. A l'oest trobem un fort pendent, actualment molt erosionat, on aflora la roca mare; al sud veiem un cingle; a l'est el pendent és relativament suau, on es conserven els bancals construïts per al conreu de garroferes i oliveres. Només la zona nord està unida al vessant sud de l'Alteró de Sumet, mentre que els vessants oest, sud i est queden exempts, envoltats pel meandre del riu i la vall que conforma.

Actualment ens trobem amb un espai molt urbanitzat, però en les imatges de finals dels anys 50 del segle XX encara podem veure que l'activitat que marcava el territori era l'agricultura de secà als vessants dels tossals i de regadiu a la vall del riu, sobretot al voltant de les séquies.

L'elecció d'aquest indret és totalment estratègic. Als peus del tossal trobem la vall del riu Sant Josep, amb zones de conreu, que al mateix temps està envoltat de zones muntanyenques que permetrien la pastura dels ramats i l'aprofitament dels recursos forestals. També cal tindre en compte uns altres aspectes com el control visual. Encara que el tossal presenta poca altitud, ens permet visualitzar el recorregut del riu Belcaire fins a la desembocadura situada a una distància d'uns 10 km al terme de Moncofa. A més a més, es permetria el control de la via de pas entre la plana litoral i l'interior, cap a la vall del riu Palància. L'orientació al sud-est afavoreix unes condicions molt favorables a l'hivern, tant d'aprofitament de la llum del sol com de la temperatura, que és molt suau.

Un altre recurs important que té al seu abast és l'aigua de la Font de Sant Josep, amb una surgència activa durant tot l'any i que es troba a les entranyes del tossal.

Com ja feia referència Cavanilles en *Observaciones sobre historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*:

Hase aprovechado para el riego de las aguas que nacen por la raiz del cerro de san Joseph, que tendrá unos sesenta pies de altura y se compone de bancos calizos inclinados al horizonte. Al mediodía y casi al nivel de la rambla ó bien rio Belcayde, que corre por su derecha, tiene dos cuevas que se comunican; por la occidental aun en estaciones muy secas sale como un pie cúbico de agua, que recibida en un canal corre hacia la villa, y fecunda sus huertas (Cavanilles, 1991:115).

FIGURA 2. La muntanyeta de Sant Josep des de l'est

ANTECEDENTS

El poblat de Sant Josep cal entendre'l dins d'un conjunt de jaciments situats als peus del tossal que formen part d'un complex càrstic anomenat les Coves de Sant Josep, on s'ha documentat presència humana des del Paleolític Superior, tant a la Cova de Sant Josep com a la de Can Ballester. De la primera cal destacar l'existència de quatre panells d'art parietal que estudis recents vinculen amb l'art paleolític (Casabó, 2018).

A la Cova de Can Ballester s'ha documentat una llarga ocupació al llarg de la prehistòria. Aquesta cova es va descobrir el 1976, amb motiu de l'ampliació del restaurant, però malauradament es va buidar mecànicament i no es va poder realitzar cap intervenció arqueològica, excepte una intervenció d'urgència dirigida per Francesc Gusi, en dues covetes on va quedar sediment. L'estudi dels materials ha permès la identificació d'una primera fase d'època ibèrica, que relacionem amb el poblat. Seguint amb una altra fase eneolítica, una altra de neolítica i finalitzant amb un epipaleolític geomètric i un epipaleolític microlaminar (Gusi, Olària, 1979).

La Cova dels Orgues es troba a poca distància de l'anterior, però presenta unes característiques molt diferents, ja que és de dimensions reduïdes. L'any 1994 Maria Luisa Rovira, directora del Museu Arqueològic Municipal, va dirigir l'excavació d'un sondeig a l'accés d'aquesta cova que va constatar l'existència d'una ocupació en època ibèrica, que també podria relacionar-se amb el poblat.

L'estudi de materials realitzat per Artur Oliver estableix diferents nivells: el primer, que està remogut, presenta un alt percentatge de materials del s. II ANE; el segon nivell data del segle V ANE per la presència de ceràmica àtica, concretament d'una copa "Castulo", i el tercer nivell se situa a mitjan s. VI ANE, en què destaquen la presència de material fenici i tenalles ibèriques de llavi triangular. Per a acabar, es documenta un quart nivell amb alguns fragments de ceràmica a mà que podria correspondre al Bronze Final o Ferro Antic (Oliver, 1989).

Aquest autor considera que es tracta d'una vivenda dispersa situada al voltant del poblat fortificat, que podria correspondre a un centre artesanal o a la vivenda d'un agricultor o pastor que es dedicara a l'explotació de l'entorn i que socialment estaria vinculat al nucli poblacional del poblat (Oliver, 1989).

El poblat es coneix des de principis del s. XX. Honori García atribueix el descobriment del jaciment a Juan Bautista Porcar:

En visita que el Ateneo de Castellón hizo a la Cueva de San José el 15 de julio de 1928, el pintor D. Juan Bautista Porcar, descubrió en la cueva restos prehistóricos y en la montaña de la ermita restos de un poblado ibero.

...y en la meseta del ermitorio, "además de restos eneolíticos aparece un buen poblado ibero anterior al siglo III antes de J.C." Este poblado "presenta al Norte (junto a la ermita) una gran fosa artificial que estratégicamente limitaría cerrando el paso y haciendo la muralla más inviolable. En la parte del Mediodía, Este y Oeste la vertiente es más aguda; unas simples cortinas de murallas facilitarían mayor defensa (aún hay trozos bien manifiestos). Todo este perímetro encerraba una piña de cabañas o albergues que miraba cara al sol (actualmente aún restan las plantas). (García, 1982: 143).

LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

La primera campanya es va fer l'any 1974 sota la direcció de Francesc Gusi i Carme Olària del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló i es realitzà un sondeig arqueològic. Un any després, el 1975 s'inicià una campanya d'excavacions que es va centrar en la zona sud i est del poblat, sota la direcció de l'arqueòloga Montserrat Brugal, en què s'exhumaran les restes estructurals actualment conservades en aquesta zona.

FIGURA 3. Fotografia de la cara exterior de la muralla est durant el procés d'excavació, campanya del 1975-1976 (Arxiu SIAP)

En aquesta campanya es va excavar una àrea d'uns 400 m², en la qual es va documentar una part del sistema defensiu del poblat i una part de la trama urbana. El sistema defensiu està format per dues torres avançades de planta quadrangular, la torre A situada a l'extrem nord-est de l'àrea excavada i la torre B que es troba al sud-est. Entre aquestes torres es va trobar un tram de muralla de 16,75 m de longitud, amb una orientació nord-sud, que tanca aquesta zona del poblat, construïda amb la tècnica de la maçoneria de pedres travades amb fang (fig. 3). S'assenyala que al sud de la torre B la muralla es trenca per a construir les cases del sector sud, en les quals s'observa un carrer central que finalitza amb unes escales, la continuació del qual en direcció nord sembla un camí de ronda sobre la muralla (Rosas, 1991).

Pel que fa a la cronologia, es planteja la hipòtesi que la planificació de la muralla i de les habitacions interiors es fa de forma conjunta, o en un moment pròxim, on la muralla treballa com a part de la fonamentació de les habitacions aprofitant-la com a terrassa. Segons l'estudi de materials es proposa una cronologia entre les segles V-IV ANE (Rosas, 1991).

Pel que fa a l'urbanisme, es van identificar alguns departaments al recinte interior on es van apreciar diferents fases constructives, com hem vist anteriorment en relació amb l'ocupació ibèrica dels segles V-IV ANE.

Però també n'apareixen d'altres a l'exterior del sistema defensiu que es pensa que es construeixen en una fase posterior a l'ocupació ibèrica, aprofitant les estructures del sistema defensiu. Aquesta fase data entre el s. II ANE i el s. I ANE i es relaciona *ja amb el procés de romanització, donada la seua coincidència amb l'inici a mitjans del segle II aC. de la vida en la Vil·la romana de la Vall d'Uixó* (Rosas, 1994: 159).

L'estudi dels materials evidencia l'existència d'altres dues fases d'ocupació del jaciment, encara que no es relacionen amb cap tipus d'estructura. La primera data de la segona meitat del s. III dC (Rosas, 1984), mentre que la segona se situa entre finals del s. IV i la primera meitat del s. V (Rosas, 1996).

Dels materials estudiats i publicats d'aquestes primeres campanyes es destaquen els diferents conjunts de ceràmiques d'importació. El primer grup es correspon amb la ceràmica grega, jònica i àtica, que data entre els segles VI i V ANE. El segon conjunt és el de la ceràmica campaniana, que data del s. II ANE (Rosas, 1994).

Pel que fa al repertori de ceràmiques ibèriques apareixen gerres, *kalathoi*, àmfores, plats, caliciformes i dues figuretes. Una d'aquestes figures representa un cap d'un cavall amb els detalls pintats amb pintura d'òxids de ferro. Aquesta peça podria pertànyer a un ceràmic perquè l'interior està perforat i forma un espai cilíndric. És per

FIGURA 4. Figura antropomorfa, campanya del 1975-1976 (www.castellonarqueologico.es)

això que podria utilitzar-se com a gallet. La segona peça és una representació antropomorfa molt esquemàtica d'un cos de dona, amb un cos cilíndric i els braços marcats a l'altura dels muscles formant una creu (fig. 4). Encara que se'n desconeix la funcionalitat, es pensa que podria ser religiosa (Oliver, 2004).

Per una altra banda, cal fer referència a la documentació de dos enterraments infantils, un localitzat a l'interior d'una urna decorada amb bandes i filets horitzontals pintats amb òxids de ferro datada cap al s. V ANE (fig. 5). L'altre enterrament va aparèixer directament en el sòl. En els dos casos es corresponen amb inhumacions primàries de nadons. Aquest tipus d'inhumacions en vivendes es documenten a tota l'àrea ibèrica durant tot l'espai cronològic que ocupa aquesta cultura (Oliver *et* Gómez, 1989).

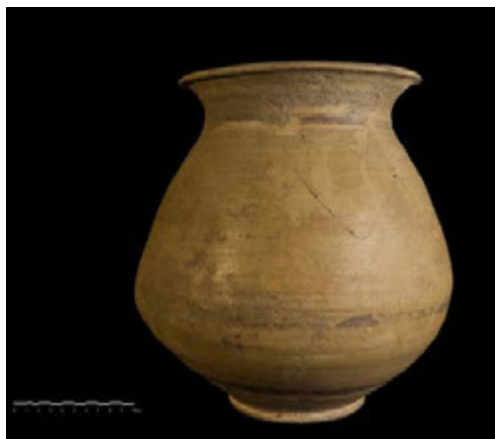

FIGURA 5. Tenalla, campanya del 1975-1976 (www.castellonarqueologico.es)

FIGURA 6. Plaqueta de bronze amb decoració antropomorfa, campanya del 1975-1976 (www.castellonarqueologico.es)

Respecte al material metàl·lic destaquem una plaqueta de bronze decorada amb un burí de punta circular, on es representa una figura antropomorfa d'un home amb la cara i els peus de perfil i el cos de front, amb els braços enlairats (fig. 6). De la mà dreta ix una línia de punts que s'uneix a una representació vegetal. Es tracta d'un motiu molt utilitzat en les decoracions pintades sobre vasos ceràmics que es pot identificar com una fulla cordiforme que podria ser de sarsa o d'heura. El doble puntejat de la figura pot indicar la vestimenta (Melchor, Benedito *et* Gusi, 2000).

També cal fer referència a un fragment de coll d'àmfora identificat com una àmfora grecoitàlica que data de la primera meitat del s. II ANE que presenta una estampilla sobre la superfície de l'ansa. Es va publicar com una inscripció ibèrica (Flors, 1994), però posteriorment s'interpreta com un segell grec amb el nom ANDP (retro) (Arasa, 2001: 122).

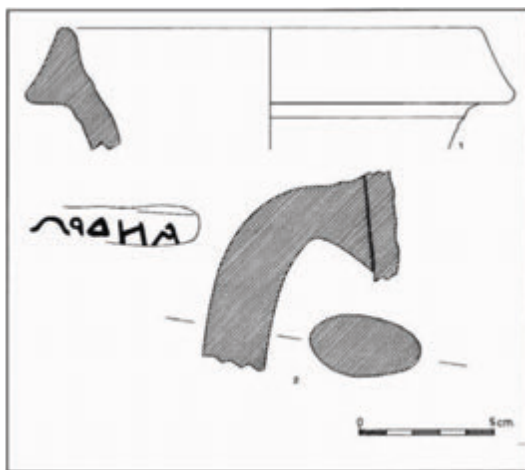

FIGURA 7. Fragment d'àmfora amb segell, campanya del 1975-1976 (Arasa, 2001: fig. 90)

Els materials atribuïts a les darreres fases documentades al poblat de Sant Josep són els que han centrat la major part de les publicacions, tant els metalls com el conjunt monetari, els objectes de vidre, les peces d'os treballat i la ceràmica. Destaca l'alt percentatge de la fase baiximperial. Per a anomenar algunes d'aquestes peces podem fer referència a l'ansa de sítula (fig. 8.1) amb representació d'una figura mitològica que Benedito atribueix al sàtir Silè i data entre els segles II i III (Benedito, 2011: 209).

També és important l'existència d'algunes peces que formaven part de l'arnés equí, d'entre les quals destaca una peça anomenada *pinjante* del tipus *peltiforme* (fig. 8.2) de cronologia tardoromana, on es representa un crismó (Aurrecoechea, 2007: 338).

8.1. Ansa de sítula. (Benedito, 2011: fig 80)

8.2. Pinjante (www.castellonarqueologico.es)

FIGURA 8. Peces metàl·liques romanes, campanya del 1975 – 1976

Respecte al conjunt monetari documentat, gairebé la totalitat correspon a encunyacions efectuades durant el s. IV, i sobretot en el període que va del 378 al 395. Entre el 378 i el 383 predominen les emissions de la part occidental de l'Imperi, mentre que del 383 al 395 procedeixen de la part oriental (Ripollés, 1978) (Vicent, 1980).

De les peces de vidre destaca un vaset de vidre en motlle, amb una representació d'una cara amb trets infantils (fig. 9.1) que Benedito vincula amb Cupido i li dona una cronologia entre els segles IV i V (Benedito, 2011: 252).

Un altre tipus d'objectes són els tallats sobre os, com per exemple una figura zoològica articulada que representa un rèptil (fig. 9.2) que Benedito data entre els segles III i IV (Benedito, 2011: 322) o l'aplic tallat que representa una figura mitològica masculina amb els cabells llargs, barret frigi i torç nu (fig. 9.3), identificat com a Orfeu (Rosas, 1984: 270) o com a Attis (Benedito, 2011: 320).

El material ceràmic d'aquestes fases d'ocupació del poblat de Sant Josep el van estudiar Manuel Rosas i Ferran Arasa (fig. 10). En aquest estudi ressalten la presència de ceràmiques fines com peces de terra sigil·lada hispànica tardana, amb peces de forma 37 llisa i decorada, altres de terra sigil·lada clara D, amb formes Lamboglia 54 – Hayes 61 A i Lamboglia 57, terra sigil·lada Lucente, amb la forma Lamboglia 1/3 i

terra sigil·lada grisa i taronja, amb les formes Rigor 18 i 15t. Pel que fa a la ceràmica comuna trobem formes de cronologia ampla i àmfores que s'assimilen a tipus del Baix Imperi (Arasa *et* Rosas, 1992).

Aquests autors arriben a la conclusió que el conjunt estudiat proporciona una cronologia entre els segles IV i V, amb un percentatge superior de peces del s. V, com les formes de TSC D, TSH i TS grisa i taronja estampades (Arasa *et* Rosas, 1992).

9.1. Vas de vidre (Benedito, 2011: fig. 93)

9.2. Peça d'os treballat
(Benedito, 2011: fig. 259)

9.3. Peça d'os treballat
(Benedito, 2011: fig. 258)

FIGURA 9. Objectes de vidre i os treballat, campanya del 1975-1976

Per una altra banda, Manuel Rosas va estudiar un conjunt de fragments d'àmfores, recollits del nivell superficial del quadre 4 (fig. 11), on es van identificar àmfores africanes tipus Keay XXV i XXVI i àmfores sud-hispàniques tipus Keay XIII, XIX, XXIII. Aquests tipus tenen una cronologia entre els segles IV i V (Rosas, 1997). En l'estudi s'assenyala que aquestes formes es troben en assentaments pròxims a la Via Augusta amb moments d'ocupació dels segles IV-V com Benicató (Nules), el Pla (la Llosa), Montnegre (Borriol), Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa) i l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), segons l'estudi realitzat per Ferran Arasa en la seua tesi doctoral (Rosas, 1997).

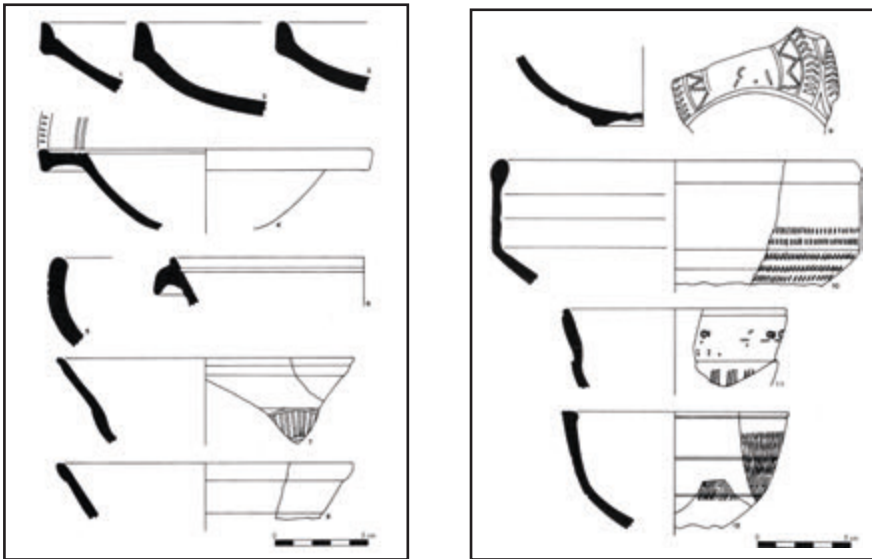

FIGURA 10. Conjunt de ceràmica fina (Arasa et Rosas, 1992: fig. 2, fig. 3)

L'any 2006 s'inicia una nova fase d'intervencions al poblat de Sant Josep a iniciativa de l'Ajuntament de la Vall d'Uixó, amb l'objectiu de la posada en valor del jaciment, sota la direcció de María Luisa Rovira, directora del Museu Arqueològic Municipal, i els tècnics de l'Àrea d'Urbanisme, l'arquitecte Antonio Felici i l'arquitecte tècnic José Palau. En la primera campanya portada a terme eixe mateix any es van executar la urbanització de l'accés, el tancament del jaciment i la construcció d'una passarel·la per l'ex-

FIGURA 11. Àmfores del nivell superficial del quadre 4 (Rosas, 1997: fig. 2)

trem oest per a fer el jaciment accessible. A més a més, es va instal·lar un mirador a la part superior del tossal des d'on es pot veure el jaciment i la ciutat de la Vall d'Uixó, així com la serra d'Espadà.

La campanya següent és el 2014. En aquest cas comença la intervenció directa sobre les restes arqueològiques. A la direcció d'aquesta intervenció s'afegeixen l'arqueòloga i restauradora Anna Viciach i l'arqueòloga Neus Arquer, encarregada de la documentació gràfica, mentre que l'execució la realitza el Taller d'Ocupació Sant Josep I.

FIGURA 12. El sistema defensiu després de la consolidació, campanya del 2014 (Gustau Aguilera)

L'objectiu d'aquesta intervenció és la documentació de les restes arqueològiques que es van excavar en les campanyes del 1974, 1975 i 1976 i la realització del procés de conservació-restauració. Aquestes estructures van quedar a l'aire lliure després de l'excavació sense cap tipus de protecció. Després de 38 anys d'exposició als agents de degradació atmosfèrics, les restes presenten un estat de conservació ruïnós i estan totalment cobertes per la vegetació.

Després de la realització de la neteja i del desbrossament de tota l'àrea excavada als anys 70 s'observa que les dues torres i que el tram de muralla no estan excavades, només delimitades per l'exterior, per la qual cosa ens centrem en l'excavació del sistema defensiu per a poder documentar aquestes estructures i continuar posteriorment el procés de conservació-restauració.

El projecte continua en la campanya del 2016, en aquest cas executat pel Taller d'Ocupació Sant Josep II. Es continua el procés de documentació de les estructures excavades als anys 70, tot centrant-nos en el departament 1 situat a l'interior del recinte emmurallat. Per una altra banda, s'excava una nova àrea situada al nord de la torre A, per a seguir documentant el tram de muralla que continua cap al nord.

En aquestes dues campanyes hem obtingut noves dades que ens ajuden a entendre l'urbanisme del poblat. Pensem que el poblat ibèric s'articula a partir del sistema defensiu, que serà el que condicionarà la creació dels espais de circulació i la localització dels departaments. També hem observat l'existència de diferents fases constructives que evidencien una llarga ocupació ibèrica, a més a més de constatar algunes construccions de les fases romanes.

EL POBLAT EN ÈPOCA IBÈRICA

La major part de les estructures que actualment es poden veure en l'àrea excavada del poblat corresponen a la fase d'ocupació ibèrica. En aquest moment s'ocupa una extensió d'uns 3.300 m², que es distribueixen entre la part superior del tossal i el vessant est. Les estructures excavades es localitzen a la zona sud-est del jaciment. Les construccions s'adapten a la topografia del terreny mitjançant la construcció de les estructures en terrasses situades a diferents nivells seguint una distribució nord-sud (fig. 13).

La torre B és la primera construcció documentada a la qual s'adossa la muralla. Es tracta d'una torre de planta quadrangular massissa, amb l'interior farcit de pedres. Pensem en dues possibilitats: la primera, que podria tractar-se d'una torre totalment massissa, i la segona, que només s'ha conservat el basament i que a partir d'una certa altura es van alçar murs perimetrals i l'interior estava buit.

A l'extrem nord-oest de la torre B se li adossa la muralla est que discorre en direcció nord-sud. S'ha pogut documentar el tram situat entre les dues torres i un tram d'uns quatre metres al nord de la torre A, amb una longitud de 25,19 m.

Així com la torre B és una torre exempta a la qual posteriorment se li adossa la muralla, la torre A constructivament està integrada a la muralla, s'adossa a la cara est d'aquesta i s'aprofita com a tancament oest de la torre. Tant a la muralla com a la torre A documentem diferents fases constructives que reforcen aquestes estructures. En el primer cas es van afegir murs adossats a la cara est del mur original. Pel que fa a la torre A s'envolta amb un segon mur, que augmenta de forma considerable les dimensions en aquesta segona fase. La torre A és de planta quadrangular i presenta l'interior buit, a diferència de la torre B, que el té massís.

Respecte al tram de muralla situat al sud de la torre B, hem observat que presenta una direcció nord-sud i sembla dirigir-se cap al cingle que tanca el tossal per l'extrem

sud que anomenem carrer 2. El que observem en aquest tram és que el mur de la muralla s'obri en un determinat moment de l'ocupació ibèrica per a crear un accés al poblat de dimensions reduïdes que discorre en paral·lel a la torre B, per la cara sud. Al sud d'aquest accés es construeixen una sèrie de departaments que ja queden a l'exterior del recinte emmurallat.

El desnivell del terreny se soluciona mitjançant la construcció d'unes escales. Sobre aquestes escales es documenta un nivell d'abandonament amb gran quantitat de fragments ceràmics, que corresponen als repertoris de l'Ibèric Ple, possiblement entre els segles III i II ANE.

FIGURA 13. Planimetria del Poblat de Sant Josep, campanyes 2014 i 2016 (Neus Arquer).

Un exemple d'aquest conjunt de materials és el *lebes* NI. 862 (fig. 14.1), decorat amb pintura feta amb òxids de ferro, on es desenvolupen diferents elements de geometria simple, distribuïts en franges horitzontals sobre la superfície exterior de la peça. Aquests elements són línies, bandes, cercles concèntrics i segments d'arcs concèntrics, a més a més d'elements curvilinis com són les teulades. Aquest element apareix amb un desenvolupament vertical a diferència de la resta del conjunt.

També es documenten tres *kalathos* amb la vora d'ala ampla i la superfície de-

corada, com el NI. 842 (fig. 14.2) que presenta sobre la vora una decoració pintada, amb una primera franja de triangles, de color marró fosc, i a sota veiem dues línies paral·leles de color marró rogenc, la primera recta i la segona ondulada.

FIGURA 14. Ceràmica ibèrica a torn del nivell d'abandonament del carrer 2

Com ja hem fet referència anteriorment, és el sistema defensiu el que articula el urbanisme del sector, tant en les dependències situades a l'interior com en les que es troben a l'exterior. A l'interior trobem el carrer 1 que discorre en paral·lel a la línia de muralla, és a dir, en direcció nord-sud. A l'oest d'aquest carrer trobem una sèrie de dependències, els departaments 1, 2 i 11, que semblen reflectir com a mínim l'existència de dues fases constructives.

FIGURA 15. Secció del tram de muralla nord, amb l'ampliació d'època romana

La zona excavada al nord de la torre A durant la campanya del 2016 ens ha permès documentar la continuació de la muralla est uns 4 metres al nord de la torre A. En aquest punt trobem una discontinuïtat en el traçat de la muralla, que es pot correspondre amb un altre accés, en aquest cas de majors dimensions. Encara que aquesta zona està molt afectada per rebaixos del terreny realitzats en època contemporània que ocasionà el tall dels nivells arqueològics en una franja que discorre de nord a sud en l'extrem est de la parcel·la, possiblement des de l'entrada fins al departament 6, situat al nord de la torre A.

Cal destacar la documentació d'un segon tram de muralla a l'extrem nord (fig. 15) que podria correspondre al tancament nord del poblat. Es realitza un sondeig en aquesta àrea, on aquest mur arriba a una longitud de 2,5 m. S'observa l'existència de dues fases constructives, la primera d'època ibèrica i la segona romana.

Pel que fa a la fase constructiva d'època ibèrica, es relaciona amb un pis de terra xafada que presenta un nivell d'abandonament amb ceràmiques. Trobem ceràmica a torn com tenalletes, *kalathos*, bols i plats, així com un ungüentari, a més a més d'altres peces de ceràmica de cuina fetes a torneta, principalment olles. La cronologia d'aquest conjunt pot correspondre, com en el cas anterior, als segles III–II ANE.

Un exemple és el bol amb NI. 1333 (fig. 16.1). Presenta una decoració geomètrica pintada de color marró rogenc, distribuïda en sèries horitzontals. La primera sota la vora està formada per una sèrie de triangles escalens amb el vèrtex a la part inferior; en la segona trobem 3 creus; en la tercera línia trobem una sèrie d'esses horitzontals de traçat molt fi, i la quarta sèrie està representada per una línia ondulada, amb una línia recta vertical que ix de la part més alta de l'ona. En la superfície interior trobem una sèrie de triangles escalens plens de pintura, amb el vèrtex a la part inferior. Aquests són de majors dimensions que els representats a l'exterior.

Cal fer referència a la troballa d'un fragment d'una figura antropomorfa de terra cuita que representa una dona (fig. 16.2), de característiques semblants a la documentada a les excavacions dels anys 70 (fig. 4.2) i publicada per Arturo Oliver (Oliver, 2004). En aquest cas només es conserva la part superior, corresponent als muscles i el cap. La cara està modelada, es poden observar el nas i els ulls, que estan pintats en forma de cercle amb pintura de color marró rogenc. Sobre el cap es representa un tocat cònic, en el qual apareix un orifici realitzat abans de la cocció, fet per a penjar la peça. Aquests tipus de representacions es troben en diferents jaciments ibèrics, com per exemple el Tossal de les Forques de Borriol o el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs (Oliver, 2004). Com ja hem fet referència anteriorment, podrien tractar-se d'exvots amb una funcionalitat religiosa.

En el tram excavat a l'interior del poblat l'urbanisme està condicionat pel traçat de la muralla. El mur de la muralla delimita una terrassa en la qual es distribueix l'espai de nord a sud, seguint un espai de circulació paral·lel a la cara oest de la muralla. A la zona excavada als anys 70, fins ara, només hem pogut documentar un departament

que conserva tot el perímetre. Es tracta del departament 1 (fig. 17) que presenta una planta rectangular delimitada per murs de maçoneria, que ocupa un espai d'uns 25 m². Al centre del departament trobem un mur fet amb atovons que el divideix en dos espais.

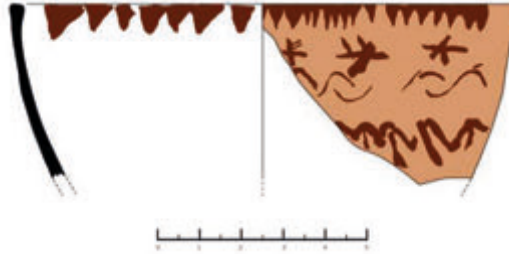

FIGURA 16. BOL. Ceràmica ibèrica del nivell d'abandonament, sondeig muralla nord

FIGURA 17. Departament 1 des del sud

El pis és de terra xafada. A l'espai nord trobem una banqueta adossada al mur de tancament oest. Durant l'excavació es documenta un nivell d'abandonament caracteritzat per la presència de gran quantitat de ceràmica de l'Ibèric Ple, tant de la modelada a torn com de la ceràmica de cuina. Les formes més representatives són les àmfores, les tenalletes, els plats i les olles.

El poblat de Sant Josep, que per les reduïdes dimensions podria ser un llogaret amb funcions agrícoles, ramaderes i/o de vigilància, estaria relacionat amb l'*oppidum* de la Punta d'Orlell, de majors dimensions, amb 35.000 m² de superfície. La Punta presenta un complex sistema de fortificació estructurat en diferents recintes emmurallats. A l'interior d'aquests recintes es trobaven els edificis que són de planta quadrangular i s'assenten sobre terrasses. A l'acròpoli s'han documentat una sèrie de grans edificis que s'han interpretat com a edificis públics (García, 1998). A més a més, s'han documentat dues necròpolis d'incineració d'època ibèrica relacionades amb aquest assentament, la necròpolis d'Orlell (Lazaro *et al.*, 1981) i la necròpolis d'Orlell II (García *et* Morano, 2013).

Els jaciments del sud de la Plana Baixa es vinculen al jaciment de majors dimensions que es troba més prop, és a dir, Arse, Sagunt (Oliver, 2016). Per tant, relacionats amb el territori de l'Edetània, el riu Millars es considera el límit septentrional d'aquest territori (Mata, 2001: 246).

EL PROCÉS DE MUSEÏTZACIÓ

El poblat de Sant Josep compta amb una gran afluència de visitants, tant de grups escolars com de turistes, ja que les Coves de Sant Josep són un dels paratges amb major afluència turística de la Comunitat Valenciana. Per això des de l'inici d'aquesta nova etapa d'intervencions un dels objectius ha estat la posada en valor perquè els visitants puguen valorar la importància d'aquest jaciment i col·laborar en el respecte del patrimoni arqueològic.

A més a més, cal tindre en compte la facilitat de l'accés al jaciment, tant per localitzar-se en una àrea urbana com per l'accessibilitat. Aquestes característiques poden facilitar l'accés a persones amb diversitat funcional perquè puguen conèixer i gaudir del patrimoni arqueològic.

Després de la redacció del pla director, hem començat les fases per a museïtzar el jaciment, començant per l'ampliació de l'àrea excavada i la consolidació de les estructures conservades *in situ*, per a evitar el deteriorament ocasionat pels agents de degradació atmosfèrics i facilitar la lectura al públic visitant.

El pas següent consistirà en la instal·lació de panells informatius, tant a l'exterior com a l'interior del poblat, per a donar informació sobretot a través d'imatges i il·lustracions de les diferents fases d'ocupació, així com del territori que l'envolta.

També s'ha posat en marxa el procés de difusió a través de les xarxes socials. Actualment es disposa d'una pàgina de Facebook on es va penjant informació del poblat i de les activitats que es realitzen.

Per una altra banda, es pretén realitzar una sèrie d'activitats destinades als grups

FIGURA 18. Visita nocturna al poblat de Sant Josep durant La Nit dels Ibers

escolars, adaptades a les diferents etapes: infantil, primària i secundària, amb la realització de tallers i visites guiades.

Sense oblidar les visites guiades destinades al públic en general a través d'un itinerari marcat per una passarel·la que facilitarà l'accessibilitat.

I per descomptat, continuaran les activitats com La Nit dels Ibers, que es porta a terme durant l'estiu.

Una de les principals problemàtiques de la pèrdua dels jaciments arqueològics és l'abandonament, a causa de la manca d'una funcionalitat que pugui permetre un manteniment, per la qual cosa considerem prioritari el procés de museïtzació del poblat, que ens permetrà la conservació i la difusió de les troballes.

BIBLIOGRAFIA

- ARASA i GIL F. *et* ROSAS i ARTOLA, M. (1992): "Les ceràmiques fines tardorromanes del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)". *Actes de la III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó, 1988): 211-215. Simposi Numismàtic de Barcelona.
- ARASA i GIL, F. (1997): "Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37: 1145-1159. Girona.
- ARASA i GIL, F. (2001): "La romanització de les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament Ibèric i importacions itàliques en els segles II-I a.C.". *Serie de trabajos*

- varios*, núm. 100. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de València. València.
- AURRECOECHEA, Joaquín (2007): Arneses equinos de época romana en Hispania, *Sautuola XIII, Revista de Prehistoria y Arqueología*, Santander.
- BENEDITO, Josep (2011): Producción e intercambio en el norte de la Comunitat Valenciana a través del estudio de las artes suntuarias, durante los siglos I al V, *Tesis doctoral dirigida por Juan José Ferrer*, Universitat Jaume I, Teseo.
- BONET ROSADO, H. (1995): “El tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio”. Servicio de Investigación Prehistórica. Centre Cultural la Beneficència. Diputació de València.
- BRUGAL FELIU, M. (1975): “Excavaciones en el poblado de San José (Vall de Uxó)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 161-162. SIAP. Diputació de Castelló.
- CASABÓ BERNAD, J. et ROVIRA GOMAR, M. L. (1990-1991): “La industria lítica de la cova de Can Ballester (La Vall d’Uixó, Castellón)”, *Lucentum*, IX-X, Alacant, p. 7-34.
- CASABÓ BERNAD, J. et ROVIRA GOMAR, M. L. (2018): “Los primeros asentamientos humanos en les Coves de Sant Josep (La Vall d’Uixó, Castellón)”, *Cuevas: la flecha del tiempo, de la prehistoria a la actualidad*, Robledo, P. A. et Durán, J. J. (editores), Trabajos del Séptimo Congreso Español y Segundo Congreso Iberoamericano sobre Cuevas Turísticas, La Vall d’Uixó (Castellón), junio de 2018.
- CAVANILLES, Antonio Josef (1991): “Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia”, por don Antonio Josef Cavanilles, año de 1795, *Facsimil*, Caixa d’Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, Estella, p. 115-116.
- FLORS UREÑA, E. (1994): “Nova estampilla ibèrica sobre àmfora greco-itàlica”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 16: 273-279. SIAP. Diputació de Castelló.
- GARCÍA FUERTES, J. M. (1998): “La Punta d’Orleyl (La Vall d’Uixó, Castellón): Un ejemplo de espacio de poder”. Actas del *Congreso Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente*, 12, 13 i 14 de març del 2018: 115-128. Fundació La Caixa. Barcelona.
- GARCÍA FUERTES, J. M. et MORAÑO POBLADOR, I. (2013): “Orleyl II: nueva necrópolis de la Punta d’Orleyl (la Vall d’Uixó, Castellón)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 31: 159-162. SIAP. Diputació de Castelló.
- GARCÍA GARCÍA, H. (1929, reeditat 1982): “Notas para la Historia de Vall de Uxó”. Ajuntament de la Vall d’Uixó.
- GUSI JENER, F. et OLÀRIA PUYOLES, C. (1979): “El yacimiento prehistórico de Can Ballester (Vall d’Uixó, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6: 39-95. SIAP. Diputació de Castelló.
- LAZARO MENGOD, A., MESADO OLIVER, N., ARANEGUI GASCÓ, C. et FLETCHER VALLS, D. (1981): “Materiales de la necrópolis ibérica de Orleyl (Vall d’Uxó, Castellón)”. *Serie de trabajos varios*, núm. 70. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de València. Diputació de València.
- MACHAUSE LÓPEZ, S. (2017): “Las cuevas como espacios rituales en época ibérica. Los

- casos de Kelin, Edeta y Arse”. *Tesis doctoral*. Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Universitat de València.
- MARTOS CARBONELL, D. (2013): “Estudi tipològic de les muralles al jaciment iber de la Carència. Hipòtesi de muralles de tàpia amb reforçament de pedra”. *Serie de trabajos varios*, núm. 16: 143-152. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de València. Diputació de València.
- MATA PARREÑO, C. et BONET ROSADO, H. (1992): “Cerámica Ibérica: ensayo de tipología”. *Serie de trabajos varios*, núm. 89: 117-173. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de València. Diputació de València.
- MATA PARREÑO, C. (2001): “Límites y fronteras en Edetania”. *Archivo de Prehistoria levantina*, vol. XXIV: 243-272. Diputació de València.
- MELCHOR MONTSERRAT, J. M., BENEDITO i NUEZ, J. et GUSI i JENER, F. (2000): “Nuevas aportaciones a la iconografía ibérica”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 21: 189-194. SIAP. Diputació de Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2010): “Cova dels Orgues, la Vall d’Uixó (Castellón). Un nuevo asentamiento ibérico en cueva”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 28: 191-205. SIAP. Diputació de Castelló.
- OLIVER FOIX, A. et GÓMEZ BELLARD, F. (1989): “Nuevos enterramientos infantiles ibéricos de inhumación”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 14: 56-61. SIAP. Diputació de Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2004): “Sobre un tipo de figura ibérica antropomorfa de Sant Josep, La Vall d’Uixó”. *Orleyl*, 1: 27-34. Associació Arqueològica de la Vall d’Uixó. La Vall d’Uixó.
- OLIVER FOIX, A. (2007): “Una cotícula en el yacimiento de Sant Josep de la Vall d’Uixó”. *Orleyl*, 4: 45-54. Associació Arqueològica de la Vall d’Uixó. La Vall d’Uixó.
- OLIVER FOIX, A. (2016): “El territorio de Arse-Saguntum en época ibérica”. *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio*. Diputació de Castelló. Castelló.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1978): “Los hallazgos numismáticos de la excavación de Sant Josep, Vall d’Uixó”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 5: 391-394. SIAP. Diputació de Castelló.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1980): “El mobiliari metàl·lic del poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d’Uixó, Castelló)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 7: 197-218. SIAP. Diputació de Castelló.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1981): “El poblat ibero-romà de Sant Josep (Vall d’Uixó). Aportació a la historia de la Plana durant l’Edat Antiga”. *Butlletí de l’Associació Arqueològica Llansol de Romaní*, 2: 15-16. Castelló de la Plana.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1982): “El poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d’Uixó)”. *Tesis de Llicenciatura*. Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia e Historia, Barcelona.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1984): “El poblat ibero-romà de Sant Josep (la Vall d’Uixó)”. *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 4: 247-277. Curial. Barcelona.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1991): “La muralla del poblat de Sant Josep (La Vall d’Uixó, Cas-

- telló)". Actes del *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions: La problemàtica de l'Ibèric ple (segles IV - III a.C.)* (Manresa, 1991): 315-319. Centre d'Estudis del Bages - Societat Catalana d'Arqueologia. Manresa.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1993): "Els vidres romans del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó)". *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, 29 (Barcelona, 1993): 807-814. Curial Edicions Catalanes. Barcelona.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1995): "Ceràmiques gregues i campanianes del poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó, Castelló)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 16: 157-172. SIAP. Diputació de Castelló.
- ROSAS i ARTOLA, M. (1996-1997): "Algunes àmfores africanes i hispàniques del moment tardoromà del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)". Actes del *Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. "Hispania i Roma. D'August a Carlemany (Girona, 1995): 1161-1168. Institut d'Estudis Gironins, Girona.
- ROVIRA GOMAR, M. L., MARTÍNEZ MARTÍNEZ, M. T., GÓMEZ ROS, J. et RIVAS HUESCA, L., FALCÓ FUENTES, V. et PALOMAR MACIÁN, V. (1989): "La villa romana de Uxó (Vall d'Uixó, Castelló): Notícia preliminar". *Actas del XIX Congreso Arqueológico Nacional* (Castellón, 1987), vol. 1: 757-768. Universidad de Zaragoza.
- VICENT CAVALLER, J. (1980): "Conjunt monetari tardo-romà procedent del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 7: 299-306. SIAP. Diputació de Castelló.
- VICIACH i SAFONT, A. et ROVIRA GOMAR, M. L. (2018): "Intervenció de conservació-restauració d'un tram de muralla i dues torres del poblat de Sant Josep, La Vall d'Uixó". *Actes de les Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana. 2013-2015*: 75-84. Direcció General de Cultura i Patrimoni. Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport. Generalitat Valenciana.

IV APLICACIONS DIDÀCTIQUES AL MÓN IBEROROMÀ

Claudia Zaragoza Serrano

Poder treballar d'allò que t'agrada sempre és un luxe. Fins i tot es diu que, tot i que puguem posar-li moltes cometes, aquell que treballa d'allò que li agrada no treballarà ni un sol dia de la seva vida. Si fem cas a això, llavors, aquells que ens dediquem a allò que ens apassiona som uns vertaders privilegiats. Si, com en el cas que ens ocupa, poder dedicar-se a l'estudi i la investigació històrica ja és un plaer, poder ensenyar precisament aquesta matèria ho hauria de ser igualment. Tanmateix, és ben cert que hi ha certes professions que a més de passió i estima han de tenir un toc de vocacionals. I la docència és, sens dubte, una d'aquestes. Totes i cadascuna de les matèries que un professor ha d'ensenyar han d'agradar-li. Això és un fet. Però a més, els docents hauríem d'intentar una tasca encara més àrdua, i és transmetre aquesta estima per la matèria als nostres alumnes. En el cas de la Història, molts cops, és complicat. I ho és perquè partim d'una base: un elevat percentatge de l'alumnat, de la franja d'edat que sigui, creu que aquesta matèria és *avorrida*. És una realitat. Pocs alumnes consideren que una de les seues assignatures preferides sigui la Història. No hi ha res més descoratjador que entrar en una classe, posem per cas, de primer nivell d'ESO, amb la il·lusió que hauríem de tenir tots els docents quan emprenem una nova jornada (tot i que sone idíl·lic), amb ganes d'explicar mil batalles i conceptes que a nosaltres, els professors d'Història, ens semblen absolutament fascinants... I trobar-nos trenta cares escèptiques, trenta cossos repenjats a les cadires en total postura d'abatiment, amb gens de ganes d'endinsar-se en el meravellós món on els voldríem transportar.

Això pot passar, i estem preparats. No a tothom ha de parèixer-li absolutament, per exemple, al Puig de la Misericòrdia de Vinaròs s'hagi trobat una figura antropomorfa del segle III aC, o ni tan sols la presa de Sagunt, que va desencadenar un dels conflictes més importants de l'Antiguitat, la Segona Guerra Púnica. Però, no passa res. Per a això estem els professors d'història. Tanmateix, llavors venen les frases lapidàries dels nostres alumnes: "la història és avorrida", "la història és difícil", "la història és memo-

ritzar”. O una de les més repetides: “és que no se’m queda”. En aquesta situació, en què el públic que tens davant és totalment hostil cap a allò que vols explicar, es poden adoptar dos actituds: explicar allò que hem vingut a explicar, demanar-los alguns exercicis, i marxar per la mateixa porta per què hem entrat... O bé intentar esforçar-nos més inclús, i intentar que, almenys, l’assignatura els sembla menys terrible i que alguna coseta penetre les diverses capes de distraccions i temes més interessants per a ells del seu cabet. Un gran problema és que, pel que s’ha pogut comprovar¹, sovint molts dels professors d’Història (i potser d’altres matèries) escullen la primera opció. I, encara més a sovint, aquesta postura ve donada per una falsa premissa: els alumnes d’avui en dia no volen aprendre, no tenen interès, no tenen cultures, no tenen passió per res, etc.

Aquesta actitud, a més de estar motivada per una premissa falsa, només fa que engrandir el problema. L’experiència com a docent tant en diferents cicles d’ESO, com batxillerat, com també primer cicle universitari² fa que la frase “no hi ha res a fer” quede totalment fora del vocabulari. Amb la metodologia adequada, qualsevol grup, per difícil que sigui, pot ser accessible i *el miracle* es pot fer realitat. Sembla gairebé assumit per tota la comunitat docent que la tradicional classe magistral, on el professor parla els cinquanta o cinquanta-cinc minuts que dura la sessió, demana exercicis per a casa i en la següent sessió es corregeixen (amb sort), ha passat a la història. Però de nou recorrent a l’experiència personal, si recorrem avui en dia els instituts de la nostra zona seguirem trobant en massa casos que això continua passant massa sovint. El perquè encara ocorre és degut a moltes causes que involucren tota la comunitat educativa: des d’uns professors poc reciclats i poc motivats, fins a un alumnat poc receptiu o uns pares despreocupats. Tanmateix, el fet de trobar l’explicació del problema no és l’objectiu d’aquesta comunicació. En les línies que segueixen, es proposaran noves metodologies i formes per a ensenyar la Història, enfocades sobre tot als nivells d’ESO i batxillerat, i específicament en el món iber i romà del nostre territori.

COM SER UN BON DOCENT

Abans d’entrar en les aplicacions pràctiques, considerem adequat i instructiu presentar una sèrie de conclusions o propostes de resposta a una interessant i a la vegada difícil qüestió que hauríem de plantejar-nos: quines qualitats ha de tenir un bon docent, tant d’Història com de la resta de matèries? Posada sobre la taula enfront de diferents exalumnes i futurs docents, es va arribar a un consens sobre això, on hi havia punts que es van considerar indispensables:

1 Les impressions que es desprenen en aquest sentit sobre l’ensenyament versen sobre les opinions compartides en les pràctiques realitzades pels alumnes del màster de Secundària en la Universitat Jaume I en diferents centres educatius de la província.

2 Les conclusions van ser consensuades, de manera informal, pel grup d’estudiants de l’especialitat de Geografia i Història i Història de l’Art del màster de Secundària de l’UJI, promoció 2017-2018.

1. Compromís. Un bon docent ha d'estar compromès amb l'assignatura que dona i amb la responsabilitat que té a l'hora d'educar la joventut. Sigui quina sigui la matèria a impartir, ha de ser conscient que té davant seu ments per formar que seran el futur de la societat. A més, en una assignatura com la nostra aquesta responsabilitat és major, ja que el temari és propici a obrir debats socials importants.
2. Motivació. El bon docent ha d'estar motivat per a poder motivar els seus alumnes. La motivació (o passió) per l'assignatura que dona és bàsica perquè la connexió amb l'alumnat sigui propicia i perquè aquests s'obrin a l'experiència i a l'aprenentatge que proporciona la seva assignatura. Un professor desmotivatsindrà alumnes desmotivats.
3. Ment oberta. La societat canvia i les necessitats dels alumnes també. Es per això que un bon docent ha de tenir la ment oberta a tot allò que puga sorgir a l'aula, tant les preguntes com els conflictes i els anhels dels seus alumnes. No és el mateix impartir classe en els anys 80 que en l'actualitat.
4. Preparació. El docent ha de conèixer la matèria que dona. Ha de ser un expert en allò que explica. Tot i no ser la competència principal, sí que és una de les bàsiques.
5. Proximitat. Un docent ha de mostrar-se pròxim als seus alumnes. Tot i que no ha de perdre mai de vista el lloc que ostenta dins l'aula, s'han de trencar els murs entre alumne i professor per a poder garantir una bona convivència a l'aula que promulgue un major enteniment tant de les persones com de la matèria.
6. Reciclatge. Vinculat amb la preparació, un bon docent ha d'estar reciclant-se constantment. No només és necessari conèixer la matèria per a impartir-la, sinó que cal estar al dia de totes les novetats, tant pedagògiques com de la pròpia assignatura en si mateixa. En el nostre cas, en les novetats que gràcies a la investigació científica sorgeixen constantment en els nostres camps.
7. Innovació. Vivim en l'era de les noves tecnologies, per tant, el bon professor ha d'estar al dia de totes les eines i recursos existents que puguen fer més atractiva, accessible i plural la matèria que dona. A més, això proporcionarà eines actuals als alumnes, tan acostumats al món tecnològic en què es troben.
8. Organització. Una programació clara de la matèria és clau per al bon desenvolupament de la matèria.
9. Flexibilitat. Un bon docent ha de saber ser flexible, ha de saber adaptar-se tant al ritme de la classe com a les necessitats que puguen anar sorgint durant el curs.
10. Accessibilitat. Un docent ha de ser accessible als seus alumnes, ha d'estar disponible en la mesura que pugui, sense ultrapassar els límits de la vida privada dels seus alumnes.

Les deu competències bàsiques van ser posades en aquest ordre, perquè si bé és bàsica una bona formació i el coneixement de la matèria, la pròpia experiència com a alumnes i com a docents fa que es consideren els alumnes com a persones amb neces-

sitats, abans que llibres en blanc que omplir de dades. És per això que la jerarquització prioritza la conducta i la manera d'actuar del docent amb els alumnes abans de les qüestions purament formals, com la organització o el temari.

OBJECTIUS

És molt complicat establir un sol objectiu com a més important que la resta dintre d'una assignatura tant àmplia com és la Geografia i la Història, així com la Història de l'Art. Hem de tenir en compte que en la nostra especialitat s'engloben tres matèries que si bé estan íntimament relacionades poden presentar uns objectius d'aprenentatge completament específics i individualitzats. És per això que considerem que l'objectiu més important dintre de l'assignatura hauria de ser un que englobi tots els aspectes de les tres matèries que en formen part. Així doncs, sota el nostre parer l'objectiu més important de l'assignatura hauria de ser que l'alumne prengui consciència de qui som, com som i per què hem arribat a ser així. En aquest sentit, l'objectiu englobaria tant l'ensenyament de la Geografia (el món on vivim i quins factors han influenciat en el fet que sigui com és ara), com l'ensenyament de la Història (els processos evolutius i les diferents etapes per les quals ha passat la humanitat fins a arribar als nostres dies), així com l'Art (la representació i expressió, precisament, de les dues qüestions anteriors).

Íntimament relacionat amb això, es considera que la competència més important en la nostra matèria és la social i cívica (CSC). Aquesta competència es basa a aprendre a comprendre la societat on vivim i saber viure en aquesta. L'ésser humà és un animal social, terme derivat del conegut "animal polític" d'Aristòtil: necessitem viure amb la resta de congèneres, ens necessitem els uns als altres. És per això que una assignatura que explica, precisament, la evolució d'aquesta societat tant a nivell físic, com històric o artístic, ha de tenir com a objectiu que els alumnes entenguin el món on viuen i compreguen que la convivència pacífica i tolerant és la base perquè aquesta societat continuï endavant. Tanmateix, lluny de la utopia que això pot plantejar, en la nostra assignatura hem d'ensenyar com precisament l'home ha posat en perill aquesta convivència, l'equilibri social, i com aprendre dels errors comesos és l'única manera de solucionar-ho. És difícil, però, garantir que els alumnes assolisquen, a partir dels objectius, aquesta competència. Tanmateix, només la constant observació i, sobretot, no perdre mai de vista que el que estem formant són persones, farà que el docent pugui estar el més a prop possible d'aconseguir-ho.

Activitat 1. L'alfabet iber

Hem de dir, primerament, que la presència del món iber i romà en l'educació secundària i batxillerat és molt puntual. Si ens fixem en el ja famós currículum i

busquem la paraula *iber*, directament no apareix enlloc. Si agafem un llibre de text d'Història de primer d'ESO qualsevol, veurem que la presència allí d'aquest poble segueix sent mínima. Bé, no tant com mínima, ja que sí que és cert que tracten el tema. L'altra cosa és que els professors ho passen més o menys per alt. Podem caure en l'error de pensar: la història és molt llarga, i és humanament i temporalment impossible que es puguin donar tots els temes del llibre si no anem per feina. Això, sovint, va en detriment dels apartats considerats "menors", perquè pel que sembla, hi ha uns tòtems històrics que són absolutament infranquejables, que s'han de donar sigui com sigui i que els xiquets han d'aprendre sí o sí. Tanmateix, sembla prou inversemblant que els nostres alumnes coneguen dates i noms de territoris, conflictes i esdeveniments que res tenen a veure amb el nostre territori, i en canvi desconeguen totalment que al Puig de la Misericòrdia de Vinaròs hi ha un jaciment iber, o al Puig de la Nau de Benicarló, el de Santa Llúcia d'Alcalà o la torre de Foios de Lluçena, el Tossal de Mortòrum de Cabanes, els Estrets de Vilafamés, i un llarg etcètera. Estem envoltats d'ibers i molts cops, els nostres alumnes ni tan sols en són conscients. Per això, una de les grans fites a assolir és precisament sortir de totes les fites tradicionalment insalvables. Això no vol dir que no sigui necessari explicar aquests esdeveniments, però sí que cal presentar al nostre alumnat el que tenen al seu abast, tant dins com fora de l'aula.

La primera de les activitats proposades és treballar l'alfabet iber, o el que en coneixem³. L'activitat, molt senzilla i sobretot dissenyada per als alumnes de primer d'ESO (o inclús per als alumnes de primària) consistiria a entregar-los una taula (com la de la fotocòpia) amb les equivalències amb el nostre alfabet i l'alfabet iber i invitar-los que proven d'escriure el seu nom. No és important que ho facen a la perfecció, ni tan sols que memoritzin cada representació ibera. Allò important és apropar-los a allò que no coneixen, a una part d'una cultura que forma part de la seva, que tenen al costat de casa i que desconeixen. L'activitat, per descomptat, dona per a molt més, de fet dona per a allargar-la tant com vulguem. Podem parlar de les dificultats que presenta l'alfabet i del fet de desxifrar la llengua ibera, fins on s'ha arribat en la matèria, comparar els alfabetos iber, grec i llatí, o explicar que no només tenien un alfabet, sinó que tenien diferents variants depenent de les zones.

Activitat 2. Ceràmica ibera

Una altra activitat que es pot plantejar a l'aula és la realització d'un puzzle de ceràmica ibera. Òbviament, el plantejament ideal seria la creació de les diferents peces de la ceràmica ibera, prenent alguna peça com a model, cosa que és prou inviable de fer en la majoria de centres. Tanmateix, es poden escollir tres o quatre peces, fotocopiar-les i retallar-les simulant la peça en qüestió. Distribuïm els alumnes en grups i

³ Per a treballar l'alfabet iber, hi ha moltes publicacions. Una de les més útils i senzilles és el *Diccionario Espasa de los iberos*, de Ramon Pellón Olagorta, amb taules amb alfabet en els seus annexos.

deixem sobre les taules els trossos de paper simulant les diferents parts de l'objecte ceràmic. D'aquesta manera, incentivem, a més, el treball en grup i la cooperació. A partir d'aquesta activitat tan simple de ceràmica, podem introduir els diferents tipus de ceràmica que hi havia depenent de per a què l'empraven, el fet que utilitzessin ja el torn de rotació per a fer-ho, inclús comparar aquesta activitat i la manera com la duïen a terme amb altres civilitzacions anteriors a ells, com podien ser els egipcis. Depenent del nivell en què ens trobem, podem adaptar l'activitat i augmentar la seva dificultat, fent un treball comparatiu, per exemple, amb les característiques de la ceràmica ibera, grega i romana⁴.

Activitat 3. El guerrer iber

Si hi ha una cosa que sol agradar força a l'alumnat és tot allò que tingui a veure amb el conflicte bèl·lic: batalles, armes, formacions militars... Molts d'ells, a més, solen assimilar la Història Antiga amb aquest aspecte, sobretot per allò que més els ha arribat a través del cinema, les sèries o els còmics. Així, aprofitant que, a priori, és un tema que els resulta atractiu, una bona activitat és fer una fitxa comparativa dels guerrers ibers i els legionaris romans. De nou, la podem adaptar perfectament al nivell en què ens trobem. Cal recordar que, cenyint-nos estrictament al currículum educatiu, únicament es dona Història Antiga en primer d'ESO, però tanmateix aquestes activitats són perfectament extrapolables a assignatures com Llatí o Cultura Clàssica. Així, si tenim alumnes de primer podem senzillament fer una fitxa on identifiquen els diferents components de l'armament iber i romà, les diferents tècniques que tenien de combat i per què i en quin context unes podien tenir més interès que les altres. Però, si ens trobem en un nivell més elevat, podem aprofitar aquestes diferenciacions per tal d'introduir el xoc cultural entre ibers i romans, o inclús podem aprofitar els textos grecs i llatins per veure què ens diuen les primeres persones que van veure aquests pobles i quina empremta escrita van deixar.

Activitat 4. La Dama d'Elx

Estant a la Comunitat Valenciana era inevitable posar alguna activitat referent a la Dama d'Elx. Per una banda, la història del seu descobriment i musealització ens pot servir per a introduir aspectes de l'arqueologia i la seva relació directa amb la Història. Però també podem analitzar a partir de la pròpia història de l'escultura des del seu descobriment com es tractaven en el passat les troballes històriques i com es tracten ara, les lleis de patrimoni, com es protegeix actualment tot allò relacionat amb aquestes troballes... I inclús, sempre depenent del nivell de la classe que tenim davant, la

⁴ En el mateix *Diccionario Espasa de los Íberos* hi ha multitud de fotografies de ceràmica. Per a una obra més especialitzada, vegeu: Ros Sala, M.M. (1989): *La pervivencia del elemento indígena: la cerámica ibérica*, ed. Editum.

problemàtica sobre quin ha de ser el destí d'aquestes obres. A banda d'això, l'escultura de la Dama ens pot servir per a analitzar trets característics de la societat ibera, com per exemple el paper de la dona, la tècnica escultòrica, la indumentària, etc.

Activitat 5. Sortida de camp

Sent com tenim aquesta gran quantitat de jaciments arqueològics al nostre abast, a tocar dels nostres pobles i ciutats, sembla imprescindible fer una sortida de camp a algun d'aquests jaciments. L'objectiu és obvi: sortir de l'aula, olorar, veure i en el cas que es pugui tocar aquella realitat històrica de la qual s'està parlant. Que vegin que els ibers no van ser únicament unes lletres impreses en un llibre, quelcom abstracte que només els porta maldecaps perquè és més temari a aprendre per a l'assignatura. Que vegin que realment vivien al costat de casa nostra, que els tenim allà, presents, amb les restes que ens han deixat. Per descomptat, això implica contactar o bé amb els responsables de l'excavació arqueològica o de la seva musealització perquè facin, en la mesura que puguin, una visita guiada al grup, i per descomptat, el treball per part del professor de preparar un bon dossier amb preguntes sobre el jaciment, per tal que els alumnes de veritat puguin copsar la realitat històrica que se'ls presenta, i no només que ho vegin com una simple excursió, com passa a sovint.

Activitat 6. La maqueta del Colosseu⁵

Una activitat que també sol despertar prou interès entre els alumnes i que pot ajudar a sortir una mica de la rutina de la classe, és fer alguna maqueta d'algun monument que ens pugui semblar interessant per al tema que estem donant. En aquest cas, s'ha escollit el Colosseu de Roma, però igual que totes les activitats proposades, és adaptable a qualsevol època i gairebé a qualsevol curs. Una maqueta d'un monument dona per a poder tractar molts temes relacionats amb el període que estiguem tractant. A partir de la maqueta del Colosseu es pot fer una introducció a la societat romana, explicant quina part de l'amfiteatre corresponia a cada estament i per què. També es pot parlar dels diferents jocs i competicions que hi tenien lloc, i per què eren tan coneguts dintre de la societat romana. Per altra banda, hi ha un aspecte obvi a tractar: l'arquitectura romana, donat que si per alguna cosa són coneguts els romans és per totes les seves innovacions d'arquitectura civil. A més, també es pot aprofitar per tractar altres aspectes de l'art. Com es pot veure, una simple activitat de manualitats pot ser l'argument perfecte per a introduir una gran quantitat de parts del temari.

⁵ En la xarxa hi ha nombrosíssimes maquetes per a descarregar. Entre d'altres, està el web <http://www.manualidadesaraudales.com>, on es poden trobar gratuïtament molts descarregables de maquetes dels monuments més rellevants de l'antiguitat.

Activitat 7. La dona a l'Antiguitat

Una activitat molt visual i atractiva, sobretot tenint en compte les noves corrents educatives de gènere, és utilitzar imatges tant contemporànies com antigues sobre la dona a l'Antiguitat, i veure quina era la imatge real i la situació de les dones llavors, aquella que ens ha arribat, i com avui en dia seguim veient-les. En aquest sentit, és interessant desmuntar certs mites sobre dones famoses de l'Antiguitat, com poden ser Cleòpatra o Lívia Drusil·la. Per a fer-ho, només cal seleccionar escrits, escultures o inscripcions de l'Antiguitat i sèries, documentals, pel·lícules o fins i tot còmics, on trobem representacions actuals sobre elles⁶.

Activitat 8. Els videojocs

Tot i que pugui sonar controvertit i segurament hi hagi molts docents que puguin ser reticents, els videojocs s'han instaurat definitivament com un dels mitjans a través dels quals la Història arriba als adolescents⁷. Així doncs, com a docents, hem de saber aprofitar allò que ja tenim fet, que és que els nostres alumnes tinguin interès per alguna cosa relacionada en la nostra matèria. Per a començar, sabem que l'èxit estarà assegurat i que ells es mostraran molt més disposats a fer activitats relacionades amb els videojocs que qualsevol altra. En aquest sentit, potser estaria més indicat per a alumnes de segon cicle de l'ESO. Una cosa que cal tenir molt en compte abans de posar-nos a seleccionar el tipus d'activitats que podrien dur a terme, és el nivell de violència. Sovint, molts d'aquests videojocs ratllen el límit acceptable de violència. Tanmateix, hi ha moltes opcions a tenir en compte i que ens poden resultar molt atractives. A continuació, donarem algunes propostes de videojocs:

Civilization

En aquest joc, els alumnes podran aprendre des dels inicis de la humanitat fins a la futurista era especial com gestionar una comunitat humana. El joc se centra sobretot en una exercici d'estratègia i conquesta en què no només hauran de dissenyar les ciutats, sinó que hauran d'enfrontar-se als problemes socials i econòmics que aniran sorgint.

6 De nou, la quantitat d'obres sobre dones a l'Antiguitat és interminable. Un dels personatges que torna a estar en boca de tothom és el de Lívia Drusil·la, a causa de la publicació de *Yo, Julia*, de Santiago Posteguillo, Premi Planeta 2018. Fer una selecció de fragments d'aquesta obra pot ser interessant, però sempre comparant-ho amb la realitat històrica, amb títols com per exemple: Morera, C. (2005): "Livia Drusila, primera dama del Imperio", *Historia y vida*, (449), pp. 10-12; Hernández, J.P.S. (2011): "Livia: la primera gran dama de Roma", *Clio* (112), 38-45.

7 Sobre aquesta qüestió, vegeu: Cuenca, J.M; Martín, M.; Estepa, J. (2011), "Historia y videojuegos. Una propuesta de trabajo para el aula de 1r de ESO", *iber* (69), p. 64-73.

Age of Empires: Definitive Edition

Un dels videojocs per excel·lència inspirats en la Història Antiga és *Age of Empires*. En aquesta versió remasteritzada, el joc ofereix escollir fins a dotze civilitzacions antigues i fer-les evolucionar per diferents etapes de la seva història. Aquestes són: Sumer, Assíria, Babilònia, Hitites, Choson, Egipte, Fenicis, Minoics, Grècia, Pèrsia, Shang i Yamato. Com podem veure, tenim una gran varietat que no només comprén tots els imperis coneguts de la Història Antiga, sinó que a més permet comparar-los entre ells, i sobretot, que l'alumne visualitzi tot allò del que s'està parlant a classe. A més, l'alumnat passa a formar part d'aquests imperis i a conèixer quines són les causes i conseqüències de l'auge i caiguda d'aquests.

Imperium II: la conquesta de Hispania

Aquest és un videojoc específic sobre el nostre territori, on l'alumnat pot conèixer i participar dels principals fets que es donaren amb l'arribada dels romans al territori. És força interessant, per exemple, veure l'episodi d'Anníbal, cabdill cartaginès, amb els elefant, la presa de Numància o la conquesta de Gades. A més, de nou es podran comparar els exèrcits ibers, romans, cartaginesos i gals, exercici que sempre resulta interessant.

Aquests són només tres exemples dels molts que podem trobar, i adaptats a tots els nivells. Hi ha molts videojocs tant d'època medieval com moderna, i especialment centrats en el segle XX. Tanmateix, de nou cal advertir que molts són excessivament violents, cosa que cal tenir en compte a l'hora de seleccionar els continguts.

Activitat 9. El cinema

Si hi ha un recurs fàcil, assequible, adaptable i interessant per a tractar la Història des d'una altra metodologia, és el cinema. La quantitat de pel·lícules, sèries i documentals històrics és aclaparadora. Podríem fer una llarguíssima llista d'obres que podrien ser objecte d'estudi, però n'hem seleccionat només algunes⁸:

Ben Hur o Espartac

Tot i que el nostre alumnat està acostumat als efectes visuals del segle XXI, aquests dos clàssics són obres clau per a tractar el tema de l'esclavatge a l'Imperi romà i els conflictes socials que podien provocar.

Gladiator

Obra mestra per excel·lència, tot i que criticada per alguns dels seus errors històrics, que tanmateix ens poden ser d'utilitat: un exercici força útil i interessant per als

⁸ Sobre Historia Antiga y cinema, veure, entre altres: Antela-Bernárdez, B.; Sierra Martín, C.(2013): *La historia antigua a través del cine*, ed. UOC.

alumnes és, precisament, comparar la realitat històrica amb la ficció que ens presenten. A més, en aquest cas es pot tractar tant l'exèrcit com la política romana, com també, per descomptat, el cridaner món dels gladiadors.

Agora

La superproducció d'Amenábar és molt útil no només per a treballar el context històric convuls del pas del politeisme clàssic al monoteisme cristià, sinó també per altres aspectes tant o més interessants com per exemple el paper de la dona, i d'una dona científica com Hipatia, en la societat grega i egípcia del segle IV dC, com es gestionaven els territoris conquerits i els conflictes socials entre les diferents comunitats que hi conviuen.

Com ja hem dit, hi ha una gran quantitat de títols que poden ser susceptibles de ser utilitzats a classe, com la sèrie *Roma*, per conèixer les intrigues de la formació d'un dels majors imperis de la història o bé *Alejandro*, la biografia del conqueridor macedoni.

Activitat 10. Recreació històrica

Per últim, una activitat que pot facilitar sortir de la rutina de l'aula i que a més sol engrescar força l'alumnat és el de la recreació històrica. Cada cop hi ha més grups que es dediquen a aquesta activitat, i que poden fer viure de primera mà a l'alumnat situacions de les comunitats antigues, des del seu dia a dia, fins a aspectes bèl·lics i fins i tot, gastronòmics.

CONCLUSIONS:

CAP ON VA LA DOCÈNCIA EN HISTÒRIA ANTIGA?

Una reflexió molt necessària que tots els docents d'educació secundària i batxillerat hauríem de fer-nos és cap a on va l'educació. Quin és el camí que hem de seguir. Una cosa que hem de tenir clara és que els temps evolucionen, i que l'alumnat que podíem tenir fa deu anys poc o res té a veure amb el que tenim avui i poc o res tindrà amb el qui tindrem d'aquí deu. És per això que els docents, tot i que pot ser que siguem els mateixos, no hem d'impartir la matèria sempre de la mateixa manera. Els nostres alumnes són llibres en blanc per omplir de noves experiències educatives, però llibres que també tenen necessitats. El camí de l'educació no és unilateral, no és una via de carril únic, així que hem de tenir en compte els altres actors. A la fi, ells són els protagonistes de la pel·lícula, i nosaltres, únicament els directors que els marquen, a grans trets, el camí. Hem d'intentar sortir dels esquemes marcats, per molt còmodes que aquests ens puguin ser, perquè la nostra missió com a docents no és només ser

experts en un tema i saber-lo explicar. El nostre objectiu ha de ser aconseguir, de la manera que sigui, que els alumnes aprenguen. Que s'interessin. I precisament la recerca d'aquesta metodologia és la feina més difícil que tenim, molt més que conèixer dates i batalles. Les diferents activitats que hem proposat en la present comunicació tenen com a objectiu intentar, en la mesura que sigui possible, facilitar la tasca i obrir noves vies als docents. Ara, només cal ser valents, i intentar aplicar-les.

BIBLIOGRAFIA

- ANTELA-BERNÁRDEZ, B. i SIERRA MARTÍN, C.(2013). *La historia antigua a través del cine*, ed. UOC.
- CUENCA, J.M, MARTÍN, M. i ESTEPA, J. (2011). "Historia y videojuegos. Una propuesta de trabajo para el aula de 1º de ESO", *iber* (69), p. 64-73.
- HERNÁNDEZ, J. P. S. (2011): "Livia: la primera gran dama de Roma", *Clio* (112), p. 38-45.
- MORERA, C. (2005). "Livia Drusila, primera dama del Imperio", *Historia y vida*, (449), p. 10-12.
- PELLON OLAGORTA, R. (2010). *Diccionario Espasa de los iberos*, ed. Espasa.
- POSTEGUILLO, S. (2018). *Yo, Julia*, ed. Planeta.
- ROS SALA, M. M. (1989). *La pervivencia del elemento indígena: la cerámica ibérica*, ed. Edittum.

V LA VIA AUGUSTA PER TERRES DE CASTELLÓ

Ferran Arasa

Universitat de València

INTRODUCCIÓ

La Via Augusta és l'eix de comunicacions més important d'Hispània en època romana. El seu caràcter estratègic rau en el fet que feia el paper de col·lector, de via principal a la qual confluïen les principals artèries que vertebraven el territori peninsular, i que connectava amb altres vies que a través del sud de França i Itàlia possibiliten la comunicació amb la capital de l'Imperi. La seua construcció per iniciativa de l'emperador August degué formar part d'un ambiciós programa de reestructuració territorial, els tres eixos fonamentals del qual eren la fundació de noves ciutats, la construcció de carreteres que les comunicaven i la parcel·lació de grans superfícies de terreny per al seu repartiment entre els soldats llicenciats. Possiblement el va engegar en el curs del seu darrer viatge a Hispània entre els anys 16 i 14 aC, després de la finalització de la conquesta amb la derrota dels Càntabres (Arasa i Rosselló, 1995; Morote, 2002; Esteve, 2003; Arasa, 2006, 2012 i 2018).

La seua construcció, segons una tècnica documentada en nombroses excavacions (Moreno, 2004), degué efectuar-se en dues grans fases corresponents a les províncies que travessava: primer la Tarraconense, que depenia directament de l'emperador, i a continuació la Bètica, que depenia del Senat. Els mil·liaris de la via trobats en cada una d'aquestes províncies tenen una datació diferent, que possiblement correspon a la finalització dels treballs: els de la Tarraconense daten dels anys 8-7 aC i els de la Bètica són de l'any 2 aC. La seua longitud devia ser pròxima als 1.500 km, ja que no seguia la ruta més curta entre els seus dos extrems: al nord el *Summus Pyrenaeus*, on estava el principi (*caput viae*) i es començava a comptar la distància, i al sud la ciutat de *Gades* (Figura 1).

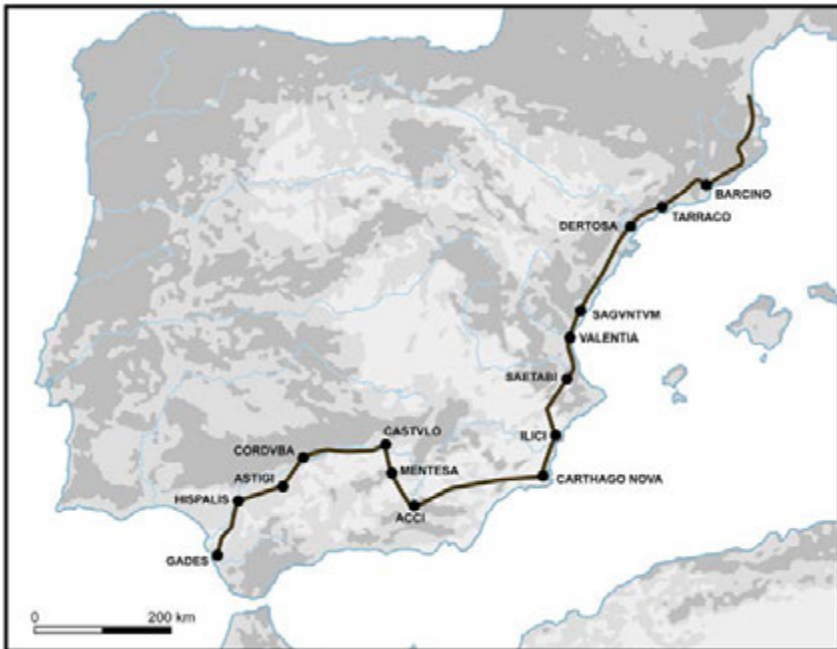

FIGURA 1: Traçat general de la Via Augusta (Dibuix: E. Flors)

La Via Augusta estava dotada de la infraestructura pròpia del sistema públic de transport de l'Imperi, l'anomenat *vehiculatio* o *cursus publicus*. Aquest només s'implantava en les vies de caràcter estratègic, que normalment eren construïdes per l'exèrcit a càrrec de l'erari públic. Constava d'una xarxa de postes que permetien el canvi de cavalls per als missatgers (*mutationes*) i d'hostals per a menjar i descansar (*mansiones*), que només podien utilitzar els membres de l'administració als quals se'ls donava un salconduit. Aquestes instal·lacions es construïen en les ciutats per on passava la via, que eren final d'etapa, però sobretot en els llargs trams en què aquesta seguia pel medi rural. Els noms d'aquestes estacions de posta i les distàncies que les separaven foren recollits pels itineraris antics, uns documents de diverses classes que han arribat fins als nostres dies (Roldán i Caballero, 2014), entre els quals destaquen els Vasos de Vicarello, que daten dels segles III-IV dC (Schmidt, 2011). En el tram de la via que travessa el territori valencià hi ha 15 estacions de posta, de les quals 4 són ciutats ben conegudes: *Saguntum* (Sagunt), *Valentia* (València), *Saetabis* (Xàtiva) i *Ilici* (l'Alcúdia, Elx). Les altres 11 estacions estaven situades en el medi rural i és més difícil identificar-les. Entre aquestes n'hi havia de caràcter oficial, com possiblement era el cas –entre les situades en terres castellonenques– d'*Intibilis*, *Ildum* i *Sebelacus*; i també establiments privats, com tal vegada *Novlas/Nova* (Figura 2). Les dues primeres tenen topònims d'origen ibèric, mentre que les altres són llatins (Arasa i Vicent, 1981).

La via estava fitada amb mil·liaris, que eren unes columnes de pedra del terreny de 2-3 m d'alçària, amb un diàmetre de 50-80 cm i una base que en permetia

ITINERARIUM		ARIVM		AGADES		ROMAM		
ADPORTVM	XXIII	VALENTIAN	XXX	AMBVSIVM	XV	FAMBRYM	XX	
BAITAR	XVI	SAGTYTVM	XXVI	HEBAIVM	XV	FLACENTIAM	XXVI	
YGIAM	XXVII	ADNOVLAS	XLIII	VGERVM	XV	FLORENTIAM	XV	
ORIPPVM	XXIII	SDVM	XXII	ARELATA	VIII	PARAM	XXV	
8	MIPALM	VIII	INTIBILIM	XXIII	ERNAGIVM	VI	LEPIDVM	REGVM
	CARMONEM	XXII	DERTOSAM	XXVIII	CLANVM	VIII	MVTINAM	XVIII
	ORVCLAM	XX	SVBALTVM	XXXVII	CABELLIONEM	XXII	SONONIAM	XXV
	ASTIGM	XV	TARRACONEM	XXV	APTARIVLIAM	XII	CLATERVM	X
	ADARAS	XX	PALVRIANAM	XXVI	CATVIA CIAM	XII	FOVRCOSHELI	XII
10	CONDVBAN	XXIII	ANTISTIANAM	XXIII	ALAVNVM	XVI	FAVENTIAR	X
AD	X	X	ADINES	XVIII	SEGVSTERONEM	XXIII	FORVRLIV	X
	EPORAM	XVII	ARRAGONEM	XX	ALABONTM	XVI	CESENAM	XXII
	VRESEM	XXVIII	SEMPRONIAM	VIII	VAPPINCVM	XVII	ARMINVM	XX
	ADNOVLAS	XXII	SETERAS	XLIII	CATVRIAGOMAGVM	XXII	PIAVVM	XXIII
12	CASTVLONEM	XXIX	AQVIS VOCONIVM		ESVRO DVNVM	VIII	FANNIVM	FORTVNAE
	ADMORVM	XXIII	CLERVNDAM	X	SANAM	XVII	FOVVM	SEMPRONIAM
II	SOLARIA	XXIX	CILNIANA	XXII	BRIGANTIVM	XXVII	ADCALEM	XVIII
	MARIANA	XX	IVNCARIA	XV	DEVANTIVM	XI	HEM	XXII
	MENTESAM	XX	IN PIRAENEVM	XXVI	SEGVSIONEM	XXIII	HELVILLVM	X
10	LIBISOSAM	XXIII	SVSCINONEM	XXV	OCELVM	XXV	NYCERIAM	XV
	PARIETINIS	XXII	CONDVSTA	VI	TAVENS	XXV	MEVANIAM	XIX
	SALTVM	XVI	NARBONEM	XXIII	QVADRATA	XX	ADMARTIS	XVI
	ADPALEM	XXIII	SAETERAS	XVI	RIGOMAGVM	XXVI	MARNIAM	XVIII
	ADARAS	XXII	CESSRONEM	XXIII	CVTTIAS	XV	OCUCIO	XX
11	SAETANM	XXVIII	FOVVRDONITVM		LAVM	ELLVM	XXII	ADXX
	SVCAONEM	XVI	SEXTANTIONEM	XXV	THIVM	XXI	SOMAM	XX
SVM		MP		CCCC		XXXX		

FIGURA 2: Fotografia i calc del vas de Vicarello Itin. Vicar. I (CIL XI 3281), on es poden veure els topònims de les postes que hi havia entre Dertosa i Saguntum (Schmidt, 2011)

l'assentament. En la seua superfície es troben inscrits els textos en què figuren el nom de la via, la distància que els separava del lloc on començava la numeració (*caput viae*), i el nom de l'emperador amb la seua filiació, sobrenoms, títols i magistratures que permeten conèixer l'any concret en què es van erigir i, per tant, datar les diferents actuacions viàries (Figura 3). Les distàncies es calculaven en *milia passuum* (mp), mil passes (1.478,5 m), d'on ve el nom del monument (*miliarium*). Al País Valencià se'n coneixen 25 d'atribució segura, dels quals 19 s'han trobat a les comarques del nord, entre Traiguera i Xilxes, encara que alguns ja no es conserven (Arasa, 1992; Corell, 2005; Schmidt i Campedelli, 2014). Entre aquests, quatre estan de-

FIGURA 3: Mil·liari de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), dedicat a l'emperador Caracal·la (213-214)

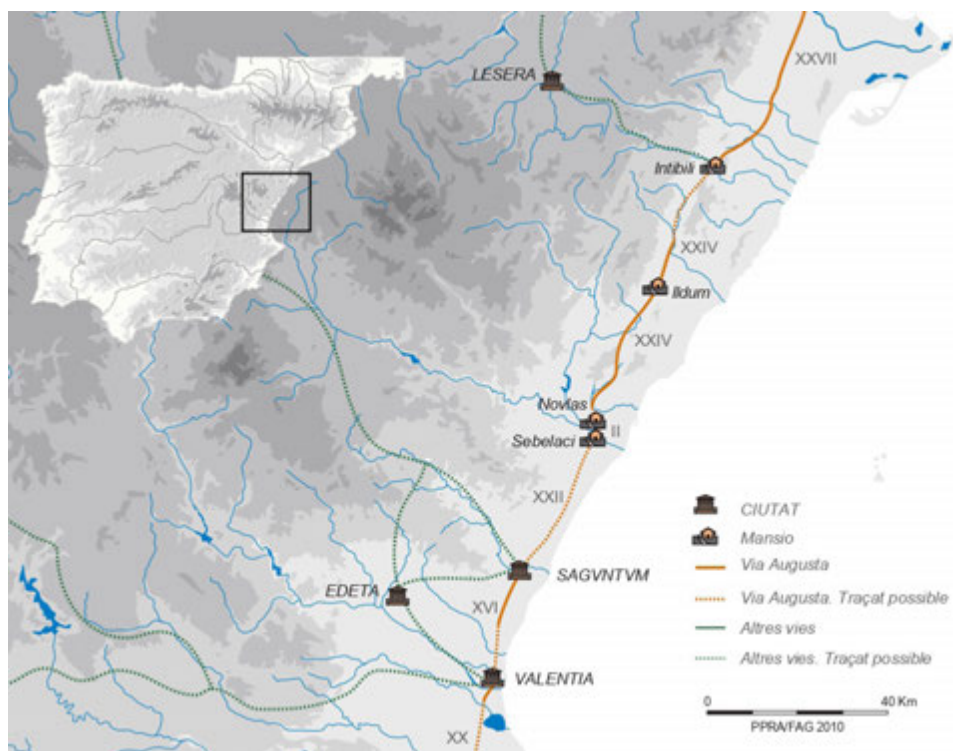

FIGURA 4: Traçat de la Via Augusta per les comarques castellonenques

dicats als emperadors Caracal·la (213-214), Deci (250), Trebonià Gal (252) i Galeri (293-311). El topònim de la via figura en cinc monuments i les distàncies apareixen en quatre: en el de les Coves de Vinromà era de 278 *mp*, i en el de Vilanova d'Alcolea és de 283 *mp*; en altres dos es troba incompleta o la lectura és insegura: el de Borriol, on pot restituir-se amb reserves la xifra 298 *mp*, i el de Castelló de la Plana, on pot completar-se com a 305/6 *mp*.

En el seu traçat per terres castellonenques, la via alterna els corredors interiors i les planes litorals, amb un traçat paral·lel a la costa en direcció SSO. Al sud del riu Ebre, des de la ciutat de *Dertosa* la via segueix el corredor interior de la Galera i entra en terres valencianes travessant el riu de la Sénia per Sant Joan del Pas. Per les comarques del Baix Maestrat i la Plana Alta continua per l'anomenat corredor central, on passa per les poblacions de Traiguera, la Jana, Sant Mateu, la Salzadella, les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, Bell-lloc, Cabanes, Vilafamés i la Pobla Tornesa, des d'on cerca l'eixida al pla litoral a través del corredor de Borriol. En aquest primer tram, el seu traçat –assenyalat per les troballes de mil·liaris– transcorre per l'interior i allunyat de les planes litorals, per on va seguir el camí en períodes històrics posteriors com l'andalusí o el segle XVIII, del qual prové la xarxa viària actual. A continuació segueix per la Plana per Castelló amb un traçat prou segur fins al riu Millars per Castelló de la

Plana i Almassora, i després continua –potser seguint en part la carretera N-340– per les poblacions de Vila-real, les Alqueries, Nules, Moncofa, Xilxes, la Llosa i Almenara, des d'on entra al Camp de Morvedre i arriba a la ciutat de *Saguntum*. En total, són 19 els municipis castellonencs per on passa la via.

EL TRAÇAT DE LA VIA ENTRE *DERTOSA* I *ILDUM*

Segons els itineraris, el tram comprés entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum* tenia una longitud de 97 *mp* (143,4 km), amb 4 estacions de posta: *Intibilis*, *Ildum*, *Novlas/Nova* i *Sebelacus*; les dues darreres només estan separades 2 *mp*, de manera que pot considerar-se que formaven part d'una mateixa etapa. Així doncs, entre aquelles ciutats hi havia 4 jornades de camí, amb tres postes per al descans: *Intibilis*, *Ildum* i *Sebelacus* o *Novlas/Nova* (Figura 4). Entre *Dertosa* i la posta d'*Intibilis* hi ha una primera etapa de 27 *mp* (39,9 km). Aquesta distància s'acompleix en terres del Baix Maestrat, i el primer assentament romà conegut a la vora de la via és Traiguera, per la qual cosa és molt probable que la posta estiguera situada en aquesta població. *Intibilis* és un topònim ibèric que ja apareix citat l'any 215 aC en les operacions militars de la Segona Guerra Púnica (Arasa, 2001).

Des de *Dertosa* la via es dirigeix cap al sud cercant la plana de la Galera i després girava cap al SO seguint la carretera TV-3319 fins al terme municipal d'Ulldecona, des d'on travessava el riu de la Sénia per Sant Joan del Pas. Ací el riu va prou encaixat i el camí descriu algunes ziga-zagues per a poder guanyar el desnivell existent als dos costats. Les excavacions realitzades a 130 m al sud del riu, prop del mas de Don Joan, amb motiu de la instal·lació del gasoducte del dipòsit de gas Castor l'any 2011, van permetre comprovar que per davall de la pista actual es conserven restes constructives d'un camí antic de 6,10 m d'amplària que poden identificar-se amb la Via Augusta (Mancha, 2012) (Figura 5). Entre el terme municipal de Godall i el tram de la carretera CV-11 que passa per Traiguera, la via manté un traçat prou rectilini de més de 9 km amb lleugeres inflexions. El pas del camí històric pel lloc on es troba el gual fou la causa de la formació del llogaret de Sant Joan del Pas.

Després de travessar el riu, el camí remunta l'escàs desnivell del seu marge meridional per una rampa excavada en el conglomerat natural i entra en terres valencianes per la cota dels 180 m. A partir d'ací el camí del mas de Don Joan segueix un traçat rectilini de 2,3 km que fa de partió entre els termes municipals de Sant Rafel a l'oest i Traiguera a l'est, fins a la unió amb el camí de Traiguera al Pas. Des d'ací, la via presenta una lleugera inflexió cap al SE i segueix amb un traçat prou rectilini de 2,4 km fins al barranc Fondo, des d'on continua fins a l'encreuament amb el camí de la Fusta que es dirigeix cap a la costa, poc després de travessar la carretera CV-11 que ve de Sant Rafel. En tot aquest tram el camí s'ha refet en diverses ocasions, raó per la

FIGURA 5: Excavació de l'any 2011 a la Via Augusta al sud del riu de la Sénia (Fotografia: S. Mancha)

qual han desaparegut les restes de la via com les assenyalades per J. J. Senent en 1923.

Poc abans d'arribar al barranc Fondo, situat a 1,6 km de l'encreuament amb el camí de la Fusta, en alguns punts del conglomerat rocós s'observen roderes que poden ser antigues. A partir d'ací el camí està asfaltat i segueix un traçat més irregular. Més endavant travessa el barranc de Barbiguera, que presenta un important desnivell, on descriu una àmplia essa amb llargues i pronunciades costeres pels dos costats. Al sud de l'encreuament amb el camí del Mas d'en Cabanes va girant cap a l'oest i comença a davallar suaument per les terrasses del riu Cervol fins al camí que el voreja.

La via travessava el riu a gual, com possiblement ho feia en tots els accidents fluvials del nostre territori, i en el cas del Cervol tenim un dels millors exemples estudiats d'un *vadum* (Arasa, 2010). El riu va profundament encaixat i el desnivell existent entre les terrasses superiors i el seu ampli llit arriba a 27 m, de manera que el camí es veu obligat a seguir llargues rampes excavades en el conglomerat natural per a salvar-lo, que en l'extrem superior s'han eixamplat amb maquinària. El camí travessa el llit del riu diagonalment en direcció SO per un gual modern de formigó. En el marge sud, on el desnivell és de 15 m, el camí descriu igualment una suau essa i adopta ini-

cialment un traçat en rampa, amb una profunda trinxera que va ser eixamplada per al pas de vehicles. L'últim tram de la rampa és un camí de 3 m d'amplària, i poc abans d'arribar a dalt de tot es veu la roca que sembla estar retallada.

A continuació el camí segueix en direcció SO en un tram d'1,3 km paral·lel a la carretera CV-11 que travessa l'assagador del Bovalar. En aquesta zona, a uns 4 km de Traiguera, a la partida del collet Roig es va trobar el que fins ara és el primer mil·liari conegut en territori valencià. Més endavant la via comença a girar suaument cap al SO aproximant-se al barranc dels Camps, que devia travessar per on ho fa la carretera. Més endavant ha desaparegut per les obres d'ampliació d'aquesta. A 1,9 km al NE de Traiguera, a l'encreuament amb el camí d'Ulldecona, es trobava part d'un mil·liari que va servir de base per a una creu, conegut com la Creueta, que avui es conserva al Museu de Traiguera (Arasa, 1996). Cap al sud, el camí Vell de Traiguera girava cap a l'oest i s'aproximava a la població passant pel costat de la Font i travessant el barranc homònim, per a pujar pel carrer del mateix nom fins a la lloma que aquella ocupa, situada a una altitud de 271 m.

Per la distància que la separa de *Dertosa*, la posta *Intibilis* pot reduir-se amb moltes probabilitats a Traiguera, situada en un lloc elevat que fou ocupat en els períodes del Ferro Antic i Ibèric (Rosas, 1987; Barrachina, Laguna i Bautista, 2012). De més a més, és el primer assentament romà que avui coneixem pel qual passa la via al sud del riu de la Sénia. El jaciment d'època imperial pot localitzar-se entre l'església, el carrer de la Font i els peus del vessant est de la lloma on es troba la població. No molt lluny d'aquesta es va trobar una figura de Mercuri del segle I aC (Figura 6), avui conservada al Museu Arqueològic Nacional (Arasa, 2008).

Entre Traiguera i la Jana –separades poc més de 3 km– la carretera N-232 se superposa en bona part al camí vell i només se'n conserven alguns trams curts. En línies generals la calçada devia seguir el mateix traçat que el camí medieval a través d'una zona amb desnivells suaus. La població de la Jana també està situada en una elevació suau situada a poc més de 300 m. Per a arribar-hi, des del barranc de les Esquiroles, situat a 1,9 km, la via salva un desnivell de més 60 m. També en aquesta població es coneix la troballa de restes romanes al carrer Sant Francesc i a la plaça Major, on va aparèixer una figura de bronze que representa Hèrcules *promachos* (combatent), amb la clava en actitud amenaçadora i una clara funció protectora (Arasa, 2008).

FIGURA 6: Figura de bronze que representa el déu Mercuri trobada a Traiguera (el Baix Maestrat) (Fotografia: Museu Arqueològic Nacional)

Des d'*Intibili* l'Anònim de Ravenna esmenta una via que es dirigia cap al NO per *Contrebia* cap a *Caesaraugusta*, que devia passar per la ciutat romana de *Lesera* (Forcall), l'única coneguda fins ara en terres castellonenques. Doncs bé, per raons topogràfiques aquesta via és molt improbable que començara més al sud de la població de Traiguera, de manera que l'itinerari assenyalaria l'encreuament a la posta *Intibili*, però la cruïlla real es trobaria més endavant.

Des de la Jana l'única traça amb continuïtat en direcció SSO és la formada per la carretera CV-10, que segueix en línia recta per un terreny pla cap a la rambla de Cervera. En un tram d'1,5 km de llargària fins a l'encreuament amb l'assagador de les Llacunes no hi ha una altra alternativa possible, però en aquest punt l'assagador de les Pedres se separa de la carretera i pren direcció SO cap a Sant Mateu, on es coneix com el camí de la Jana. Aquest és el traçat que tradicionalment se li ha donat a la Via Augusta, que es correspon amb seguretat al camí reial almenys d'època dels Àustries i possiblement de l'Edat Mitjana. La seua construcció pot explicar-se per la importància que aquesta població va assolir com a cap de la governació de l'orde de Montesa.

En la mateixa bifurcació entre l'assagador de les Llacunes i la carretera CV-10 es trobava la pedra Alta, un molló que ara es conserva a la Jana. Encara que s'ha considerat un mil·liari, la seua identificació és molt dubtosa, tant per la forma com per la inscripció, que sembla moderna. La seua localització ha servit per a argumentar l'antiguitat d'aquest assagador i el pas de la via per Sant Mateu, població on tradicionalment s'ha localitzat la posta *Intibili*. Prop d'aquest encreuament es troba la vil·la romana de les Carrasques (la Jana), on també s'ha proposat reduir aquesta posta (Rosas, 1995). Sant Mateu, com ja va assenyalar l'historiador M. Betí, té un origen romà, la qual cosa han confirmat les excavacions modernes. Però la seua identificació amb *Intibili* és molt improbable per l'excessiva distància que la separa de *Dertosa*, i sobretot perquè la via s'ha identificat per l'est i allunyada de la població. De fet, és el camí Real el que abandona el traçat rectilini de la via al sud de la Jana i torna a buscar-lo al sud de Sant Mateu, fet que indica que aquest és anterior.

Des de la bifurcació de l'assagador de les Llacunes, la carretera CV-10 segueix en un tram rectilini al llarg de 2,5 km fins a l'encreuament amb l'assagador de les Bidofes, on gira lleugerament cap al SO, per a recuperar la direcció inicial SSO en un altre tram recte de 2,2 km fins a l'encreuament amb la carretera CV-135 que va a Cervera del Maestre. Aquesta és una zona de terreny pla amb suaus ondulacions que no presenta cap dificultat per al camí, que puja lleugerament fins als 312 m. El pas de la rambla de Cervera no presenta cap dificultat perquè ací el llit és ample i l'accés des dels seus marges resulta fàcil; per tant, devia efectuar-se a gual possiblement pel mateix punt on ho fa la carretera. A l'altre costat, després de l'encreuament amb el camí de Morella, la carretera CV-10 presenta un pendent suau que s'eleva fins a 331 m a l'altura de la cruïlla amb la carretera CV-135.

En aquest punt, de la carretera arranca un camí rectilini de poc més d'1,1 km que travessa una zona de relleu accidentat en direcció SO entre les partides dels Patxols i dels Molins, per on la carretera dibuixa unes grans voltes. Aquest tram mostra l'existència d'un itinerari antic que va ser aprofitat per la carretera, possiblement la Via Augusta, la presència del qual no està condicionada per la proximitat de la població medieval de Sant Mateu. Com veurem més endavant, la troballa de restes de la via al camí de les Llacunes, situat més cap al sud, que pertany a aquest mateix itinerari, en prova l'origen romà. Aquest tram presenta grans desnivells i rampes pronunciades.

FIGURA 7:
Traça rectilínia de la via al terme municipal de Sant Mateu

Primer travessa una depressió i després s'enfila a una llima que travessa perpendicularment per una trinxera excavada en el terreny, des de la qual davalla fins a unir-se de nou amb la carretera CV-10 (Figura 7).

La via torna a aparèixer al SSO del cementeri de Sant Mateu, on hi ha un camí que descriu una suau volta per a travessar el riu del Palau i a continuació segueix en línia recta amb una llargària superior als 4 km. En el seu traçat s'observen dos lleugers canvis de direcció després de travessar el riu de la Mare de Déu i la séquia de les Llacunes. Té una amplària mitjana de 3,5 m i està asfaltat des del seu extrem nord fins al gual del riu de la Mare de Déu, a partir del qual és de terra en un tram que s'ha regularitzat, fins a l'encreuament amb un camí que ve de la població en direcció SSE que deu ser l'antic camí reial que venia de Sant Mateu i torna a unir-se a la via. A partir d'ací torna a estar asfaltat fins a la seua unió amb la carretera CV-10, que se li superposa en un tram de 650 m i travessa el barranc del Parat. Després voreja una depressió inundable, coneguda com el fondo de la Llacuna, amb un traçat rectilini d'1,5 km, on sembla haver servit de límit entre la zona inundable a l'oest i la conrada a l'est. A poc més de 300 m al sud del límit entre els termes municipals de Sant

FIGURA 8: Excavació de la via a la Salzadella l'any 2014 (Fotografia: R. Pérez Milián)

Mateu i la Salzadella, al camí de les Llacunes es veu una renglera de pedres de 22 m de llargària que deu correspondre a un dels murs de contenció de la via (*umbones*) que prova l'origen romà del camí.

Després d'entrar al terme municipal de la Salzadella el seu traçat esdevé més sinuós i presenta una lleugera desviació cap al SO per la depressió de les Llacunes. Més endavant se li uneix per aquest costat el camí de la séquia Grossa i travessa l'antic assagador de Santa Bàrbara prop d'aquesta ermita. Ací l'antic camí de la Salzadella a Tírig s'ha transformat en carretera, i en el curs de les obres l'any 2014 es va excavar un tram curt de la via (Pérez Milián i Arasa, 2016) (Figura 8). Aquest camí segueix per la vora oest de la séquia Grossa, travessa el camí de les Hortes i continua en un tram recte fins al camí de la Teuleria on s'interromp, tot just a l'altura de la població. Possiblement, en aquesta zona el camí romà ha desaparegut a conseqüència de les freqüents inundacions, i també pel fet que el camí real seguia per l'est cap a la Salzadella, lluny de les Llacunes. Possiblement seguia per la partida dels Freginals, entre la séquia Grossa i la desviació de la carretera CV-10 a l'altura de la població, separades poc més de 400 m, per on giraria cap al sud per a evitar el riu Segarra en una zona on el pla s'estreny entre la serra de la Solana i les talaies d'Alcalà, fins a travessar primer el camí de la Font Vella i poc més endavant el barranc de la Font d'en Seguer.

Així doncs, entre la Jana i la Salzadella, la Via Augusta pot seguir-se per l'existència d'algunes traces que configuren un itinerari caracteritzat per la presència de la línia

recta, tant en les zones planes on és més evident com en les zones amb un relleu suau. Després de travessar la rambla de Cervera es desvia lleugerament cap al SO per a evitar el riu Benifarguell que descriu un pronunciat meandre i, ja al sud de Sant Mateu, recupera la direcció SSO. Com hem vist, tres són les evidències arqueològiques que proven aquest traçat: el pas a trinxera d'una lloma abans de travessar el barranc de les Piques, a l'ENE de Sant Mateu; la filera de pedres d'un dels seus murs de contenció que resulta visible en el camí de les Llacunes; i finalment l'excavació d'un tram de la via a l'extrem meridional d'aquest camí.

Al sud de la Salzadella queden traces del camí Real que travessen la carretera CV-10, primer a l'oest d'aquesta i després a l'est, que freqüentment s'han identificat amb la Via Augusta, però no sembla probable que es corresponga amb aquella al nord del camí de la Font Vella i potser fins al barranc de la Font d'en Seguer, on el gual podria ser d'origen romà i després haver-se reaprofitat per al pas del camí Real. Al sud de l'esmentat barranc el camí passa pel costat de la depuradora i d'un peiró i travessa de nou la carretera. Segueix un tram d'1,4 km paral·lel a aquella pel seu costat est. En el pas del barranc de la Piquera pareix que el terreny s'ha rebaixat. Més endavant s'aproxima molt a la carretera i possiblement el seu traçat s'haja ocupat per l'ampliació d'aquesta, de manera que avui només trobem una via de servei. Finalment desapareix davall l'asfalt. En tot aquest tram el corredor s'estreny força, de manera que l'espai restant entre els estreps de les talaies d'Alcalà a l'est i el riu Segarra a l'oest és mínim, i per això es dona aquesta superposició de vies de comunicació. Ací el terreny va davallant fins als 260 m quan entra al terme municipal de les Coves de Vinromà.

Cap al sud, aquest camí se separa un poc de la carretera i segueix dibuixant una llarga recta quasi paral·lela a aquesta que en un primer tram es coneix com el camí de les Llargueres per dirigir-se cap a aquesta partida. En el seu últim tram va girant suaument cap al sud i segueix per la vora d'un barranquet que travessa fins a morir en un camí perpendicular que porta cap al molí Matutano. Es tracta molt possiblement d'una traça de la via per aquest pla on afronten els termes municipals de la Salzadella i les Coves de Vinromà, separats en aquest punt pel riu Segarra. A continuació, ja al terme de la segona població, no s'observen més traces en un tram de 2 km, de manera que el traçat de la via deu haver-lo ocupat la carretera CV-10 seguint la mateixa recta que s'estén fins a l'altura del Molinet. La proximitat del riu Segarra a les llomes que tanquen el corredor per l'oest no deixa més possibilitats per al seu pas. D'ací endavant, per tot el terme de les Coves, a penes en queden restes que puguin confirmar-ne el traçat.

A l'altura del Molinet, el riu Segarra descriu un pronunciat meandre cap a l'oest que el porta als peus de les llomes que tanquen el corredor per aquest costat. A partir d'ací el camí només pot seguir dos traçats: travessant el riu per la banda est per on el terreny és més pla, o remuntant la lloma on es troba el mas de Nel pel seu vessant oest. Aquesta segona opció és la que han seguit el camí Real i la carretera moderna. A continuació aquesta segueix als peus de la lloma del Puntalet girant suaument cap al

FIGURA 9: Relliu funerari trobat a les Coves de Vinromà (Fotografia: P. Mercé)

SO i travessa el barranquet de Sant Pere. Després gira cap al sud i deixa al costat est el mas de l'Hostalet i el molí de la Punta, gira de nou cap al SO passant per la vora del mas de la Punta, on es troba l'encreuament amb la carretera CV-131 que va a Tírig, travessa el barranc de la Valltorta i torna a girar cap al sud fins a l'hostal del Blanco, on es troba l'encreuament amb la carretera CV-129 que va a Albocàsser.

En tot aquest recorregut la carretera va paral·lela al riu de les Coves pel seu marge oest, de manera que els seus canvis d'orientació estan condicionats en part per les seues sinuositats. Els trams rectilinis de diferent orientació es corresponen bé amb un traçat d'origen antic. Des del darrer encreuament, la carretera gira cap al SSE i després de nou cap al sud travessant el barranc de Borrell. Ací la via abandona la isohipsa dels 200 m i gira lleugerament cap al SSO en un darrer tram recte fins a les Coves de Vinromà. Cap a l'oest es troba la vil·la romana dels Tossalets, on es va trobar un relleu funerari conservat al Museu de Belles Arts de Castelló (Arasa, 1998) (Figura 9). Abans d'arribar a la població, a l'altura de la partida de la Peixera, es conserva pel costat est de la carretera un tram curt del camí real on floreixen alguns còdols que poden correspondre a la caixa de la via. L'extrem sud d'aquest tram, que acaba tallat per la carretera, està rebaixat en el conglomerat del terreny i forma una trinxera poc profunda de 6,5 m d'amplària, que podria ser d'època romana. A continuació la carretera travessa el barranquet d'en Vera i s'aproxima a la lloma on es va assentar la població medieval.

Als peus de les Coves la via devia seguir pel pla de Sant Vicent –per on ha crescut la població– mantenint la seua direcció SSO, per a travessar el barranc del Mas Vell i continuar pel mateix traçat de la CV-10. La venta de Doro, situada al començament d'aquest tram rectilini, recorda el pas del camí reial. Un poc més endavant es conserva al costat est de la carretera un tram de camí asfaltat paral·lel a aquella, que deu correspondre a aquell camí. Més endavant la carretera va fent canvis de direcció, el més important quan travessa el barranc de la Pedra Llarga, topònim que segons totes les aparences es refereix al mil·liari que hi devia haver, possiblement l'esmentat per A. J. Cavanilles, ja desaparegut en el seu temps, en el qual es podia llegir el nom de la via i el numeral CCLXXVIII. Ací no queden vestigis del seu pas, possiblement perquè la carretera travessa el barranc pel mateix lloc per on ho feia la via. Més endavant, poc abans d'arribar al barranc de la Penya-roja, es conserva un tram de camí paral·lel a la carretera i a la seua vora est, inicialment asfaltat i després una pista de terra. Tampoc es veuen restes del seu pas per aquest barranc, on davalla de la isohipsa dels 200 m, que serveix de partió entre els termes municipals de les Coves i Vilanova d'Alcolea i possiblement devia travessar també pel mateix punt on ho fa la carretera.

Ací la carretera manté la seua direcció SSO amb curts trams rectes que giren lleugerament. A l'altura de la partida de la Vinaixa, aquesta descriu un gir tancat cap al SO per a aproximar-se a la Torre d'en Doméneç. En aquest punt comença un tram de la via d'1,8 km de llargària que conserva la mateixa orientació i acaba de nou en la carretera CV-10 a l'altura de l'accés a aquella població. La via arranca diagonalment pel costat est de la carretera i, després d'un tram de 400 m de longitud, serveix de límit entre els termes municipals de Vilanova d'Alcolea i la Torre d'en Doméneç. Poc després voreja el barranc de Traver i a continuació segueix recte cap al sud fins al barranc dels Torners. Per a travessar-lo efectua una àmplia corba i baixa encaixada per una trinxera de 4 m d'amplària; després continua pujant suaument una lloma fins a superar la isohipsa de 270 m i reprén la direcció SSO.

El darrer tram d'aquest camí és actualment la via de servei de la carretera. Possiblement en la construcció de la gran volta que descriu la CV-10 degué desaparèixer el camí romà. Des d'ací aquesta davalla suaument dibuixant una llarga recta que segueix en direcció SSO fins a l'encreuament amb la carretera CV-145 d'accés a Vilanova d'Alcolea. És possible que al començament d'aquesta baixada la via passara –almenys en part– entre la carretera i la pista actual; de fet, en el tall oest d'aquesta es veu una filera de pedres que podria correspondre a una secció de la via. Cap al sud, la pista segueix un traçat recte, paral·lel a la carretera, però possiblement ací el traçat del camí romà deu coincidir amb el d'aquella.

Després de travessar el barranc de la Carrasqueta es troba el jaciment de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), on J. J. Senent (1923) va localitzar la posta *Ildum*, opinió que de manera pràcticament unànime seguim tots els investigadors, que els itineraris situen a 24 mp (35,4 km) al sud d'*Intibili*. Ací la distribució dels diferents sectors arqueolò-

FIGURA 10: Ruïnes romanes de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea) (Fotografia: P. Garcia Borja)

gics del jaciment als dos costats de la carretera permet determinar que la via seguia el mateix traçat que aquesta. L'any 1992 es va trobar un mil·liari dedicat a l'emperador Caracal·la en les obres d'ampliació de la carretera, en el seu costat oest (Arasa, 1994). Quan el mil·liari va ser substituït després de la mort de l'emperador, degué ser llançat a un costat –com era freqüent–, on acabaria colgat. En el text es pot veure la milla CCLXXXIII, que és un argument sòlid per a la reducció de la posta *Ildum* en aquest jaciment, ja que la diferència amb el còmput que dona l'Itinerari d'Antoní des del *Summo Pyrenaeo* (CCLXXXII *mp*) –on se situava el *caput viae*– és només d'una milla, cosa que no pot considerar-se molt significativa, ja que aquests errors que s'observen en l'acarament de les distàncies que figuren en els itineraris i els mil·liaris són freqüents.

La via travessava el jaciment i el dividia en dues parts, de les quals la millor conservada és la del costat est. Les excavacions fetes en els anys 1986-87 i 1992 van posar al descobert dos sectors amb diferent orientació: un situat a la vora de la via i possiblement de caràcter residencial, amb un pati porticat, i l'altre –més allunyat–, un complex arquitectònic de 374 m² de superfície que s'ha identificat amb un magatzem (*horreum*) (Esteve, 1992; Ulloa i Grangel, 1996; Arasa, 2009 i 2013). L'any 2018 tot aquest sector s'ha adequat per a la visita (Figures 10-11). A pesar de no haver pogut ser excavada totalment, podem considerar *Ildum* com la posta de la Via Augusta més ben conservada i coneguda al País Valencià. D'altra banda, la troballa en les excavacions de restes de l'hostal d'època moderna que dona nom al jaciment i pot identifi-

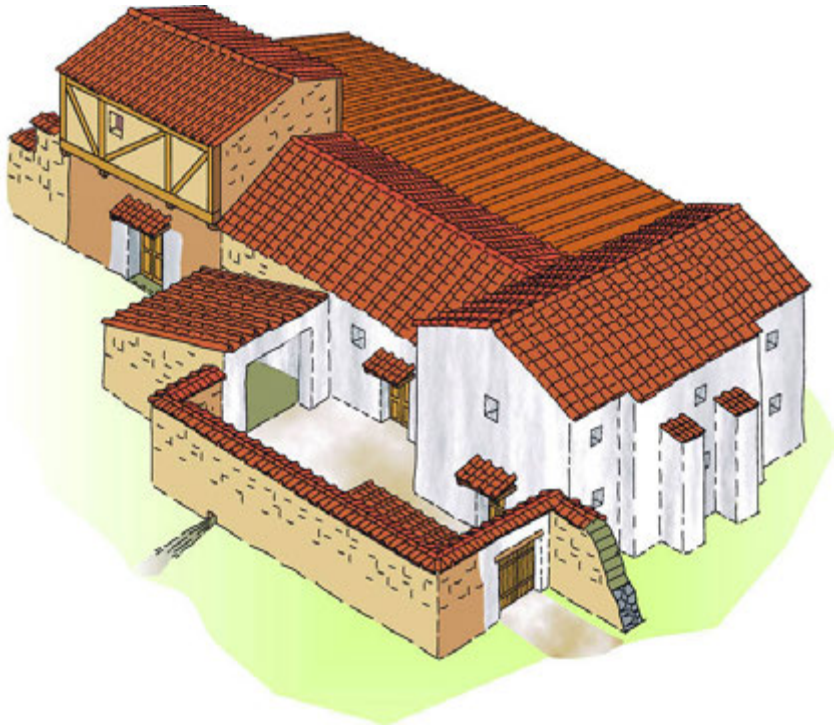

FIGURA 11: Dibuix amb la reconstrucció del complex arquitectònic de l'horreum (l'Hostalot, Vilanova d'Alcolea) (Dibuix: E. Díes)

car-se amb el que esmentava el viatger anglés E. Cock el 1585 confirma la continuïtat funcional del lloc al llarg de diferents èpoques.

EL TRAÇAT DE LA VIA ENTRE *ILDUM* I *SAGUNTUM*

Cap al sud de l'Hostalot, pel costat est de la CV-10 segueix una pista paral·lela que continua en direcció SO. En un primer tram de 400 m de longitud no és segur que corresponga a la via, perquè la carretera podria haver ocupat el seu traçat i aquest camí devia ser una via de servei d'aquesta. Però a continuació segueix un altre tram rectilini de 800 m que va separant-se gradualment de la carretera fins al camí del Flaó que sembla de traçat antic. Més endavant, aquest camí travessa el barranc del Doronyó mitjançant rampes i una trinxera que avui té una profunditat màxima de 2,50 m. Després segueix per una lloma on va encaixada en una trinxera poc profunda, i travessa el barranc de les Fontetes mitjançant rampes fins a arribar de nou a la carretera.

Des del punt anteriorment indicat, després d'un curt tram perdut, segueix un camí que travessa la carretera i continua pel seu costat oest al llarg d'1,1 km, fins a desaparèixer davall d'aquesta al sud de l'accés a Vilanova d'Alcolea. En un punt d'aquest

FIGURA 12: Tram de la Via Augusta excavat l'any 2011 al terme municipal de Bell-lloc

tram on travessa un barranquet s'observa que el conglomerat està rebaixat per a facilitar-ne el pas. Ací es trobava l'hostal de Sant Miquel, a la vora de l'antic camí Real. A continuació, i fins al terme municipal de Bell-lloc, el pas de la via resta incert per la presència del pla d'inundació de les Llacunes en la part sud, de manera que hi ha dos traçats possibles que segueixen en paral·lel: un pel costat est de la carretera i del barranc de les Passeres i per la partida de les Sorts; i l'altre per l'oest, que és el que possiblement seguia el camí Real, fins a l'encreuament amb l'accés sud a Vilanova d'Alcolea. Tampoc hi ha indicis de connexió entre els dos.

Al terme municipal de Bell-lloc, el traçat de la via s'ha pogut confirmar gràcies a la intervenció efectuada l'any 2011 amb motiu de la instal·lació del tram II del gasoducte Tivissa-Paterna. Ací, a l'oest de la carretera CV-10, a l'altura del km 49 arranca el camí dels Romans en direcció SO que, com veurem més endavant, gira després cap al SSO i continua amb la llarga traça rectilínia que travessa el pla de l'Arc. Doncs bé, l'excavació va deixar al descobert un tram de 30 m d'aquest camí, actualment restaurat i visitable, que segueix en aquesta direcció (Figura 12). Cap al NE la carretera l'ha tallat, però més enllà reapareix amb un lleuger canvi de direcció cap a l'E i després gira cap al NNE. Amb aquesta orientació, sembla que la via devia rodejar les Llacunes per l'est, però cap al nord no queda clar el seu traçat seguint el barranc de les Passeres i la connexió amb el tram més pròxim a l'Hostalot.

Des d'aquesta excavació, el camí dels Romans pot seguir-se sense interrupcions al llarg de 12,9 km fins a la Pobla Tornesa (Esteve, 1986). Primer continua en línia recta

cap al SO entre les partides de les Forques i Benissions, on aflora la roca i es veuen algunes roderes. Després gira cap al SSO i segueix amb una llarga recta de 8.150 m que travessa tot el pla de l'Arc, que és el millor exemple de traçat rectilini conservat al País Valencià. En aquesta zona, a la partida de Benissions, s'ha trobat un fragment de columna de gres que pot atribuir-se a un mil·liari. Després travessa a gual el barranc de la Font i recupera la direcció SSO definitiva. Ací la via davalla dels 300 m i va davallant suaument cap al centre del pla fins a situar-se per sota dels

FIGURA 13: Mur de contenció del costat oest de la via (la Vall d'Alba), trobat en les excavacions realitzades l'any 2003 al nord de l'Arc de Cabanes (Fotografia: P. Ulloa)

280 m a l'altura de l'Arc de Cabanes. Cap a la meitat d'aquesta recta es troba l'Arc de Cabanes, disposat de forma paral·lela a la via en l'encreuament amb la carrerassa de l'Arc, avui carretera CV-157, un itinerari de llarg recorregut que arranca a la Ribera de Cabanes i es prolonga per Atzeneta i Vistabella cap a terres de Terol. Aquest monument està situat en el context d'una vil·la romana avui totalment arrasada, possiblement un establiment privat situat en una cruïlla de camins. Deu tractar-se d'un monument erigit pel propietari, que pot datar-se cap al segle II dC (Arasa i Abad, 1989). Al costat oest de la via (la Vall d'Alba) i en el tram immediat al nord de l'arc, una llarga excavació en va descobrir el mur de contenció (Ulloa, 2006) (Figura 13). Prop d'ací, al pou del Mas de l'Arc, situat al costat sud del camí de la Vall d'Alba, es va trobar un mil·liari tallat reutilitzat com a pica, avui conservat a la Col·lecció Museogràfica local (Arasa, 2006).

Des de l'Arc de Cabanes la via segueix pel terme de la Vall d'Alba en un tram de 2,1 km de longitud. Des d'aquell monument, el tram rectilini de la via encara es pro-

FIGURA 14: Traça rectilínia de la senda dels Romans en direcció sud

longa 3,7 km cap al SSO enfilant-se al tossal de la Balaguera, situat a l'extrem SSO de l'extensa planúria constituïda pels plans de l'Arc i de Vilafamés. El seu cim fou utilitzat pels enginyers romans com a referència orogràfica per al traçat d'aquesta recta (Figura 14). Després d'un tram asfaltat d'1,2 km, és un camí de terra de 2,8 m d'amplària de ferm irregular. Més endavant travessa el barranc de Cabanes i entra al terme municipal de Vilafamés al llarg de 850 m. Ací abasta la seua menor altitud per tot el pla en baixar de la isohipsa dels 250 m, i a continuació comença a pujar una lloma que es prolonga cap a l'oest del tossal de Gaidó, on el camí s'estreny encara més fins als 2,5 m. Després de passar el molló de terme, comença el descens pel vessant meridional, on fa de partió entre els termes municipals de Vilafamés i la Pobla Tornesa, en un tram de prop d'1,8 km. Ací queda encaixada com un camí fondo i ha estat eixamplada i rebaixada mecànicament. La baixada és molt irregular, i de vegades floreja la roca en el camí. Als seus peus, on es travessa amb un camí perpendicular que marca la cota de 260 m, hi ha una primera extracció de terra a la parcel·la situada en el seu costat est, un fet malauradament freqüent fins a la Pobla Tornesa.

En l'últim tram d'aquesta recta travessa una lloma i, en el vessant meridional, per la costera de Garrido, s'estreny fins als 2,20 m i resulta totalment impracticable per als vehicles per la gran quantitat de còdols que omplien el camí. En arribar als peus d'aquesta costera, la via travessa de nou un camí de traçat perpendicular i, a la banda est, es veu la base d'un mil·liari. A partir d'ací la via gira cap al sud i segueix per un terreny pla. A curta distància hi ha una extensió de còdols de 20,40 m de llargària, on es veuen marques produïdes pel pas dels carros. A partir d'ací el camí s'estreny fins als

2,40 m i és d'arena, produïda per la descomposició del gres rogenç que caracteritza la litologia de la zona, entre la qual es veuen alguns còdols. A continuació el camí travessa un barranquet i descriu una suau volta per a salvar el desnivell, i a la vora sud es veu una alineació de pedres de 3,70 m de llargària, que poden correspondre al mur de contenció del costat oest de la via. Després, i fins al riu de la Pobla, segueix un tram de poc més d'1 km entre les partides dels Bufadors (la Pobla Tornesa) i l'alqueria Grossa (Vilafamés) que travessa una formació de dunes d'arena rogenca, molt degradada per l'acció humana. Algunes de les que hi subsisteixen s'han fixat sobre la via formant un cordó i en són la millor protecció. Ací la via adopta la forma d'una estreta pista d'arena de poc més d'1,60 m d'amplària que serpenteja sobre les dunes.

FIGURA 15: Excavació d'un dels murs de contenció de la Via Augusta a la partida dels Bufadors l'any 2004 (Vilafamés - la Pobla Tornesa)

En aquesta zona es va fer un sondeig l'any 2004 que ha permès comprovar-ne el bon estat de conservació i una amplària de 6,4 m (Figura 15). Un poc més endavant, al costat est es van realitzar importants extraccions il·legals d'arena que van posar al descobert un rengle de pedres de 14,60 m de longitud corresponent al seu marge oest. En tota aquesta zona el camí es manté un poc per damunt dels 250 m d'altitud, amb un traçat pràcticament pla. A l'altura del pinar Ver, situat a la vora est de la carretera CV-15, comença a girar de manera més acusada cap al sud i travessa una zona de dunes de poca alçària conservades només en la franja del camí, entre els bancals situats als dos costats.

En arribar al riu de la Pobla la via descriu una àmplia volta cap a l'oest per a salvar el desnivell i travessar-lo a gual. Una vegada a l'altre costat, segueix un traçat rectilini al llarg de 280 m per la zona dels Aiguamolls fins als peus de la llima de les Forques. A l'extrem meridional d'aquest tram es trobava l'assentament dels Aiguamolls, avui completament arrasat pels treballs agrícoles. Per la distància que el separa de l'Hostalot, poc més de 16 km (10,8 *mp*), bé podia haver estat una *mutatio*. En aquest punt es troba l'encreuament amb el camí de la Barona, un itinerari de llarg

FIGURA 16: El piló dels Aiguamolls, mil·liari conservat a la vora de la senda dels Romans (la Pobla Tornesa)

recorregut que a partir d'aquella localitat remuntava la rambla de la Viuda, i del qual arrancava el camí de Vistabella per Atzeneta i més endavant el que portava cap a Ares del Mestre, Vilafranca i Morella. Per la seua importància és molt possible que tinga un origen antic, la qual cosa explicaria la presència d'un assentament romà just al punt de la cruïlla. D'altra banda, l'any 1885 es van trobar en aquesta zona unes ruïnes amb algunes columnes d'arenisca que podrien ser mil·liaris. També hi ha testimonis reunits per F. Esteve i S. Castellet que parlaven d'una pedrera amb mil·liaris d'aquesta pedra a la partida de la Marmudella, una notícia de gran interès sobre l'existència d'una *officina* d'on podrien haver eixit molts dels monuments trobats entre les Coves de Vinromà i Castelló de la Plana, que són tots d'aquest tipus de pedra.

Quan arriba als peus de l'extrem septentrional de la lloma de les Forques, la via gira cap al SSE, la rodeja per l'est i cerca el collet que la separa de la lloma del Codó, amb un desnivell de 30 m. Ací deixa de fer de límit municipal entre Vilafamés i la Pobla Tornesa i s'endinsa en el d'aquesta població. A uns 150 m de l'encreuament anterior, a la vora oest del camí, es troba el mil·liari conegut com el Piló dels Aiguamolls, que es conserva sencer però sense inscripció (Figura 16). Al seu costat es conserven encastades en el parat les bases amb el principi del fust d'altres dos mil·liaris. El camí és ara costerut i de ferm irregular, i en algun lloc se'n veuen restes de l'aglomerat de pedres de la caixa. En altres casos es veu la roca natural formant part del ferm de la via, i s'hi observa el desgast produït pel pas dels carros. Aquestes restes no tenen per què ser necessàriament romanes, puix com hem vist per ací passava un camí de carro que almenys des del segle XVIII comunicava la Plana amb els Ports de Morella i bona part de l'Alt Maestrat i seguia fins a terres aragoneses.

Al sud de la lloma de les Forques segueix per un terreny pla amb un traçat prou recte paral·lel a la carretera en un llarg tram d'1,1 km, fins a les proximitats de la Pobla Tornesa. Més endavant el camí travessa la Rambleta a gual, i en el costat sud es veuen dos passos retallats en el conglomerat rocós. El primer és més clar i té 2,70 m d'amplària i una alçària màxima de 40 cm, amb senyals d'haver-se retocat mecànicament.

Ací el camí puja suaument fins als 295 m prop de la població. A poc més de 300 m al sud de la Rambleta, en unes obres il·legals d'extracció de terres al costat oest de la via, l'any 1985 es van trobar dos mil·liaris que van ser trencats per la màquina excavadora, un dels quals conserva incomplet el nom de la via i es pot veure al jardí de la Casa de Cultura. Així mateix es va descobrir part del marge de la via, que també ací era més ampla que el camí actual. Prop d'ací es conserva el terç inferior d'un altre mil·liari plantat a la vora est del camí.

A continuació, la via va girant cap al SE i rodeja el tossal de la Cova per a buscar el pas entre aquest i el de la Vila, on es troba la població. En el seu últim tram es veuen senyals de treball en la roca al costat oest del camí. El seu traçat pel nucli urbà coincideix amb el carrer d'Enmig que segueix en direcció SE. A prop d'aquest, a la partida de la Planeta, entre els anys 2006 i 2007 es van excavar les restes d'un assentament d'època imperial relacionat amb la via. A l'eixida de la població el camí gira cap al SSO en un tram d'1,3 km on l'autovia CV-10 n'ha fet desaparèixer qualsevol vestigi fins a les costes de la Pobla. Aquestes constitueixen un abrupte graó on el camí baixa des dels 320 m fins als 220 m, que cal recórrer per a accedir a la vall de Borriol. Possiblement en

FIGURA 17: Mil·liari dedicat a l'emperador Deci (250 dC) trobat a Borriol (Fotografia: P. Mercé)

aquest paratge es va trobar el mil·liari de Galeri que cita el cronista P. A. Beuter. El pas resulta més fàcil pels vessants laterals: la carretera sempre ho ha fet per l'est i el camí vell ho fa per l'oest, per on devia anar la via, de la qual a penes hi ha restes.

Després d'entrar al terme municipal de Borriol, el camí va prou encaixat i travessa el riu en diverses ocasions fins a eixir al pla. El seu traçat per tot el corredor en direcció SO, amb una longitud superior a 6,5 km, és prou sinuós i segueix pel costat oest de l'autovia. Aquest tret deu respondre al seu ús continuat fins a l'actualitat, ja que possiblement la via adoptava un traçat rectilini amb petites inflexions per a adaptar-se al corredor. El primer tram del camí –i també el millor conservat– té una longitud de 4,1 km fins a l'altura de la partida de l'Arbocer, on se situa la cota de 220 m. Ací la vall abasta la seua màxima amplària i el camí travessa a gual els barrancs de Bocaverd i Codina. Quan es van fer les obres del gasoducte, poc abans del pas pel barranc de Codina, segons J. G. Morote un tall en el terreny va posar al descobert l'estructura de la via. En aquesta zona, segons A. Valcárcel, a una distància aproximada d'una llegua de Borriol (5,5 km), es va trobar el mil·liari de Deci conservat al Museu Etnolò-

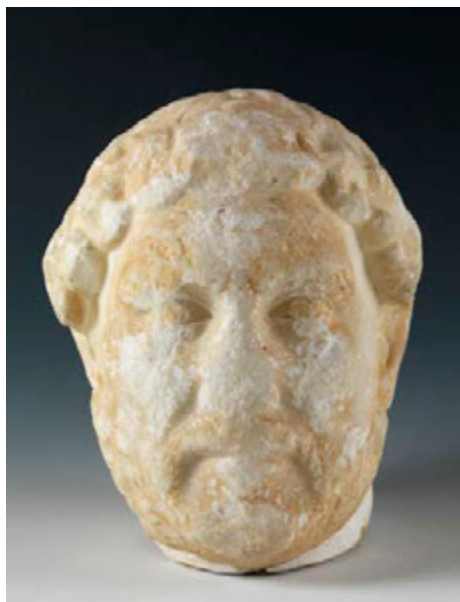

FIGURA 18: Cap de l'emperador Adrià trobat a la vil·la romana del Palmar (Borriol) (Fotografia: P. Mercé)

gic d'aquesta població (Figura 17) (Arasa, 2003). Aquesta distància ens porta al sud del camí del Bustal, a la partida del Quarto de Dalt.

Més avant la vall es comença a estrényer i, a l'altura de la partida de l'Arbocer, el camí gira lleugerament cap al SO per tal d'adaptar-se millor a la direcció del darrer tram del corredor, com també ho fa l'autovia, que s'hi aproxima molt. En l'últim tram fins a les proximitats de l'ermita de Sant Vicent, la construcció d'aquesta ha suposat la conversió del camí vell en via de servei, quan es desvia cap a l'oest descrivint una àmplia corba. En el curs de les obres es van obrir diversos sondeigs en aquest tram del camí i no es van trobar restes constructives atribuïbles a la via romana. Amb anterioritat a la construcció de l'autovia, la carretera ja havia

fet desaparèixer el camí en un tram de 350 m fins a l'ermita de Sant Vicent. J. G. Morote esmenta restes de la via trobades en les obres del gasoducte enfront mateix de l'ermita, al costat oest de la carretera.

Des de l'ermita, el camí vell segueix fins a Borriol pel costat oest de la carretera i travessa el barranc de Cominells per un pont d'origen medieval o modern. Però aquest traçat respon clarament a l'emplaçament de la vila medieval, i el pas de la via resulta més fàcil pel curs baix del barranc, per on devia seguir a la vora de la vil·la romana del Palmar, situada en una terrassa que s'alça sobre el riu en la isohipsa de 170 m, que ha proporcionat algunes peces escultòriques de gran importància, com ara un cap de l'emperador Adrià (117-138 dC) que es conserva al Museu de Belles Arts de Castelló (Arasa, 1998) (Figura 18).

A l'altura de Borriol la vall s'estreny i el riu adopta una direcció cap a l'OSO i descriu diversos meandres que el camí romà devia vorejar per l'oest. A l'eixida del corredor, devia travessar el riu de Borriol a gual per l'Arenal, a prop del pont de l'autovia. Cap al sud el camí ha desaparegut, però devia seguir el traçat de la CV-10 per tot el seu recorregut pel terme municipal de Borriol, amb una longitud aproximada de 2,5 km, vorejant els estreps occidentals de la serra de les Palmes en direcció SSO. A 250 m del límit amb el terme municipal de Castelló de la Plana gira en direcció sud, i només travessar la ratlla gira de nou cap al SSE. Just en aquest punt, on actualment hi ha una gran rodonada on s'uneixen l'autovia CV-151 procedent de Castelló i la CV-10, arranca en direcció sud el camí de la Cova del Colom, l'antic camí Real, que en

FIGURA 19: Fragments d'un mil·liari trobats a la vora del camí de la Cova del Colom (Castelló de la Plana) (Fotografia: P. Ulloa)

una longitud poc superior a 1,3 km manté un traçat prou rectilini per la partida del Bovalar i pot identificar-se amb seguretat amb la Via Augusta.

En aquest tram, a 1,6 km al nord del riu Sec, P. Ulloa va localitzar tres fragments de mil·liari encastats al marge oest del camí (Figura 19), en un dels quals figura incomplet el nom de la via i el numeral incomplet corresponent a la distància (Ulloa, 1999). Amb aquest mil·liari, entre les poblacions de les Coves de Vinromà i Castelló de la Plana es coneixen un mínim de 12 d'aquests monuments, en la seua majoria llaurats en gres rogenc i conservats en estat fragmentari. Des del tram del camí on es va trobar el mil·liari de Castelló de la Plana fins al lloc de la troballa del de l'Alter (Xilxes), no hi ha seguretat sobre el traçat concret de la via i hi ha grans discrepàncies entre els estudiosos que s'hi han ocupat, per la qual cosa cal considerar-lo com un llarg tram mal conegut que travessa tota la comarca de la Plana Baixa fins a Almenara. En aquesta zona devien estar ubicades les postes de *Novlas/Nova*, situada a XXII *mp* (32,5 km) al sud d'*Ilдум* i a XXIV *mp* (35,4 km) al nord de *Saguntum*; i *Sebelaci*, situada a II *mp* (2,9 km) al sud de *Novlas/Nova* i a XXII (32,5 km) al nord de *Saguntum*. Ambdues podien estar localitzades als termes municipals de Castelló de la Plana i Almassora, respectivament.

Quan el camí arriba a la Plana baixa ja de la isohipsa de 100 m, i en aproximar-se al riu Sec canvia de direcció en diversos trams curts, fins que el travessa a la vora del pont pel qual ho fa el nou traçat de la N-340. El seu pas no presenta gran dificultat i

el camí actual guanya el desnivell amb una rampa en trinxera ben conservada al costat sud. Al sud de l'encreuament amb el traçat antic de la carretera de l'Alcora, l'AP-7 i el nou traçat de la carretera N-340 han tallat el camí i n'han deixat dos trams morts.

A partir d'ací comença a manifestar-se la inseguretat sobre el traçat de la via (Arasa, 2019), ja que se n'ofereixen dues possibilitats: la tradicional que la identifica amb el camí Real que segueix en direcció sud cap a Vila-real travessant la rambla de la Viuda i el riu Millars amb un traçat una mica irregular; i la nova proposta que la identifica amb la llarga traça rectilínia formada per la quadra de Na Tora (Castelló) i el camí dels Hostalassos (Almassora). El camí Real té el seu origen en la fundació de Vila-real al segle XIII, que restava apartada dels dos camins històrics, el que seguia el traçat de la Via Augusta més cap a l'interior i el que anava per la costa –el Caminàs–, que possiblement és d'origen andalusí. Aquesta iniciativa reial degué comportar una important reorganització territorial que va incloure –entre altres accions– la construcció d'un nou camí, el camí Real, el traçat del qual arrancava de la Via Augusta poc després que aquesta travessara el riu de Borriol, i més avant travessava la rambla de la Viuda pel pont Desfet, del segle XV, i el riu Millars pel pont de Santa Quitèria, del segle XIII.

La segona opció se situa a l'est del camí Real i segueix un camí perfectament rectilini, que comença a poc més d'1 km al sud del riu Sec i es prolonga amb una longitud de 3,2 km pels termes municipals de Castelló de la Plana i Almassora en direcció SSE fins a prop del riu Millars. La seua prolongació cap al nord apunta al pas del riu Sec i cap al sud al pont del segle XVIII per on la carretera N-340 travessa el riu Millars, el més important accident fluvial que talla la Plana, tot i que el camí acaba a 500 m abans d'arribar al riu. Un traçat de la Via Augusta que seguís aquest camí s'estalvia el pas de dos rius molt pròxims, com es veu obligat a fer el camí Real, ja que es dirigeix a un punt situat més avall de la confluència de la rambla de la Viuda i el Millars, on l'existència d'un jaciment arqueològic –el castell d'Almassora–, ocupat en l'Edat del Bronze i en els períodes ibèric i andalusí, fonamenta la hipòtesi de l'existència d'un gual històric, desfigurat avui per la construcció de l'esmentat pont (Sorribes, 1992).

Pel que fa a la reducció de les postes, la distància entre *Novlas/Nova* i *Sebelaci* (2,9 km) s'ajusta a la que separa dos jaciments situats al nord del riu Millars que va trobar F. Esteve: el primer es troba a la vora de la quadra de Na Tora (Castelló de la Plana); i el segon a la partida de Ramonet (Almassora), a la vora del camí dels Hostalassos, que està ocupada en l'actualitat per un polígon industrial.

Segons aquest traçat, una vegada travessat el riu Millars pel gual existent on es troba el pont de la N-340, la via canviaria d'orientació cap al SO i seguiria pels termes municipals de Vila-real, les Alqueries i Nules. En aquesta zona no hi ha cap camí de llarg recorregut i amb l'orientació adient amb què puga identificar-se la via, amb l'excepció de la carretera N-340 que en bona part se superposa al camí Real i en segueix el traçat. S'hi conserven algunes traces rectilínies no molt llargues, alguna de les quals pot ser antiga i d'altres deuen ser vestigis de parcel·lacions medievals (Bazzana, 1978; Járrega, 2013).

Al terme municipal de Vila-real trobem una traça rectilínia a l'est de la població, el camí del Primer Sedeny, que té una llargària de 2 km i s'ha integrat en la trama urbana moderna a les avingudes de França i d'Europa. A favor de la hipòtesi d'un origen antic d'aquest eix pot assenyalar-se el fet que l'antiga eixida sud de Vila-real –el traçat vell de la carretera N-340– s'hi uneix, per la qual cosa podria ser anterior. Des d'ací la carretera segueix el traçat de l'antic camí Real fins al terme municipal de les Alqueries en un tram de 4,2 km de longitud. Ací els assentaments de Vora Riu i Bonretorn es troben tocant la carretera, i del segon sabem que a l'Edat Mitjana fou una alqueria situada a la vora del camí Real. La hipòtesi més raonable en aquest tram és, doncs, una superposició dels traçats de la Via Augusta, el camí Real i la

FIGURA 20: Fragment del mil·liari dedicat a Trebonià Gal (252 dC) trobat a l'Alter (Xilxes) (Fotografia: N. Mesado)

carretera moderna. Altres traces rectilínies que s'observen entre els termes municipals de Vila-real i les Alqueries, com les constituïdes pel camí del Cabeçol (4,2 km) i els camins de la Creueta, del Sedeny del Pi i del Corral Nou (4,1 km), deuen ser testimonis d'una o més parcel·lacions geomètriques medievals (Arasa, 2003).

A la Plana Baixa, qualsevol traçat atribuït a la Via Augusta que vaja per la franja costanera, pel terme municipal de Borriana (Mesado, 2014), planteja el problema de la seua connexió amb el tram ja conegut de la via al nord del Millars que ve des de Borriol, ja que tots els camins existents en aquell sector de la comarca segueixen un traçat més o menys paral·lel a la línia de costa i no n'hi ha cap que es dirigisca cap al nord cercant el pas esmentat. Així doncs, pot descartar-se la hipòtesi tradicional que feia passar la via per Borriana, on s'emplaçava la posta *Sebelacus*, i que la identificava amb el camí de València o el Caminàs. El traçat de la via és més directe i devia estar situat més cap a l'oest, i almenys en part devia coincidir amb el camí Real i la carretera N-340. Possiblement, com succeeix en altres zones on la via travessa grans planúries, devia ser rectilini, amb llargs trams que anirien girant lleugerament per a travessar els rius a gual i buscar el pas de les muntanyes d'Almenara, per on sens dubte eixia de la comarca. La principal diferència en aquest cas és que per tractar-se d'una zona d'importància agrícola, amb diverses poblacions medievals que desenvolupen noves xarxes viàries de caràcter radial i parcel·laris geomètrics, el camí romà deu haver desaparegut en part per raó d'aquestes transformacions i canvis en la planificació del territori.

Al sud de Nules les altures de la Punta i el Castellar divideixen la Plana en dues

parts, una formada per la plana litoral que s'estreny i es prolonga fins a la serra d'Almenara, i una altra que s'estén entre aquelles i els estreps de la serra Espadà on es troba la Vall d'Uixó. Ací la troballa del mil·liari de Xilxes dedicat a l'emperador Trebonià Gal l'any 252 és l'únic testimoni del seu traçat aproximat (Figura 20). Aquest es va trobar a la partida de l'Alter, situada a l'est de la població i ara travessada per l'autopista, en el context arqueològic d'una important vil·la romana on també es va trobar la figura de bronze de Mercuri conservada al Museu Arqueològic de Borriana (Arasa, 2008; Mesado, 2016). En aquesta zona no es conserva cap camí amb una orientació adequada per a identificar-lo amb la via, excepte la carretera N-340 que passa per l'oest de Xilxes i la Llosa.

Entre aquests dos municipis la via possiblement s'aproximava al peu de muntanya per a evitar el pas de la marjal que es forma amb les aigües de les fonts d'aquestes poblacions; amb una adequada canalització i una mínima obra d'infraestructura el seu pas no resultaria gens dificultós. Possiblement anava per la part alta del terme de Xilxes, per on ho feia el camí reial i ho fa el ferrocarril, seguiria per l'est del de la Llosa vorejant la població amb un traçat paral·lel a aquell i s'enfilaria cap al collet existent entre les muntanyes de les Forques i del Duc. Després continuaria fins a la serra d'Almenara, la barrera orogràfica que en direcció E-O separa les comarques de la Plana Baixa i el Camp de Morvedre, que travessaria pel mateix lloc que ho fa el ferrocarril. Tal vegada un tram del camí Vell d'Almenara que des de la Llosa s'endinsa al terme municipal d'aquella població amb un traçat sinuós i una longitud aproximada d'1 km en siga un vestigi. Finalment, des del terme d'Almenara seguiria amb un llarg tram rectilini –on possiblement faria d'eix de la seua centuriació– fins a la ciutat de *Saguntum*.

BIBLIOGRAFIA

- ARASA I GIL, F. (1992): «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 8, Barcelona, p. 232-269.
- ARASA I GIL, F. (1993): «Un nou mil·liari de la via Augusta trobat a Vilanova d'Alcolea (el Baix Maestrat)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, Castelló, p. 447-456.
- ARASA I GIL, F. (1996): «Dos nous mil·liaris de Traiguera (el Baix Maestrat) i la Vall d'Alba (la Plana Alta)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, p. 565-567.
- ARASA I GIL, F. (1998): «Escultures romanes de Castelló», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, p. 311-347.
- ARASA I GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament iberoromà i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica, 100. València.
- ARASA I GIL, F. (2003): «L'època romana», *Borriol (Vol. I)*, Castelló de la Plana, p. 263-288.
- ARASA I GIL, F. (2004): «Alqueries y su territorio en época romana», *Alqueries. El temps d'un poble*, Castelló de la Plana, p. 75-146.
- ARASA I GIL, F. (2006): «El trazado de la *Vía Augusta* en tierras Valencianas», *Catastros, Hábitats y vía romana. Paisajes Históricos de Europa (Proyecto Interreg 3C Vistoria)*, E. García Prósper, P. Guérin, J. L. de Madaria i P. Sánchez Pérez (ed.), València, p. 93-130.
- ARASA I GIL, F. (2008): «La pequeña escultura en bronce de época imperial en el País Valenciano», *Escultura Romana en Hispania, V*, J. M. Noguera i E. Conde (ed.), Múrcia, p. 425-456.
- ARASA I GIL, F. (2009): «El jaciment romà de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea). La *mansio Ildum* de la *Vía Augusta*», *Actes de les IX Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*, Castelló de la Plana, p. 5-22.
- ARASA I GIL, F. (2010): «El pas a gual de la via Augusta pel riu Cervol (el Baix Maestrat)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28, Castelló de la Plana, p. 207-216.
- ARASA I GIL, F. (2012): «La vía Augusta en el País Valenciano», *Anas*, 20-21, Mérida, p. 335-375.
- ARASA I GIL, F. (2013): «L'Hostalot (Vilanova d'Alcolea, el Baix Maestrat). Excavacions a la *mansio Ildum* de la via Augusta. El complex arquitectònic de l'*horreum*», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31, Castelló de la Plana, p. 163-202.
- ARASA I GIL, F. (2018): *La Via Augusta pel País Valencià*, L'Ordit, Universitat d'Alacant.
- ARASA I GIL, F. (2019): *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la Prehistòria fins al període andalusí*, Castelló de la Plana.
- ARASA, F. i ABAD, L. (1989): *L'arc romà de Cabanes*, Castelló de la Plana.

- ARASA, F. i FLORS, E. (2006): «Un sondeig en la via Augusta entre els termes municipals de Vilafamés i la Pobra Tornesa (la Plana Alta, Castelló)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, València, 2006, p. 381-404.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARASA, F. i VICENT, J. A. (1981): «Toponímia de la via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, p. 22-28.
- BARRACHINA, A.; LAGUNA, C. i BAUTISTA, R. (2012): «Resultats de l'excavació del carrer Quatre Cantons de Traiguera (Baix Maestrat)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30, Castelló de la Plana, p. 181-186.
- BAZZANA, A. (1978): «Vestiges de centuriacions romanes et d'un itineraire preromaine dans la plaine de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, Valencia, p. 272-292.
- CORELL VICENT, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, València.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1986): «L'amollonament de la via Augusta en el Pla de l'Arc», *Estudis Castellonencs*, 3, Castelló de la Plana, p. 243-274.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1992): «La via romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea (Castelló)», *Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, València, p. 597-618.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (2003): *La via romana de Dertosa a Saguntum*, Castelló.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2013): «Nuevos datos para el estudio de una posible centuriación en la Plana en época romana». *Millars*, XXXVI, Castelló de la Plana, p. 227-257.
- MANCHA ESPINO, S. (2012): *Memoria científica de los sondeos manuales arqueológicos en el trazado del gasoducto de conexión con el almacenamiento subterráneo Castor, a su paso por la provincia de Castellón, en los cruces con la Vía Augusta (términos municipales de San Rafael del Río y Traiguera, Castellón) Expte. 2011/0466-CS (SS.TT.: 186/11)*, Madrid.
- MESADO OLIVER, N. (2014): «Disquisiciones en torno a la Vía Augusta en la provincia de Castellón», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32, Castelló de la Plana, p. 137-222.
- MESADO OLIVER, N. (2016): «El Hermes de "l'Alter" de Xilxes (La Plana Baixa, Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXXI, València, p. 261-281.
- MORENO GALLO, I. (2004): *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*, Madrid.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (2002): *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*, 2 vol., València.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. i CABALLERO CASADO, C. (2014): «Itinera Hispana. Estudio de las vías romanas en Hispania a partir del Itinerario de Antonino, el Anónimo de Ravena y los Vasos de Vicarello», *El Nuevo Miliario* 17, Madrid.
- ROSAS ARTOLA, M. (1987): «Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'es-

- tudi de la Romanització al Baix Maestrat», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, p. 153-165.
- ROSAS ARTOLA, M. (1995): «El jaciment de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la *mansio d'Intibili*», *Saguntum. PLAV*, 29, València, p. 241-245.
- PÉREZ MILIÁN, R. i ARASA I GIL, F. (2016): «Un sondeig a la via Augusta al terme municipal de la Salzadella (el Baix Maestrat, Castelló)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34, Castelló de la Plana, p. 197-202.
- SCHMIDT, M. G. (2011): «*A Gadibus Romam*. Myth and Reality of an Ancient Route», *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 54-2, Londres, p. 71-86.
- SCHMIDT, M. G. i CAMPEDELLI, C. (2015): *Corpus Inscriptionum Latinarum XVII. Miliaria Imperii Romani. Pars prima provinciarum Hispaniae et Britanniae. Fasciculus primus miliaria provinciae Hispaniae Citerioris (CIL XVII/1)*, Berlín/Boston.
- SENET IBÁÑEZ, J. J. (1923): «Del riu Cènia al Millars.- La Via Romana», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, p. 723-724.
- SORRIBES I DOÑATE, J. (1992): «Contribució a l'estudi del topònim Almassora», *Societat d'Onomàstica. XVIé Col·loqui Castelló de la Plana, Butlletí Interior*, XLVIII, Castelló de la Plana, p. 165-178.
- ULLOA CHAMORRO, P. (1999): «Nuevo miliario de la vía Augusta hallado en Castellón», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, Castelló de la Plana, p. 209-220.
- ULLOA, P. (2006): «Excavaciones en la *vía Augusta* en Vall d'Alba (Castellón)», *Catastros, Hábitats y vía romana. Paisajes Históricos de Europa (Proyecto Interreg 3C Vistoria)*, E. García Prósper, P. Guérin, J. L. de Madaria i P. Sánchez Pérez (ed.), València, p. 131-164.
- ULLOA, P. i GRANGEL, E. (1996): «*Ildum*. *Mansio* romana junto a la vía Augusta (la Vilanova d'Alcolea, Castellón)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, p. 349-365.

VI EL COMERÇ I L'ECONOMIA AL TERRITORI DE SAGUNT I A LA PLANA EN ÈPOCA ROMANA

Ramón Járrega Domínguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

INTRODUCCIÓ

El títol mateix d'aquest treball ens deixa ben clar que tractarem una qüestió (l'economia i el comerç) i una època (el període de la romanització) referents a l'antiga ciutat de *Saguntum* (avui Sagunt, ja que la Morvedre medieval va recuperar el nom antic al segle XIX) i la Plana castellenca. Tot i formar part avui d'entitats administratives diferents (fruit de la divisió provincial que es va implantar també al segle XIX), tingueren en època romana una relació molt estreta, fins al punt que bona part de la Plana (si no tota) corresponia

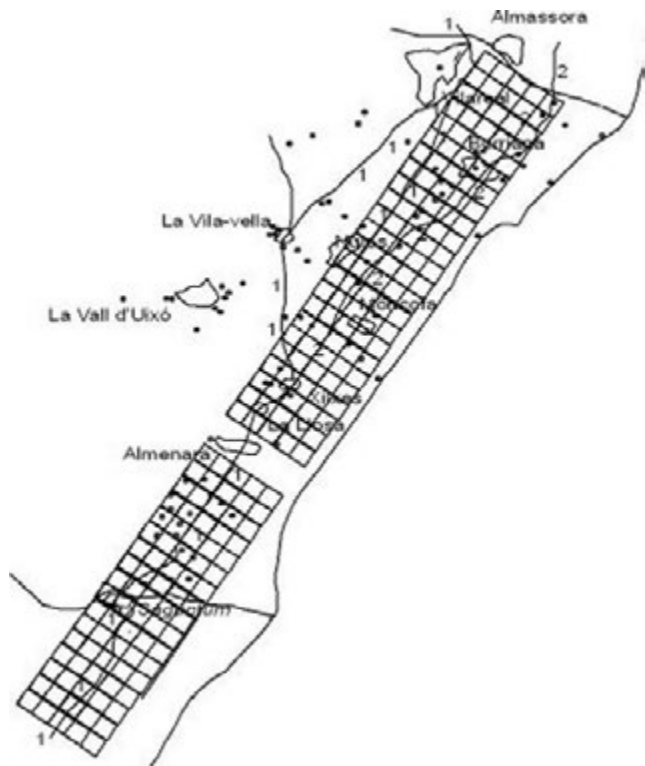

Fig. 1 Proposta d'extensió de la centuriació saguntina a la Plana

Fig. 2 Possibles traces de la centuriació a la zona de Nules

en temps romans al *territorium* o l'*ager* (avui en diríem el terme municipal) de *Saguntum*.

Per estudiar l'economia i el comerç antic, tot i ser importants les fonts escrites, per a l'àrea que estudiem no són gaire abundants (per no dir que pràcticament inexistents), així que el que és bàsic per a dur a terme aquesta recerca és l'arqueologia.

Tot i que hi ha diversos estudis monogràfics,

d'entre els quals voldríem destacar el treball pioner de Doñate (1969) sobre l'arqueologia romana de Vila-real, voldríem començar comentant alguns treballs de síntesi (Gusi, Olaria i Arasa 1998; Arasa 1999; Ferrer i Járrega 1999; Járrega 2010) que s'han dut a terme sobre la romanització a Castelló, i que han permès començar a establir un estat de la qüestió sobre aquest tema. En aquest treball, però, com el seu títol indica, ens centrarem en els aspectes econòmics de la romanització a aquest territori i marcarem els lligams evidents que tingué amb la propera ciutat de *Saguntum*, a la qual va pertànyer (almenys en part) en època romana.

EL TERRITORIUM (O AGER) DE SAGUNTUM EN ÈPOCA ROMANA

El *territorium* entès des d'un punt de vista jurídic, com a àrea d'influència administrativa, podria ser equivalent als nostres termes municipals, però eren força extensos, perquè hi havia poques ciutats romanes (excepte en alguns llocs, com la província Bètica) en comparació amb les poblacions actuals. El concepte *ager*, és a dir, 'camp', fa referència a la característica agrícola del territori, en contraposició amb el nucli urbà, tot i que, jurídicament, ambdós formaven una mateixa unitat.

Les ciutats tenien diferents categories jurídiques i, en el cas de *Saguntum*, sabem que va ser un *municipium* de dret romà (és a dir, la categoria més alta) des de l'època d'August, poc abans del canvi d'era. Els municipis romans constituïen el tipus de ciutat més privilegiat, juntament amb les *coloniae*, com ho eren *Valentia* (València), *Tarraco* (Tarragona), *Barcino* (Barcelona), *Caesar Augusta* (Saragossa) o *Augusta Emerita* (Mè-

rida).

No tenim fonts escrites que ens permetin determinar l'abast territorial dels municipis antics, i per tant, cal recórrer a altres elements, fonamentalment de tipus arqueològic, així com la interpretació a partir de textos medievals. Una de les més importants són les troballes epigràfiques, que quan fan referència a magistrats municipals (com en casos documen-

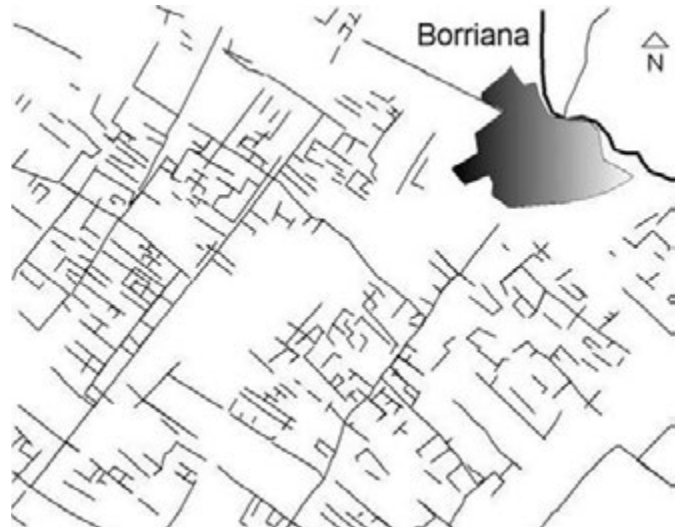

Fig. 3 Possibles traces de la centuriació a la zona de Borriana

tats a Mascarell i a Onda), ens permet posar-les en relació amb els nuclis municipals coneguts més propers. També, a partir de l'epigrafia (fonamentalment funerària) ens és possible intentar determinar els territoris de les ciutats basant-nos en la distribució de l'onomàstica reflectida en les inscripcions, cosa que no sempre és fàcil ni totalment fiable.

La Plana forma una unitat geogràfica evident, i en època romana degué estar lligada a Sagunt, que està molt a prop. Era una ciutat molt important i no sembla que els turons d'Almenara (que a partir de la distribució eclesiàstica d'origen tardoantic o medieval van servir de base per a traçar l'actual límit provincial) fossin pas un obstacle perquè el territori saguntí s'expandís cap a la Plana.

A partir d'aquí, és difícil entrar en més precisions. Justament basant-se en l'onomàstica, s'ha proposat que tota l'extensió de la Plana degué estar en l'època romana dins el territori saguntí (Alföldy, 1977, p. 6 i fig. 1; Arasa, 1987, p. 125), i fins i tot més al nord, fins al Pla de l'Arc (Arasa i Abad, 1989, p. 67) i l'Alcalatén (Corell, 2002, vol. Ia, p. 22). D'altra banda, hi ha un element geogràfic que d'una manera força palesa divideix la Plana en dues parts, és a dir, el riu Millars. S'ha posat en relleu el fet que es coneixen moltes més inscripcions romanes al sud del riu que no pas al nord (Oliver i Palomar 1980, p. 123-126), la qual cosa podria fer pensar que, si bé l'actual Plana Baixa formava part sens dubte del territori saguntí, el cas de la Plana Alta no seria tan clar.

Tampoc no es coneixen tants assentaments romans a la Plana Alta com a la Plana Baixa, la qual cosa pot ser un element a tenir en compte. Tanmateix, això pot ser en part degut a problemes en la investigació, ja que fins no fa gaire no s'havia excavat pràcticament cap jaciment romà a aquesta zona, i en canvi, ara comptem amb l'inte-

Fig. 4 Mercuri de l'Alter de Xibes
(fotografia: Museu de Borriana)

ressant assentament de Vinamargo, al terme municipal de Castelló.

Cal considerar altres elements, com el fet que al terme de Castelló, a la partida de Coscollosa - Canet, es va trobar fa alguns anys una inscripció, que esmenta un tal *Caius Fulvius Hibericus* (Seguí, Melchor i Benedito, 2004-2005). Aquest cognom romà remet clarament al riu *Hiberus* (l'actual Ebre), i podria fer pensar en una relació amb aquest, i per tant, amb la ciutat romana de *Dertosa* (Tortosa). No oblidem que, en l'Edat Mitjana, el bisbat de Tortosa arribava fins a Almenara (i això va ser utilitzat en el segle XIX per a determinar els actuals límits provincials). Però no hi ha dubte que aquesta gran extensió del bisbat tortosí es va fer a costa de l'antic territori de *Saguntum*, que no debades no va ser mai cap d'un bisbat en temps tar-doantics, com ja va posar en relleu Miquel Tarradell (1965, p. 131).

Això fa pensar que aquesta darrera

ciutat va entrar en decadència a finals de l'Antiguitat, fins a l'extrem de perdre el seu nom antic, que va canviar a Murviter sota el domini musulmà, i a Morvedre després de la conquesta cristiana; aquest nom (fins i tot castellanitzat Murviedro) va roman-dre actiu fins que al segle XIX es va decidir tornar a anomenar la ciutat amb el seu nom antic.

Per tant, tot i dubtar sobre quin seria el cas de la Plana Alta, creiem que la concentració d'assentaments romans a la Plana Baixa, així com la major abundància de testimonis epigràfics, permeten pensar que aquesta darrera comarca degué formar part del *territorium* de *Saguntum*, com hem proposat en altres ocasions (Járrega, 2010, p. 435-440; Járrega, 2013a, p. 228-233), mentre que la pertinença de la Plana Alta a aquest ja ens presenta més dubtes.

D'altra banda, a part d'alguns camins de penetració cap a l'interior més o menys coneguts, que deuen tenir origen antic (Muñoz Català, 1972), aquesta àrea geogrà-

fica estava travessada de nord a sud per una important artèria de comunicació, la que avui anomenen Via Augusta, que permetia comunicar Roma amb Cadis. Pel que sembla, aquesta denominació que s'ha fet popular avui en dia no es correspon amb la realitat, sinó que *Via Augusta* és un epítet que portava la calçada i que recordava que havia estat construïda per ordre de l'emperador August cap a l'any 8 aC (Járrega, en premsa). Aquesta via, com deia el geògraf grec Estrabó, de vegades s'apropava al mar i d'altres s'hi allunyava; concretament, en el nostre cas, procedent del Pla de l'Arc sortia a la Plana a l'altura de Borriol i Castelló, i es dirigia directament cap a Sagunt. El paper d'aquesta calçada com a eix vertebrador d'aquest territori va ser sens dubte molt important.

D'altra banda, hi ha un altre camí paral·lel a la Via Augusta, però que transcorre més proper a la costa, que avui es coneix com el Caminàs. És cert que no hi ha cap evidència arqueològica que *per se* permeti afirmar que es tracta d'un camí existent en època romana, però el fet que a banda i banda del camí hi hagi una important quantitat d'assentaments romans ens fa creure que és un bon element de judici per a considerar que estem davant d'un camí romà, potser més antic encara (com d'altra banda ho era la mateixa "Via Augusta").

Per tant, en aquesta aportació ens centrarem bàsicament en la zona de la Plana Baixa, ja que creiem que, sense cap mena de dubte, formava part del *territorium* de *Saguntum*, tot i que els esdeveniments històrics, sobretot a partir de la creació de les actuals demarcacions provincials al segle XIX, hagin contribuït a crear un allunyament de caire administratiu i, fins i tot, mental, que no té res a veure amb la realitat del territori en l'època romana.

L'ORGANITZACIÓ DEL CAMP: LES CENTURIACIONS

La centuriació era el sistema que tenien els romans de parcel·lar els territoris de les ciutats en intervals regulars, d'aquí ve el nom de centúria, mesura parcel·lària que, en aquest cas, no té res a veure amb unitats militars. Aquesta parcel·lació estava organitzada en diferents mesures a partir del que hom anomenava *actus* (uns 35,48 m); la mesura més habitual, que es troba en les centuriacions d'època de l'emperador August, és la de 20 *actus*, equivalent a 709,68 m². Ara bé, no totes les ciutats romanes tenien el seu territori centuriat, cosa que normalment es limitava a les fundacions romanes de nova planta (especialment les colònies), però també podia passar en el cas dels municipis, com era el cas de Sagunt, que fou un municipi romà des de l'època de l'emperador August, pels volts del canvi d'era (Corell, 2002, vol. Ia, p. 19 i 78-80).

Pel que fa al territori del qual ens ocupem ací, s'havia fet la proposta d'identificar, a partir del parcel·lari medieval i modern, traces de l'existència de centuriacions romanes a la Plana (López Gómez, 1975; Bazzana, 1978 i 1987), tot i que una re-

visió més acurada de les dades va permetre concloure que en realitat es tractava de parcel·lacions medievals i fins i tot modernes (Felip, 1987; Ariño *et alii*, 1994, p. 195; Ariño-Gurt-Palet, 2004, p. 59). Tanmateix, fa alguns anys es va poder documentar amb prou certesa una centuriació romana (González Villaescusa, 2002 i 2006; García Prósper *et alii*, 2006), basada en parcel·les de 20 *actus*, a la comarca del Camp de Morvedre, que sens dubte hagué de pertànyer al municipi de *Saguntum*. Per la nostra part, hem detectat alguns elements que ens permeten hipotèticament perllongar-la si més no fins al riu Millars (Járrega, 2010, p. 440-457; Járrega, 2013a), per la qual cosa, malgrat la barrera natural que representen els turons d'Almenara, sembla que tant el Camp de Morvedre com la Plana Baixa van formar part de la centuriació saguntina. És una hipòtesi, no un fet segur, però creiem que és molt versemblant, a partir de les dades que hem analitzat.

D'altra banda, pel que fa a la incertesa sobre la prolongació d'aquesta suposada centuriació al nord del Millars, creiem que és un altre element que ens permet dubtar de la pertinença de la Plana Alta a l'antic *ager Saguntinus*. En aquest cas, no sabem si correspondria al llunyà municipi de *Dertosa* o a alguna altra ciutat no ben documentada ni situada, d'entre aquelles que esmenta el geògraf alexandri Claudi Ptolomeu al seu tractat geogràfic del segle II dC.

En tot cas, d'una forma o d'una altra, és ben evident que la integració del territori en l'organització romana degué influir en canvis de patrons romans, que portaren a un nou sistema d'explotació del territori, basat en el que es coneix com la vil·la romana.

L'EXPLOTACIÓ AGRÍCOLA I LA VIL·LA ROMANA

La vil·la romana, clar precedent de les nostres masies, constitueix el sistema per excel·lència d'explotació del territori, d'evident arrel romana. Quan es van despoblar els assentaments ibèrics, els seus habitants en part degueren traslladar-se a la ciutat, i en part a les vil·les o altres nuclis. Hi havia els anomenats *vici*; un *vicus* no era una altra cosa que un llogarret agrícola de petites dimensions, que administrativament formava part d'una entitat més gran (és a dir, d'una ciutat), com passa actualment als nostres agregats. No en coneixem cap amb seguretat a la nostra àrea, com no sigui, potser, l'assentament que s'ha excavat recentment a Vinamargo (Castelló). Tanmateix, a la nostra àrea geogràfica sembla que el sistema majoritari era el de la vil·la (en llatí *villa*), que es caracteritzava per tenir un únic propietari (el *dominus*, és a dir, el senyor), per la qual cosa creiem que és escaient la comparació amb la masia, que no deixa de ser una supervivència transformada de la vil·la romana.

La vil·la era el centre d'una explotació agrícola (que en llatí s'anomenava *fundus*, d'aquí el nostre terme "fundiari"). El *fundus* podia arribar a abastar extensions molt grans (i d'això s'origina la paraula "latifundi"), però generalment eren de petites i mit-

janes dimensions. A l'àrea que estem estudiant, no hi ha constància de l'existència de latifundis; és més, l'abundància d'assentaments romans que podem considerar com a vil·les, tot i que la majoria no han estat objecte d'excavacions, així ho fan pensar, encara que no es pot descartar que en alguns casos diverses vil·les arribessin a estar englobades dins d'una mateixa propietat, cosa que l'arqueologia no permet documentar, si no és amb l'ajut de l'epigrafia. La importància del comerç i l'economia agrícola en les vil·les de la Plana pot restar ben exemplificada amb la figureta del Mercuri de l'Alter, que degué formar part del larari de la vil·la, i que en certa manera ha esdevingut el símbol de la romanització a la Plana.

A la Plana, fins a les recents troballes de Vinamargo (Castelló), actualment en fase d'estudi i publicació, la

vil·la romana més coneguda i que ha estat objecte d'excavació ha estat la vil·la de Benicató, al terme municipal de Nules (Gusi i Olaria, 1977; Navarro, 1977; Blanes, 1987-88; Gusi, Olaria i Arasa, 1998), que ha permès documentar diverses habitacions situades al voltant d'un peristil, entre aquestes uns petits banys. Una altra vil·la, de l'Horta Seca, al terme de la Vall d'Uixó (Rovira *et alii*, 1989) resulta menys coneguda, ja que les excavacions no varen permetre determinar una planta interpretable. Podem destacar també les excavacions a les vil·les del Palau (Benedito i Melchor, 2000 i 2003; Melchor i Benedito, 2000; Melchor *et alii*, 2004) i Sant Gregori (Ferrer, Melchor i Benedito, 2013; Benedito, Melchor i Ferrer, 2017), ambdues al terme municipal de Borriana; així com l'Alqueria, al terme de Moncofa (Oliver i Morano, 1998; Járrega, 2017) i l'Alter, al de Xilxes (Morano, García i Garibo, 2017).

D'altra banda, cal dir que a les vil·les, poc o molt, es volien reproduir les comoditats de què hom gaudia a les ciutats. Així, un element molt abundant són els banys (*balnea*), és a dir, el que coneixem (potser de forma impròpia, ja que aquest terme sembla haver-se de restringir a les que hi havia a les ciutats, i amb caràcter públic) com a termes romanes. Banys d'aquesta mena s'han excavat a les vil·les romanes de Benicató (Nules) (García Entero, 2001, p. 100-102; Járrega, 2010, p. 239-240), el Palau (Borriana) (Benedito i Melchor, 2000 i 2003; Melchor i Benedito, 2000; Melchor *et alii*,

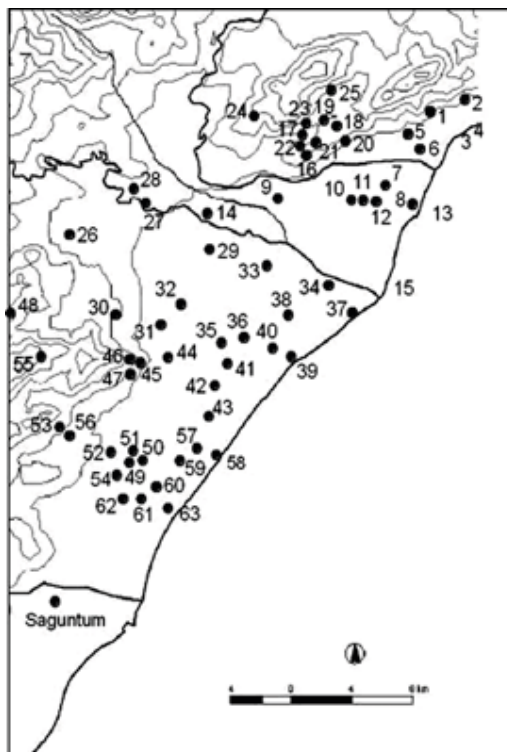

Fig. 5 Distribució del poblament en època iberoromana

2004; Járrega, 2010, p. 219-221), potser l'Horta Seca (la Vall d'Uixó) (García Entero, 2001, p. 122) i, ja fora de la Plana estricta, els banys excavats a la partida del Pujolet de Santa (l'Alcora) (Benedito, Melchor i Claramonte, 2007).

Un altre són els mosaics, elements inequívocs d'un mínim de luxe i, per tant, de nivell urbà, als establiments agrícoles. Els més coneguts són els de la vil·la de Benicató (Nules), amb decoració geomètrica, que es poden datar en el segle II dC (Navarro 1977). També s'ha trobat un mosaic d'*opus signinum*, al qual hem fet al·lusió abans, a la vil·la de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), que es pot datar entre el segle I aC i el II dC. A part d'aquests mosaics, es coneixen notícies sobre la troballa de tesselles, la majoria bicromes, al Palau (Borriana), la Torrassa (Betxí - les Alqueries - Vila-real), Sant Gregori (Borriana), el Secanet (la Vilavella), Torremotxa (Nules), l'Alter (Xilxes) i els Estanys (Almenara). Les tesselles bicromes corresponen sens dubte a mosaics de l'Alt Imperi, probablement del segle II; en canvi, la troballa d'una tessella de pasta vítria als Estanys correspon a un mosaic policrom, potser del segle III o IV, o bé d'un *emblema* d'un mosaic altimperial (Gusi, Olaria i Arasa, 1998, p. 39; Járrega, 2010, p. 105-106, 193-194, 196, 219, 222-223, 228-229, 240-241, 228-229, 256-257, 260-261, 290, 307, 332 497, 499 i 509-510).

Tanmateix, i més a aquesta àrea tan prospera al nucli urbà de *Saguntum*, podem pensar que els propietaris de les vil·les eren absentistes, és a dir, que residien a la ciutat, i només ocasionalment s'hostatjaven a la seva vil·la. Per tant, tot i que aquesta era, com hem dit, una unitat d'explotació agrícola, en certa manera, si abans l'hem comparada amb les masies, ara podríem fer el símil amb les torres o els xalets actuals, que són també un lloc de lleure per als propietaris assentats a la ciutat, com passava, per exemple, amb les vil·les que Ciceró i altres membres de l'elit romana tenien als voltants de Roma.

Les vil·les romanes començaren a generalitzar-se a partir de l'època de l'emperador August, sobre el canvi d'era; en època romana republicana, en el segle I aC, sembla que aparegueren les primeres vil·les (Járrega, 2000; Oliver, 2013, p. 137), tot i que és un tema poc conegut i les atribucions no sempre són segures. Per exemple, tenim un possible exemple a la vil·la de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), en la qual es va trobar un mosaic d'*opus signinum* (Rovira *et alii*, 1989; Járrega, 2010, p. 105-106 i 290) que podria ser de cronologia tardorepublicana, però també d'inicis de l'Imperi romà, amb la qual cosa no podem fer aquesta atribució amb seguretat.

D'altra banda, la proximitat entre els antics hàbitats ibèrics i les noves vil·les romanes, que es documenta en diferents llocs de les terres castellonenques (Járrega, 1998, p. 358; Oliver, 1998, p. 448) sembla indicar la solució de continuïtat entre un model de poblament i l'altre.

Més amunt hem fet referència a les vies romanes; cal dir que, a partir de l'època d'August, hi havia una organització que a intervals regulars (cada 40 km, aproximadament) preveia la implantació al territori de les *mansiones*, que eren hostals i llocs per a canviar els cavalls, i entre les *mansiones* hi havia, a la seva vegada, *mutationes*,

que com indica el seu nom, eren establiments per a canviar les cavalleries. Una de les *mansiones* que es trobava a la Plana era l'anomenada *Ad Noulas*, de la qual, tot i que no s'ha localitzat amb seguretat, se suposa que procedeix el topònim Nules, i per tant, se l'ha volgut identificar amb la Vila Vella, tot i que aquesta població sembla que no està en el pas de l'anomenada Via Augusta. Tanmateix, el terme *ad* és un apel·latiu de direcció, amb la qual cosa *Noulas* podria haver estat un nucli habitat que no tenia per què estar en el traçat de la via, tot i que la *mansio* sí que ho degué estar.

Noulas, o *novulas*, és un diminutiu de *noves*. Hi ha altres casos similars com, per exemple, el de la *mansio* que se situava on l'actual Vinaixa (a la comarca de les Garrigues), que es deia *Ad Novas*. Generalment, podem suposar que aquests noms feien referència a una *mansio* que era nova en relació amb d'altres de més antigues. Però l'esment en plural ens fa pensar en altres explicacions com, per exemple, l'existència de nous conreus. Això podria ser molt interessant, perquè ens permetria documentar indirectament la innovació en l'àmbit agrícola que va representar la romanització en relació amb l'economia (força desconeguda) de l'època ibèrica. A partir d'aquí, hem suggerit, com a possibilitat, que *Novae* o *Novas*, referint-se a les explotacions agrícoles, fos el nom amb el qual els romans coneixien la Plana (Járrega, 2010, p. 536).

Les vil·les romanes podien dedicar-se a molts tipus de conreus, però principalment al que actualment denominem la "tríada mediterrània": és a dir, el blat, l'oli i el vi. Potser no es dedicaven a tots aquests, o en determinats casos sí que hi havia un monocultiu. És difícil de saber.

En el segle II aC, Marc Porci Cató (*De agricultura*, 8) fa esment a les *ficae saguntinae*, és a dir, les figues saguntines. En temps de Cató a les nostres contrades encara no hi havia vil·les, però és evident que l'antiga ciutat ibèrica de Sagunt, ja sota domini romà, devia tenir una explotació agrícola que actualment desconeixem. D'altra banda, aquesta referència literària no és segur que correspongui a Sagunt, ja que hi ha altres possibilitats, perquè es pot referir a *Segontia* (l'actual Sigüenza, a la província de Gua-

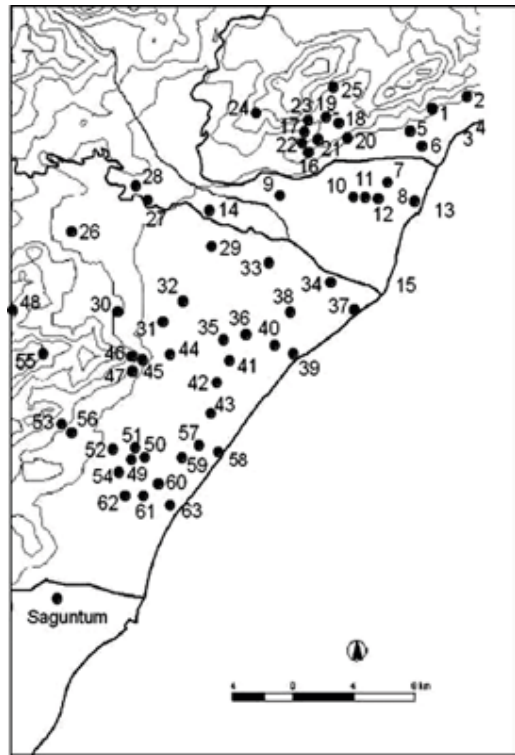

Fig. 6 Distribució del poblament en època alt-imperial

dalajara) o fins i tot *Saguntia*, a la Bètica. Així que, ras i curt, no tenim cap certesa que les figures que esmenta Cató es collissin a Sagunt.

Les altres referències literàries també han estat posades en dubte, i són les que esmenten, aparentment, el vi de *Saguntum*. Juvenal (SAT., V, 29) fa referència, en descriure una baralla de taverna, als “vasos saguntins” (*Saguntina lagona*) que els contendents es llençaven al damunt. Està per saber si el terme *lagona* o *lagoena* fa referència al continent o al contingut. Això ha fet pensar que es referia a una producció de vasos ceràmics, la qual cosa ha portat de corcoll els investigadors, que han arribat a pensar que es tractava de la vaixella que hom anomena “terra sigil·lada” (vaixella fina de taula, amb una característica superfície de color vermell).

També s’ha suggerit que els vasos saguntins es poden identificar amb la ceràmica de parets fines que es fabricava al terme de Rubielos de Mora, a la província de Terol (Atrián, 1967; Peñil, Lamalfa i Fernández, 1985-86) i que sembla que arribava a Sagunt, des d’on aparentment es redistribuïa, i, segons sembla, fins a Roma, ja que s’ha documentat a Òstia, on hi havia el port de la ciutat (Gusi, Olaria i Arasa, 1998, p. 42). Aquestes ceràmiques apareixen, en la seva ruta cap a Sagunt, a la vil·la romana del Campillo, a Altura, a l’Alt Palància (Járrega, 1996, p. 373 i 378). A la Plana es troben ben distribuïts als jaciments de la Torrassa (Betxi - les Alqueries - Vila-real), Benicató, l’Alter de l’Alcúdia i el Tossal (Nules), el Camí del Pou i l’Horta Seca (la Vall d’Uixó) (Oliver-Moraño, 1998, p. 385; Járrega, 2010, p. 411), a més de l’Alqueria (Moncofa) (Oliver i Moraño, 1998, p. 384-385; Járrega, 2017, p. 160) i l’Alter (Xilxes) (Moraño, García i Garibo, 2017, p. 89, 92 i 106-107).

La ceràmica esmentada de parets fines de Rubielos de Mora es data en època de Claudi-Neró i els emperadors flavis, és a dir, entre els anys 40 i 80 aproximadament, cosa que, significativament, quadra amb l’època de Plini, Marcial i Juvenal. Per tant, és força probable que correspongui als misteriosos vasos saguntins que esmenten aquests autors. A més, a part d’haver-se documentat la producció de ceràmica de parets fines a Rubielos de Mora, molts quilòmetres a l’interior, creiem que no es pot descartar que hi hagués una producció a l’àrea saguntina, encara que no s’hagin pogut identificar els forns.

Tanmateix, devia haver-hi una producció vascular a Sagunt encara avui no ben identificada (potser la ceràmica de parets fines, que esmentàvem abans), ja que Plini (*Nat. Hist.* XXXV, 160) l’esmenta entre les produccions ceràmiques famoses de la seva època. També en fa referència Marcial als seus *Epigramas: crasso figuli polita caelo septenaria synthesis Sagunti*, ‘un joc de set copes esculpides pel tosc cisell d’un terrissaire de Sagunt’ (*Epigr.* IV, 46); *Archetypis uetuli nihil est odiosius Eucti (ficta Saguntino cymbia malo luto)*, ‘no hi ha res més odiós que les antiguitats del vellet Eucte prefereixo els vasos modelats en terrissa saguntina’ (*Epigr.* VIII, 6, 1-4); *Quae non sollicitus teneat seruetque minister, Sume Saguntino pocula facta luto*, ‘perquè el teu cambrer les agafi i les guardi sense preocupar-se, rep aquestes copes fetes de terrissa saguntina’ (*Epigr.* XIV, 108). Per tant, tot apunta al fet que Juvenal també feia referència a una produc-

ció ceràmica, amb la qual cosa decau la seva relació amb el vi saguntí, com en alguna ocasió s'havia suggerit (Aranegui, 1992, p. 37; Gusi, Olaria i Arasa, 1998, p. 42). A més, resulta il·lògic que en una baralla de taverna els comensals es llencessin vi al damunt, mentre que és coherent que ho fessin amb els vasos que feien servir per a beure.

L'altra referència, aparentment més clara, al vi de *Saguntum*, ha estat posada també en dubte. Al segle II, Marc Corneli Frontó (*Epistulae* I, 4, 8-13) cap a l'any 160 va oposar la qualitat del vi de Falern a d'altres de mediocres, concretament el cretenc i el saguntí.

Tanmateix, recentment s'ha suggerit (Hernández, 2017) que aquesta atribució es deu a un error de transcripció, i que Frontó en realitat feia referència al vi de l'illa grega de Zacint (a la qual, curiosament, Titus Livi atribuïa la fundació de Sagunt) i no pas al de Sagunt; Hernández considera que és més lògic esmentar conjuntament dos vins grecs més que no pas un de grec i un d'hispan. Ens sembla que aquesta aportació no demostra res, però en tot cas, permet sembrar el dubte.

D'altra banda, cal recordar que s'ha parat esment en una carta que Plini el Jove (I, 24) va adreçar al seu amic (que s'ha suposat, sense seguretat, que fos saguntí) Baebi Hispà, en què li aconsellava que dediqués una part de les seves propietats al conreu de la vinya (o millor dit, en què lloava que es planti vinya a les propietats), i que s'ha interpretat que feia referència a Sagunt (Aranegui, 1992, p. 37). Tanmateix, de la lectura d'aquesta carta no es pot inferir cap referència a Sagunt, per més que Baebi Hispà fos saguntí; però també era senador, i pel context de la carta sembla probable que faci referència a una propietat situada prop de Roma. Per tant, aquesta referència literària no es pot fer servir per tal de documentar el vi de *Saguntum*.

Com veiem, no tenim referències escrites antigues que al·ludeixin amb seguretat a l'economia de l'antiga *Saguntum*; tanmateix, comptem, afortunadament, amb les dades proporcionades per l'arqueologia.

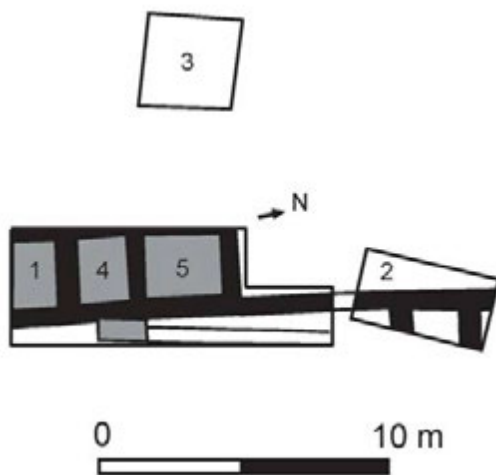

Fig. 7 Planta de la vil·la de l'Alqueria (Moncofa). Amb els números 1, 4 i 5 s'indiquen les basses de decantació

EL VIDE *SAGUNTUM* I L'ECONOMIA AGRÍCOLA DEL TERRITORI

La documentació d'àmfores vineres de la forma Dressel 2-3 o Dressel 2-4, que imitaven un prototipus itàlic (que a la seva vegada estava inspirat en models grecs) i

que sens dubte eren fetes a la zona de Sagunt, ens demostra a bastament l'existència d'una producció de vi a la *Saguntum* romana (Aranegui, 1978, 1981, 1992 i 2008; Aranegui i Mantilla, 1987; Mantilla, 1986 i 1987-88) que fins i tot va ser objecte d'exportació, ja que al sud de França i a Sardenya s'han documentat àmfors d'aquesta procedència (Liou, 1998, p. 92; Abauzit, 1999, p. 28; Rouquette, 2000, p. 31; Gavini, 2013), i també a Roma (Mariotti *et alii*, 2001, p. 167, fig. 192; Contino *et alii*, 2013, p. 343) que devia ser la seva destinació final. Aquestes troballes permeten documentar la difusió del vi saguntí cap al sud de la Gàl·lia i cap a Roma (Mateo i Molina, 2016). Dels segells documentats destaca sobretot M·P·M sobre àmfora, pròpia de l'*ager Saguntinus*. Les marques d'àmfora sembla clar que no feien pas referència al contingut de l'àmfora, sinó que són un element de control lligat a les terrisseries. En aquest cas, la marca fa referència a uns *tria nomina*, és a dir, els tres noms dels ciutadans romans, dels quals aquí coneixem només les inicials, tot i que potser podria tractar-se d'un *Popilius*, ja que la *gens Popilia* era una de les famílies més importants de Sagunt (Beltrán, 1980, p. 63, 68, 77, 88, 162-164, 244, 289, 377 i 379; Corell, 2002, vol. Ia, p. 134-135, 159-160, 295-299; vol. Ib, p. 516-517, 595-597); tanmateix, no podem descartar pas altres possibilitats, com podria ser un *Pompeius*, que també apareix a l'epigrafia saguntina, tot i que en menor abundància (Beltrán, 1980, p. 53-54, 103, 184, 190, 321-322; Corell, 2002, vol. Ia, p. 112-115, 192-194, 205-207; vol. Ib, p. 427-428).

En el cas de la marca o segell M·P·M, s'ha dit que procedeix d'una hipotètica terrisseria situada a la partida dels Arcs (Estivella, Camp de Morvedre), tot i que és un jaciment força desconegut. Aquesta marca apareix documentada en contextos arqueològics del Grau Vell de Sagunt que semblen datar-se en època d'August, cap al canvi d'era (Aranegui, 1978); al derelict de Mariposa, a Sardenya, apareix en un context de mitjan segle I dC (Gavini, 2013). Per tant, sabem que el vi de *Saguntum* es produïa i s'exportava almenys durant la primera meitat del segle I dC, tot i que en desconeixem la perdurabilitat. No podem donar per segura, com hem vist, la referència d'en Corneli Frontó, però la presència d'àmfors de producció local o regional en contextos del segle II de la vil·la de Vinamargo, que estem estudiant en col·laboració amb el seu excavador, Joaquim Alfonso, fan pensar que la producció va continuar durant aquesta centúria.

A més de l'esmentada partida dels Arcs, al terme municipal d'Estivella, a la propera partida de les Jovades (Torres Torres), també al Camp de Morvedre, s'ha indicat la possible presència d'una terrisseria que produïa àmfors (Aranegui i Mantilla, 1987, p. 101; Cisneros 2002, p. 133; Aranegui 2008, p. 231). Tanmateix, el centre millor conegut és el d'Orlell (mal transcrit en algunes publicacions amb l'improbable grafisme d'"Orleyl"), a la Vall d'Uixó, a la Plana Baixa (Aranegui, 1981, p. 531; 2008, p. 231). Consta la troballa, fa molts anys, d'un forn, però tot i que no s'hi han fet excavacions arqueològiques, sí que hi ha constància de fragments d'àmfors en abundància, fins i tot d'alguns força sencers, com el que publica Aranegui (1981, lám. I, núm. 1), que

Fig. 8 Podall de la vil·la romana de Benicató (fotografia: Museu de Belles Arts de Castelló)

permeten documentar amb seguretat la presència d'una terrisseria on es produïen àmfores de la forma Dressel 2-4. Malauradament, com que el jaciment no s'ha excavat de forma sistemàtica, no és possible determinar el període de producció d'aquesta terrisseria.

En qualsevol cas, tenint en compte que les àmfores de la forma Dressel 2-4 eren sempre, pel que sabem, vineres, la seva producció a l'àrea de l'*ager Saguntinus* ens permet documentar fefaentment la producció i comercialització del vi de Sagunt, més enllà de si les fonts escrites l'esmenten o no. Pel que sabem, gràcies en bona part a la distribució de les marques de terrisser (especialment l'abans esmentada M·P·M), podem afirmar que, almenys durant el segle I dC, la producció del vi saguntí va ser força important, fins al punt que va ser exportat al sud de la Gàl·lia i fins i tot a Roma. Desconeixem si es tractava d'un vi preuat o de baixa qualitat (com podria deduir-se de les referències de Marcial i de Corneli Frontó, en el cas que en fessin esment). Tanmateix, podem afirmar que es tracta d'una producció abundant i és sens dubte un dels productes principals (potser el més important) de l'*ager Saguntinus* durant el segle I dC, a partir de l'època d'August. Desconeixem fins quan es va perllongar aquesta producció i la seva exportació, tot i que, com hem comentat abans, tenim motius per a suposar la seva producció i comercialització encara durant el segle II dC.

Un altre element arqueològic que es pot associar tant a la producció de vi com d'oli són els elements de premsat. Tot i que, malauradament, no han estat ben documentats en excavacions arqueològiques, s'han trobat diversos contrapesos de premsa d'època romana, tot i que de forma casual. Fa de mal dir si aquests contrapesos corresponien a la producció de vi o d'oli, ja que les característiques dels contrapesos i les premses són força similars. Elements d'aquestes característiques, i de grans dimensions, s'han documentat a les vil·les de la Torrassa (Betxí - les Alqueries - Vila-real), l'Horta Seca (Vall d'Uixó), Torremotxa (Nules), Virranques - Camí del Palmeral (Borriana), l'Alcúdia i la Muntanyeta dels Estanys (Almenara) (Gusi, Olaria i Arasa, 1998, p. 40 i 42;

Cisneros, 2002, p. 130; Járrega, 2010, p. 192, 289, 536-537 i 553; Arasa, 2011-2012, p. 256-258; Mesado, 2015-2016, p. 160-165), a més de Mas d'en Plana (l'Alcora) i a un jaciment indeterminat del terme municipal de les Useres (Medina, 2014).

Com que no procedeixen d'excavacions arqueològiques, no coneixem la data concreta d'aquestes premses, que en general podem datar dins de l'Alt Imperi, entre els segles I i III dC. En tot cas, ens permeten documentar la dedicació agrícola de les vil·les romanes, ja sigui a l'elaboració de vi (que està demostrada per la producció d'àmfores, com hem dit abans) o potser també d'oli.

A la vil·la romana de l'Alqueria (Moncofa) es van documentar unes basses de decantació de líquids, que varen tenir un ús almenys una mica prolongat en el temps, ja que vàrem poder documentar diferents fases de refacció en les parets dels dipòsits. Només hem pogut datar el període d'abandonament, a partir dels materials trobats en les terres que colgaren les basses, i que podem datar en el segle IV o inicis del V dC (Járrega, 2017, p. 172). No podem estar segurs de la producció agrícola a la qual corresponien aquestes basses; tanmateix, la pavimentació (força singular a aquesta zona), feta a base de maons formant el que hom anomena *opus spicatum* (ja que s'assembla a la forma d'una espiga de blat), i que era adequada per a dificultar que els operaris hi rellisquessin, fa pensar que la producció associada a aquestes basses era l'oli. Els paviments d'*opus spicatum* en basses són, com diem, poc habituals a les nostres contrades, mentre que són força abundants a Andalusia. Per tant, tenint en compte la importància de l'oli bètic, creiem que això fa més probable que a la vil·la de l'Alqueria es produís oli.

Hi ha elements, més parcialment documentats, que corresponen a espais relacionats amb la producció agrícola, concretament paviments de morter (*opus testaceum*), alguns d'aquests consistents en cubetes de decantació, documentats a les vil·les de la Torrassa (Betxí - les Alqueries - Vila-real), on es va trobar un paviment d'*opus spicatum* similar al de l'Alqueria; el Palau (Borriana), Benicató (Nules), Camí de la Creueta (les Alqueries), l'Horta Seca (la Vall d'Uixó) i possiblement el Pla (la Llosa), que poden associar-se a instal·lacions de premsat, ja sigui de vi o d'oli (Gusi, Olaria i Arasa, 1998, p. 42 i 58; Benedito i Melchor, 2000, p. 312; Járrega, 2010, p. 192-193, 203, 221, 240, 289 i 315; Peña, 2010, p. 448-449 i 450-453; Arasa, 2011-2012, p. 256-258).

En resum, les àmfores permeten documentar la producció de vi a l'*ager Saguntinus*, que va ser força important, ja que almenys durant el segle I dC es varen exportar a Roma, i potser ho van continuar fent durant la centúria següent. Les basses de premsa podrien estar relacionades amb la producció de vi, però també d'oli; i finalment, les basses documentades a la vila de l'Alqueria fan pensar que probablement servien per a decantar oli. Així, a manca de documentar l'existència de blat (cosa que podrien palesar hipotètiques analítiques carpològiques), sembla força demostrada la producció de vi i oli a les vil·les romanes de l'*ager Saguntinus*, i per tant, a la Plana romana.

No tenim indicis clars de l'existència de regadiu a la Plana en l'època romana, ja que aquest es va desenvolupar en l'època medieval. Tanmateix, al terme de Betxí es coneix l'anomenada Bassa Seca (Esteve, 2004, p. 145-146; Járrega, 2010, p. 193; Mesado, 2015-2016, p. 170-174), que com el seu nom indica és un gran dipòsit d'aigua (50 x 37 m), que segons Esteve podria haver-se utilitzat per a la propera vil·la de la Torrassa, que es troba a 2 km de distància. Les seves enormes dimensions, en cas de ser d'època romana, podrien fer pensar en l'existència d'algun tipus de regadiu. En coneixem un de paral·lel força similar al jaciment de les Bassasses (Cambrils, Baix Camp) (Járrega, 2011), on es coneix un gran dipòsit d'aigua (potser connectat amb un altre) que amidava 8 m d'ample per probablement 42 de llarg, que potser

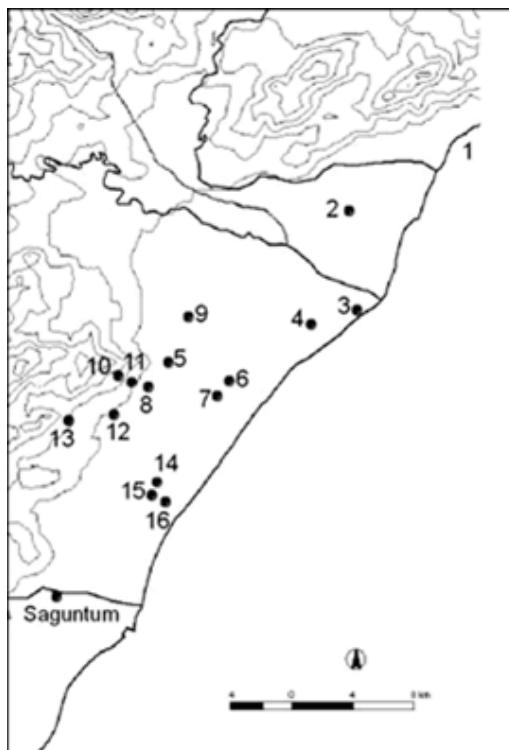

Fig. 9 Distribució del poblament en època tardoantiga

servia per a la propera vil·la romana de la Llosa, situada a la costa cambrilenca.

Un altre element que ens pot ajudar a conèixer la producció agrícola romana és la troballa d'eines destinades a les feines del camp. Així, podem recordar que s'han trobat falçs a la vil·la de la Torrassa (Betxí - les Alqueries - Vila-real) (Járrega, 2000, p. 194), així com un podall trobat a la vil·la romana de Benicató (Nules).

EL COMERÇ: OBJECTES D'IMPORTACIÓ

Encara que en no gaire quantitat, tenim documentada la presència d'àmfores de la forma Dressel 20, que permetien transportar l'oli produït a la vall del Guadalquivir durant els segles I i II dC. La majoria procedeixen de troballes submarines (Fernández Izquierdo, 1980), per la qual cosa deuen correspondre a elements comercials en trànsit cap a una altra destinació, especialment el sud de la Gàl·lia i Roma. Tot i així, s'han trobat alguns exemplars en jaciments de terra ferma (com l'assentament romà de Vinamargo, al terme de Castelló), la qual cosa indica clarament que aquest producte era importat a la Plana, tot i que sembla que en poca quantitat. Això es podria deure a altres fenòmens (com el transport preferent a altres zones, concretament la ciutat

de Roma), però també podria reflectir la possibilitat que aquí hi havia una producció pròpia d'oli que no s'exportava, pel que sabem; i això podria justificar que aparentment aquesta zona no fos pas una de les prioritàries a l'hora d'adquirir l'oli procedent de la Bètica. La probable producció d'oli que ens documenten les basses trobades a la vil·la romana de l'Alqueria (Moncofa) permet reforçar aquesta idea.

Un element bàsic per a l'economia romana era la circulació de les monedes, que eren la base del sistema econòmic. Per això se'n troben als diversos assentaments, en major o menor quantitat. Tanmateix, durant el segle III va haver-hi un daltabaix econòmic important, relacionat, entre d'altres causes, amb una incursió dels francs l'any 264 (Járrega, 2008, p. 214; Járrega, 2013c, p. 224-225), que varen assaltar el territori, fins al punt que varen conquerir *Tarraco*, la capital provincial. Això va provocar una sensació d'inseguretat que es veu reflectida en la creació de petits tresorers econòmics, fets en amagatalls dins de murs o sota terra. A la Plana en coneixem quatre, no tots igual de ben documentats: a la vil·la de Benicató (Nules), el Madrigal (Vila-real), Riu Sec (les Alqueries) i Almenara (Ripollés, 1977, p. 146-153; Gozalbes, 1996-97; Llorens, Ripollés i Doménech, 1997, p. 47-48; Ripollés i Gozalbes, 1998; Ripollés, 1999, p. 265; Gozalbes, 2005; Járrega, 2008, p. 123; Járrega, 2010, p. 377-382). El fet que els seus propietaris no els recuperessin mai fa pensar en una situació de decadència i importants problemes. Crida l'atenció que a la Plana hi ha una inusual concentració d'aquests tresorers, ja que se n'han trobat dos de molt propers, el de les Alqueries i el d'Almenara.

L'ANTIGUITAT TARDANA (SEGLES IV-VI)

Tot i que s'han dut a terme relativament poques excavacions a les vil·les romanes de la Plana, tot sembla indicar que, a partir del segle III, degué haver-hi un despoblament generalitzat, ja que hi ha una dràstica disminució d'assentaments rurals (Járrega, 2008, p. 229; Járrega, 2010, p. 522-523; Járrega, 2013b, p. 231; Járrega, 2013c, p. 173), la qual cosa dona la raó a Miquel Tarradell (1965), que fa anys va intuir que la crisi del segle III va ser molt important a les nostres contrades. Aquesta crisi, tot i que pogué tenir diverses causes (no oblidem que correspon al període de l'anomenada "anarquia militar", en el qual va haver-hi un continu de guerres civils i pronunciaments militars, per bé que sembla que no varen afectar les nostres contrades), d'entre les quals una, no menor, degué ser la incursió dels francs l'any 264, a la qual hem fet esment més amunt.

A finals del segle IV o inicis del V es va produir una reocupació de llocs alts, i d'antics hàbitats ibèrics, com ho demostra el poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó), que potser va tenir una funció militar i de vigilància, tot i que s'hi ha trobat una falç i una aixada, que indiquen algun tipus d'activitat agrícola. Tot això, el despoblament i l'aparició d'aquest nou tipus d'ocupació del territori, fa pensar que l'Antiguitat tar-

Fig. 10 Falç del poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó) (fotografia: Museu de Belles Arts de Castelló)

dana va representar un veritable terrabastall per a l'economia de la zona, cosa que sembla quadrar amb la pèrdua d'importància de l'antiga *Saguntum* que, com dèiem més amunt, ni tan sols va ser seu d'un bisbat quan es va implantar el cristianisme com a religió oficial, ni en època visigoda. Per tant, sembla que es va produir una autèntica solució de continuïtat entre l'economia antiga i l'ocupació del territori durant el període islàmic o andalusí, que va fer ressorgir l'economia agrícola de la Plana amb la implantació del regadiu, desenvolupat després de la conquesta cristiana. Per tant, en l'Antiguitat tardana, i en el marc d'aquesta decadència, és quan, al nostre entendre, cal situar l'origen del trencament territorial de l'antic *ager Saguntinus*, que s'ha perllongat fins als nostres dies, i que amb la creació dels actuals ens provincials s'ha accentuat. Això ha allunyat la Plana de Sagunt, a diferència del que un dia va ser, i que ens agradaria que tornés a ser, d'alguna manera, una unió i un retrobament entre l'antiga ciutat de *Saguntum* i el territori agrícola de la Plana.

BIBLIOGRAFIA

- ABAUZIT, P. (1999): Présence d'amphores saguntines à Narbonne, la Nautique (Aude), *Instrumentum*, 10, p. 27-28.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Res Publica Leserensis* (Forcall, Castellón). *STV del SIP*, 55, València.
- ARANEGUI, C. (1978): "Anotaciones sobre las ánforas del nivel de relleno del Grau Vell", *Saguntum*, 13, p. 307-326.
- ARANEGUI, C. (1981): La producción de ánforas romanas en el País Valenciano, estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. 16, p. 529-538.
- ARANEGUI, C. (1992): Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 35-43.
- ARANEGUI, C. (2008): La producción y el comercio de ánforas tarraconenses en el País Valenciano, a López Mullor, A. i Aquilué, X. (ed.). *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, *Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, vol. 8, Barcelona, p. 227-240.
- ARANEGUI, C., MANTILLA, A. (1987): La producción de ánforas Dr. 2-4 de Sagunto, a *El Vi a l'Antiguitat. Economia, Producció i Comerç al Mediterrani Occidental*, *Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Badalona, 28, 29, 30 de novembre i 1 de desembre de 1985, Badalona, p. 100-104.
- ARASA, F. (1999): La estela de Roma. La impronta de una civilización, *La provincia de Castellón*, Castelló, p. 211-217.
- ARASA, F., ABAD, L. (1989): *L'arc romà de Cabanes*, Castelló.
- ARASA, F. (1987): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall)*. Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports. *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 2, Castelló.
- ARASA, F. (2011-2012): "Instalaciones de vino y aceite en el litoral castellonense", a Noguera, J. M., Antolinos, J. A. (ed.), *Anales de Prehistoria y Arqueología. De vino et oleo Hispaniae*, Múrcia, 27-28, p. 253-261.
- ARIÑO, E., GURT, J. M. i MARTÍN-BUENO, M. A. (1994): "Les cadastres romains d'Hispanie. État actuel de la recherche". *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, París, p. 309-328.
- ARIÑO, E., GURT, J. M. i PALET, J. M. (2004): *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Salamanca.
- ATRIÁN, P. (1967): "Restos de una alfarería de cerámica romana en Rubielos de Mora (Teruel)", *Teruel*, 38, p. 95-207.
- BAZZANA, A. (1978): "Vestiges de centuriations romaines et d'un itineraire preromaine dans la plaine de Castellón". *APL*, València, p. 272-292.
- BAZZANA, A. (1987): "Vestigios de unas centuriaciones romanas y de un camino antiguo", *Burriana en su historia*, Borriana, p. 61-69.

- BENEDITO, J., MELCHOR, J. M. (2000): Campaña de excavaciones arqueológicas en los yacimientos de «El Palau» (Burriana, Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, p. 303-321.
- BENEDITO, J., MELCHOR, J. M. (2003): Segunda campaña de excavaciones arqueológicas en el edificio termal del yacimiento de El Palau (Burriana, Castellón), *Bolskan. Revista de Arqueologia Oscense*, 20, XXVII Congreso Nacional de Arqueología. III Mundo clásico (Zaragoza 2001), Osca, p. 237-242.
- BENEDITO, J., MELCHOR, J. M., CLARAMONTE, M. (2007): Descripción del edificio termal, en Oliver, A. (dir.), *La excavación arqueológica del yacimiento romano del Pujolet de Santa (l'Alcora, Castellón), l'Alcora*, p. 19-34.
- BENEDITO, J., MELCHOR, J. M., FERRER, J. J. (2017): La villa marítima de Sant Gregori (Burriana): estudio de las construcciones de la pars dominica derivadas de las últimas campañas de excavación, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35, p. 141-157.
- BLANES, E. (1987-88): Reconsiderant la vil·la Romana de Benicató, *Estudis Castellonencs*, 4, p. 585-611.
- CISNEROS, F. (2002): “El vino en el hinterland del Portus de Saguntum (s. I a.C. - I d.C.)”. *Saguntum*, 34, p. 127-136.
- CONTINO, A.; D’ALESSANDRO, L.; LUCCHERINI, F.; MASTRODONATO, V.; TANGANELLI, R. (2013): Anfore Dressel 2-4 «Tarraconensi» a Roma: ricerche epigrafiche dal sito del Nuovo Mercato Testaccio. Dati preliminari, a Bernal, D., Juan, L. C., Bustamante, M., Díaz, J. J., Sáez, A. M. (ed.), *Hornos, Talleres y Focos de Producción Alfarera en Hispania, Cadis*, p. 333-350.
- CORELL, J. (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori* (2 vol.), València.
- DOÑATE, J. M. (1969): Arqueología romana de Villarreal (Castellón), *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, p. 205-240.
- ESTEVE, F. (2004): *La vía romana de Dertosa a Saguntum*. Castelló.
- FELIP, V. (1987): “La qüestió de les aigües entre Burriana i la vila de Nules”, *Burriana en su Historia, Borriana*, p. 173-273.
- FERRER, J. J., JÁRREGA, R. (1999): “La romanización y los cambios socio-culturales”, *La provincia de Castellón, Castelló*, p. 200-210.
- FERRER, J. J., MELCHOR, J. M., BENEDITO, J. (2013): “Sant Gregori. un complejo arquitectónico de época romana en la costa de Burriana (España)”. *Millars*, 36, 201-225.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): “Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, p. 135-195.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2002): *Las formas de los paisajes mediterráneos (ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudios comparativos en medios mediterráneos sobre la Antigüedad y época moderna, Jaén*.

- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2006): “Bonificación de zonas palustres en el ager saguntinus”, en García Prósper, E., Guérin, P., De Madaria, J. L., Sánchez, P. (ed.), *Catastros, hábitats y vía romana*, València, p. 215-246.
- GOZALBES, M. (2005): “El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo”, en Ribera, A. i Ripollés, P. P. (ed.), *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, València, p. 125-139.
- GARCÍA ENTERO, V. (2001): *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana, 5, serie Termas, 1, Madrid.
- GARCÍA PRÓSPER, E., GUÉRIN, P., DE MADARIA, J. L. i SÁNCHEZ, P. (2006): “Campana de prospección en la centuriación romana de Sagunto”, en García Prósper, E., Guérin, P., De Madaria, J. L. i Sánchez, P. (ed.), *Catastros, hábitats y vía romana*, València, p. 247-298.
- GAVINI, V. F. (2013): *Il relitto “E” del Mariposa (Alghero)*, Erentzias, vol. 1, p. 235-244.
- GUSI, F., OLARIA, C. (1977): *La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)*, Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 4, p. 101-144.
- GUSI, F., OLARIA, C., ARASA, F. (1998): *El procés de romanització a la Plana. La vil·la de Benicató (Nules)*, V Congrés d’Història i Filologia de la Plana, Nules, p. 33-74.
- HERNÁNDEZ, R. (2017): *Dos supuestos testimonios del vino de Saguntum en Juvenal y en Frontón, Emerita. Revista de Lingüística y Filología Clásica*, LXXXV 1, p. 141-152.
- JÁRREGA, R. (1998): *El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos*, Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 19, p. 349-369.
- JÁRREGA, R. (2000): *El poblament rural i l’origen de les villae al nord-est d’Hispania durant l’època romana republicana (segles II-I a. de J. C.)*, Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 21, p. 271-302.
- JÁRREGA, R. (2008): *La crisi del segle III a l’àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques, The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*, Studies of the Rural World in the Roman Period; 3, Girona, p. 105-139.
- JÁRREGA, R. (2010): *La Plana romana*, col·lecció Biblioteca de les Aules, 21, Castelló.
- JÁRREGA, R. (2011): *Excavacions al jaciment romà de les Bassasses (Cambrils)*, a Prevosti, M. i Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2, El poblament*, sèrie Documenta, 16, Tarragona, p. 249-256.
- JÁRREGA, R. (2013a): *Nuevos datos para el estudio de una posible centuriación en La Plana en época romana*, Millars, 36, p. 227-253.
- JÁRREGA, R. (2013b): *Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l’Alt Imperi romà i l’Antiguitat tardana*, Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics, 24, p. 219-266.

- JÁRREGA, R. (2013c): El poblament tardoantic al sector meridional de la Tarraconensis (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitancies i diferències, a Prevosti, M., López, J. i Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 5. Actes del Simposi internacional*, p. 167-183.
- JÁRREGA, R. (2017): La villa romana de l'Alqueria (Moncofa, Plana Baixa, Castelló). Un establecimiento rural en el ager saguntinus, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35, p. 159-176.
- JÁRREGA, en premsa: La vía Augusta no es un topónimo. Aproximación a la organización territorial del este de Hispania en época de Augusto, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 37.
- LIU, B. (1998): Inscriptions peintes sur amphores de Narbonne (Port-la-Nautique, Aude). III, *Revue archéologique de Narbonnaise*, 31, p. 91-102.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975): Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana, *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid, p. 129-136.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÉS, P. P., DOMÉNECH, C. (1997): Monedes d'ahir, tresors de hui, València.
- MANTILLA, A. (1986): Las ánforas de época romana en Saguntum, *Arse*, 21, p. 31-54.
- MANTILLA, A. (1987-88): Marcas y ánforas romanas encontradas en Saguntum, *Saguntum*, p. 379-416.
- MATEO CORREDOR, D., MOLINA VIDAL, J. (2016): Dressel 2-4 (Área costera central tarraconense), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo* (<http://amphorae.icac.cat/amphora/dressel-2-4-tarraconensis-central-coastal-area>), 27 d'octubre, 2016.
- MARIOTTI, E., MESSINEO G., CARRARA, M. (2001): "Il Casale di Santa Maria in via Lata e la cisterna romana", a Gaetano, G. (ed.), *Ad gallinas albas - Villa di Livia*, Roma.
- MEDINA, P. (2014): Dos nous contrapesos de torcularium a la comarca de l'Alcalatén (Castelló), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32, p. 133-136.
- MELCHOR, J. M., BENEDITO, J. (2000): El yacimiento arqueológico del Molí del Palau (Borriana). *Ajuntament de Borriana*.
- MELCHOR, J. M., PASIES, T., BENEDITO, J., Carrascosa, B. (2004): El yacimiento romano del Palau (Burriana-Castellón), *Borriana*.
- MESADO, N. (2015-2016): Observaciones sobre la Torrassa y la Bassa Seca, entre Betxí y Vila-real (Castelló), *Estudis Castellonencs*, 1 (2a època), p. 155-178.
- MORAÑO, I., GARCÍA, J. M., GARIBO, J. (2017): Nuevos datos sobre el yacimiento de l'Alter de Xilxes: restos localizados durante las obras de urbanización de la Unidad de Ejecución A-4 (Xilxes, Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35, p. 77-117.

- MUÑOZ CATALÁ, A. (1972): Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón, *Archivo de Prehistoria Levantina*, 13, p. 149-160.
- NAVARRO, R. (1977): El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castelló, p. 155-158.
- OLIVER, A. (1998): El poblamiento ibérico en Castellón ante la romanización, en Mayer, M., Nolla, J. M. i Pardo, J. (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Barcelona, p. 441-450.
- OLIVER, A. (2013): "El periodo Iberorromano, la continuidad del mundo ibérico en un nuevo estado", *Millars*, 36, p. 119-148.
- OLIVER, A., MORANO, I. (1998): "El yacimiento romano de l'Alqueria (Moncofa, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, p. 371-393.
- OLIVER, A. i PALOMAR, V. (1980): "Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7, p. 119-126.
- PEÑA, Y. (2010): *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania (sèrie Documenta, 14)*, Tarragona.
- PEÑIL, J., LAMALFA, C., FERNÁNDEZ, C. (1985-86): "Las cerámicas de paredes finas del alfar de Rubielos de Mora (Teruel)", *Kalathos*, 5-6: 189-197.
- RIPOLLÉS, P. P. (1999): El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili, en Centeno, R. M. S. - García-Bellido, M. P. - Mora, G. (coord.), *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*, *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 20, Madrid, p. 259-268.
- RIPOLLÉS, P. P. (1977): Estudio numismática en la villa de Benicató (Nules, Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, p. 145-154.
- RIPOLLÉS, P. P., GOZALBES, M. (1998): The Alqueries Hoard of Antoniniani, *Numismatic Chronicle*, 158, p. 63-77.
- ROUQUETTE, D. (2000): A propos de la diffusion des amphores de Sagonte, *Instrumentum*, 11, p. 31-32.
- ROVIRA, M. L., MARTÍNEZ, M. T., GÓMEZ, J., RIVAS, L., PALOMAR, V., FALCÓ, V. (1989): La villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castelló). Nota preliminar, XIX, Congreso Nacional de Arqueología, Saragossa, p. 757-768.
- SEGUÍ, J. J., MELCHOR, J. M. i BENEDITO, J. (2004-2005): "Hallazgo de una inscripción romana en el término de Castellón de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, Castelló, p. 397-405.
- TARRADELL, M. (1965): "Prehistòria i Antiguitat", en Tarradell, M., Sanchís Guarner, M., *Història del País Valencià. Prehistòria i Antiguitat. Època musulmana*, Barcelona, p. 17-206.

VII LA VILLA ROMANA DEL CAMINO DE VINAMARGO (CASTELLÓN)

Joaquín Alfonso Llorens - Ana Miguélez González

RESUMEN

Con motivo de las obras de canalización del Barranco de Fraga (Castellón), se llevaron a cabo una serie de medidas de control arqueológico a lo largo del área de afección de la obra junto al Camino de Villamargo, en las diversas zonas en que la prospección previa había detectado material arqueológico en superficie, tanto ibérico y romano como medieval.

En uno de los sondeos realizados en la zona denominada como ZONA IV. VINAMARGO I, se hallaron numerosos restos cerámicos de adscripción romana, procediendo posteriormente a la excavación en extensión de los restos, hallando numerosas estructuras que corresponden a los restos de una villa romana, con un total de unos 3000 m² de extensión del área afectada. Gran parte de las estructuras tienen continuidad en la parcela de cítricos colindante, alcanzando una superficie que desconocemos.

Palabras clave: Romanización, Tardoantigüedad, villa, cerámica, termas, alfar.

ABSTRACT

On the occasion of the works of canalization of the Barranco de Fraga (Castellón), there were carried out a series of measures of archaeological control along the area of affection of the work close to Villamargo's Way, in the diverse zones in which the previous exploration had detected archaeological material in surface, both Iberian and Roman and medieval.

In one of the polls realized in the zone named as ZONE the IVth. VINAMARGO I, was situated numerous ceramic remains of Roman adscription, proceeding later to the open-area excavation of the remains, finding numerous structures that correspond to the remains of a Roman villa, with a total of approximately 3000 m² of extension of the affected area. Great

part of the structures they have continuity in the adjacent plot to citrus fruits, reaching a surface that we do not know.

Key words: Romanization, Late Roman Empire villa, ceramics, thermal baths, potter.

En primer lugar debemos aclarar que el presente artículo responde a un resumen de la Memoria Preliminar de la excavación de la Villa romana de Vinamargo, entregada a la Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano en febrero de 2011, ya que la memoria definitiva, y por tanto la investigación, se halla en estos momentos en una fase inicial, habiéndose estudiado parte de los materiales de forma general, y sólo algunas unidades estratigráficas parcialmente, lo que nos permite aproximarnos a un conocimiento global del yacimiento, estableciendo unas cronologías generales, así como diferenciar algunas fases y reformas, y aventurarnos a identificar algunos espacios y su funcionalidad, pero sin atrevernos a llegar a conclusiones definitivas ni profundizar en aspectos más concretos que esperamos que con la futura realización de la memoria científica definitiva queden aclarados.

Por tanto, las descripciones siguientes son sólo a modo de hipótesis tras una primera aproximación al estudio de los restos y materiales hallados.

Además hemos de tener en cuenta que el yacimiento no ha sido excavado por completo, desconociendo por tanto su extensión y configuración global, lo que también dificulta su interpretación y comprensión, así como la diferenciación de diversas fases y funcionalidad de estructuras que desaparecen bajo el terreno de huerto colindante.

SITUACIÓN

La Villa romana de Vinamargo se encuentra situada en la Plana de Castellón, cercano al actual núcleo urbano de la ciudad de Castellón, y entre esta y el litoral, a escasos 2 km del mar.

Se halla junto al actual *Cami de Vinamargo*, camino perpendicular al mar, el cual parece tener un origen, al menos medieval, por hallarse en el entorno de la alquería del mismo nombre, pudiendo tener un origen anterior, quizá desde época romana, comunicando la zona de la costa con el interior. Así, es probable que este camino comunicara el área costera, donde se hallan diversos enclaves ibéricos como el *Pujol de Gasset* o el *Pujol de la Rabassota*, en el Grau de Castelló, con el *Caminàs*, camino probablemente de origen incluso prerromano, y también con la *Vía Augusta*, que muchos investigadores sitúan en el actual *Cami de la Cova del Colom* o en las cercanías de este.

Destacar que los restos de esta villa se hallan cercanos al trazado del Caminas, al

igual que lo hacen en la misma Plana de Castellón, otros enclaves iberos y romanos, como por ejemplo, el poblado de *Vinarragell* y la villa romana de *Sant Gregori* en Borriana, o la villa de *Benicató* en Nules.

LA VILLA ROMANA DEL CAMINO DE VINAMARGO

Respecto a la construcción de la villa, en primer lugar se han documentado una serie de trabajos de acondicionamiento del terreno previos, con el objeto de igualarlo, ya que el terreno presenta una pendiente natural hacia el este.

Esta pendiente, queda reflejada en la propia villa, ya que el desnivel, aunque no tan exagerado, se observa también en la base y nivel estéril de las estructuras.

Así, queda patente también con la presencia de dos canalizaciones en dirección norte-sur a modo de cloacas, desagües o canalizaciones, una situada en una calle interna, en la zona este, y la otra se sitúa por debajo de las habitaciones que flanquean el denominado PATIO 3, por el oeste (fig. 1).

Fig. 1: Ortofoto de la Villa romana del Cami de Vinamargo. (Global Alacant, S.L.)

DESCRIPCIÓN VILLA ROMANA Y SU EVOLUCIÓN

Los restos documentados hasta el momento indican que la construcción se articula a ambos lados de una calle interior situada al este, con una canalización o acequia central, perteneciente a los momentos fundacionales.

A ambos lados de esta calle se construyen las diversas edificaciones que conforman el conjunto de la villa.

Por un lado, al este, se hallan las estructuras más arrasadas, con toda una serie de estancias cuadrangulares, de uso concreto indefinido pero que podrían responder a zonas de almacenaje, ya de productos agropecuarios o aperos.

Desconocemos si se articulan entorno a otro patio, y por lo que podemos observar, tienen fachada, probablemente parcial o totalmente porticada, recayente a la calle interior.

Fig. 2: Planta de la villa romana del Camí de Vinamargo. Propuesta de interpretación de espacios.

En la primera fase de ocupación de este entorno, antes de la construcción de esas estancias cuadrangulares, encontramos una serie de canalizaciones que se hallan amortizadas por los muros. A su vez, se observan al menos dos fases constructivas, datables entre los siglos II-III d. C.

La técnica constructiva es similar a la del resto de la villa, con muros de mampostería de *opus incertum*, con anchos que van de los 50 a 65 cm, no conservando ningún vano ni acceso entre las estancias, por lo que nos hallaríamos ante niveles de cimentación.

En la zona oeste de esta calle interior, se hallan la mayoría de estructuras que hemos excavado, y que si bien parece que en un primer momento corresponden al núcleo principal de la villa o *pars urbana*, además de otras de la *pars rustica y fructu-raria*, con posterioridad, entre los siglos III-IV d. C., esta *pars urbana* se desplazaría, con toda probabilidad hacia el sur, en la zona no excavada, con una reforma y nueva definición de los espacios, añadiéndose las termas, el horno, etc.

Las diversas estancias se articulan, básicamente, entorno a tres patios, siguiendo una estructura y distribución típicamente romana, al modo itálico, con un espacio central alrededor del cual se distribuyen las diferentes estancias, ya sean de la *pars rustica* o de la *pars urbana* (fig. 2).

El PATIO 1, situado en el centro, al que consideramos que se accedería desde la zona norte, donde no se conservó el muro de cierre, que se destruiría, probablemente, con la ampliación del actual camino de Vinamargo y la acequia paralela ya en época contemporánea.

Este patio conserva un pórtico con cuatro bases de pilar o columna. Este espacio abierto, comprende varios elementos diacrónicos, ya que por un lado hallamos dos canalizaciones oblicuas, desde la esquina NE hacia la parte sur central. Además, en un momento avanzado, se construye un pozo con otra canalización, que impedirá el acceso hacia el PATIO 2 en carro.

Desde este patio se accede a la zona sur, al área de termas, a través de un vano, hacia la zona del *praefurnium* y estancia anexa, pero en una fase más avanzada FASE II-III, cuando estas termas ocupan parte del espacio sur del patio (ss. III-IV).

Por otro lado, también se tiene acceso, en la esquina SW, hacia una estancia con los restos de una pequeña balsa cuadrangular, con canales a base de imbrices a modo de entrada y salida de agua, y al menos dos *dolia*, contemporáneo a las termas.

Su funcionalidad presenta diversas interpretaciones; podría ser un espacio para la decantación de la arcilla, relacionada con el horno anexo y el canal de agua proveniente del PATIO 2. Como decíamos, en la habitación situada al sur de la anterior, e introduciéndose en el corte estratigráfico y límite del área excavada, se hallan los restos de un *furnus*, probablemente cerámico.

Del horno, sólo quedan los restos de la base y apenas nada del alzado del *focus* o *ignis* (cámara de combustión), de tipología circular, con 280 cm de diámetro, conserva también el *praefurnium* o boca de alimentación del combustible, de 265 cm de largo, que se realizaría desde otra estancia situada al sur y oeste, fuera de la zona de excavación.

En este horno se podrían haber cocido las cerámicas halladas en la UE 779, que describimos más adelante, y que corresponden a producciones propias de la villa.

Así, si bien desconocemos la actividad principal de la explotación agropecuaria que constituye la propia villa, sí que en ella se desarrollarían otras actividades paralelas y en este caso, conocemos que producían al menos cerámica, considerando que no es esta la actividad principal.

Desde este primer patio se tendría también acceso al PATIO 2, situado al oeste, que responde a un patio interior, con acceso centrado respecto a la fachada este, a través de una puerta con un pasillo o pequeño corredor, a través del pórtico (fig. 3).

Fig. 3: Vista del pasillo de comunicación entre los patios 1 y 2. Se pueden observar las quicaleras, así como uno de las canalizaciones.

En este pequeño pasillo de acceso que comunica ambos espacios abiertos quedan restos de las quicaleras de una puerta de doble hoja, con restos de enlosado, y en la parte del pasillo recayente al PATIO 2 se documentan en las esquinas sendas piedras redondeadas, situadas allí para proteger la esquina de las ruedas del carro.

La tipología responde a un patio central cuadrangular alrededor del cual se distribuyen una serie de estancias, con accesos a través de vanos, siguiendo modelos itálicos; las diferentes estancias se hallan rebajadas respecto a la cota del patio.

En el lado oeste, en la fachada interna, se conserva una pequeña balsita con una canalización de desagüe en dirección sur y otra en dirección este, que discurre a lo largo del patio, atravesando la puerta, hacia la zona de la balsa de la habitación de las *dolia*, junto al horno.

En este espacio, al igual que en el resto de la villa, se observan diversas reformas y ampliaciones, aunque no a nivel de cambio de uso, ya que consideramos que se trata de una zona de almacén, estabulación e incluso en algún momento, de hábitat.

Originalmente, responde a un patio sin estancias alrededor y rodeado por una tapia; este patio, en una segunda fase, se amplía hacia el oeste, confiriéndole forma rectangular, y se le adosan toda una serie de estancias alrededor, totalmente simétricas.

Así, el frente este, presenta cuatro habitaciones cuadrangulares, de unos 10-12 m², situadas a ambos lados del pasillo. El frente oeste, presenta cinco habitaciones, en este caso ligeramente mayores, con 15-16 m². En el interior de la habitación central hallamos los restos de una estructura cuadrangular, que interpretamos como el arranque de una escalera, y en el exterior, junto al vano de entrada, se le adosa la pequeña balsita o fuente donde se recogería el agua de lluvia.

Por último, los frentes norte y sur también son simétricos, con tres habitaciones en cada lado, las situadas al este, más pequeñas y cuadradas, de entre 10-12 m², y una tercera habitación rectangular, de mayor tamaño, la norte de 30 m² y la sur de 21 m².

Respecto al área termal, consideramos que corresponde a la fase II-III de la villa, a partir del siglo III y IV d. C., ocupando y destruyendo estructuras y espacios anteriores. Hemos hallado e identificado el *furnus* y el *prae-furnium*, con acceso a través de un vano y otra habitación desde la parte sur del PATIO 1. A su vez, al este de las anteriores, se han hallado dos habitaciones más, la que tiene acceso directo desde el patio, que podría ser el *frigidarium*, con una pequeña piscina en alto de apenas 155 x 228 cm, y desde la cual se accedería a otra estancia situada al sur, con restos de pilae de un *hipocaustum*, por lo que podría responder al *caldarium*, e intermedia con la *natatio* hay otra sala, quizá el *tepidarium*. Se documenta también los restos de una letrina, situada al norte de la *natatio* (fig. 4-7).

Señalar que esta área termal corresponde a una zona no excavada completamente, ya que hay estancias que se hallan en el límite de la obra y no han podido ser documentadas, por lo que si en algún momento se completara el trabajo, se podría comprender mejor todo este espacio, que quizá se halle anexo a la nueva *pars urbana* situada al sur a partir de los siglos III-IV d. C.

Fig. 4: Furnus

Fig. 5: Vista de la zona del praefurnium en el área termal

Fig. 6: Detalle de la natatio en el área termal

Las estructuras que se sitúan entre el PATIO 1 y la calle interior situada al este del área excavada, son las que más difícil comprensión tienen, ya que se observan numerosas reformas, ampliaciones y reducciones de espacios.

Entendemos que aquí que se hallaría en la fase I, desde finales del siglo I y el siglo II d. C. el núcleo de la *pars urbana*, con un gran patio central, con pórtico perimetral y un *impluvium* en el centro, con toda una serie de estancias alrededor, siguiendo el modelo de casa romana. El acceso se realizaría desde la parte este, que se halla porticada, y separada y sin acceso desde el PATIO 1. Toda esta zona se halla bastante desconfigurada por las reformas posteriores, pero se observa el gran patio, con restos de algunas de las columnas y algunas de las habitaciones, de las que de momento no hemos identificado más que una gran sala

Fig. 7: Detalle de las pilae

Fig. 8: Vista del patio 3, con detalle de los diferentes muros y el impluvium

rectangular, situada en la esquina NE, con un pavimento de *opus caementicium*, no demasiado bien conservado. Tendría acceso directo al pórtico interior del patio. Al norte, parece hallarse un corredor con funcionalidad indefinida. El resto de estancias no han sido interpretadas (fig. 8).

En este espacio, hay al menos dos fases más de ocupación, con ocupación del espacio del *atrium* o patio interior, ya en el siglo III-IV, momento en el que a modo de hipótesis consideramos que la *pars urbana* se desplaza, probablemente más hacia el sur, contemporáneo a la construcción del área termal, reduciéndose el patio al mínimo espacio, con otra serie de estancias alrededor, y que podrían tratarse de zona de habitación del servicio y trabajadores de la explotación agropecuaria, porque en principio, no parece zona de almacenaje, ya que la existencia de diversos hogares nos llevan a la primera consideración.

Los restos de estructuras situadas en las cotas superiores, con muros más anchos y paramento diferente, más tosco, nos lleva a pensar en una ocupación tardía, alcanzando incluso el siglo V-VI d.C.

Los muros, en la zona central y norte, presentan las mayores envergaduras de todo el yacimiento, con alturas conservadas que llegan a los 90-100 cm, algunos de robusta construcción que podrían indicar la presencia de un piso superior en sitios concretos del yacimiento, dado que tienen una anchura que alcanza los 90 cm, a diferencia del resto que oscilan entre 50-60 cm.

En la zona situada más al oeste de la villa, se documenta una de las últimas ampliaciones realizadas, que correspondería a una fase ya tardía.

Se corresponde con un módulo que aparece adosado a las habitaciones oeste del PATIO 2, siendo a su vez totalmente independiente de ésta, ya que no se halla comunicada con el patio, y el acceso a este conjunto de estancias sólo podría realizarse desde la zona exterior, es decir, abandonando el patio.

En este módulo se localizan un total de 6 habitaciones, que parecen estar comunicadas entre ellas –se ha identificado uno de los vanos de acceso, el resto solo han podido documentarse parcialmente– a las que se accede por la zona sur, a través de una amplia estancia de forma rectangular.

Dentro del conjunto destacan una pequeña habitación rematada por un ábside en su lado sur, que aparece flanqueada por dos habitaciones de forma cuadrangular, formando un conjunto simétrico al que desde el principio atribuimos una funcionalidad especial e importante dentro del conjunto de la villa. Esta hipótesis se ve reforzada por la aparición, en una gran habitación –la más amplia de todo el conjunto– contigua a la habitación absidiada, de un enterramiento infantil o *suggrundaria*, que describiremos más adelante (fig. 9).

Desgraciadamente esta es una de las zonas donde los restos se encuentran más arrasados, pudiendo documentarse únicamente parte de las cimentaciones de los muros y en algunos casos tan sólo una o dos hiladas del zócalo de mampostería de estos. En

Fig. 9: Vista de la habitación con ábside, en la zona que interpretamos como zona de uso religioso

Fig. 10: Detalle de la técnica constructiva de las cimentaciones y alzados de los muros

todos los casos se han utilizado para su construcción mampuestos irregulares trabados con barro, sin que podamos documentar el uso de argamasa en este módulo. En las cimentaciones, estos mampuestos tienden a ser de mayor tamaño e irregularidad, mientras que en los zócalos se colocan los bloques más grandes en la cara exterior del muro, apareciendo estos algo escuadrados, y rellenando el interior del muro con pequeños bloques y ripios de carácter más irregular. En algunos tramos conservados de estos podemos apreciar la técnica constructiva del *espicatum* o *pseudoespicatum*. Debemos suponer que para el alzado de los muros se utilizó, al igual que en el resto de estructuras de la villa, el tapial de tierra.

De igual forma, apenas se han podido recuperar escasos fragmentos de cerámica, sobre todo de común romana, lo que dificulta la datación de los restos.

En las proximidades de este edificio hallamos un ritual de *suggrundaria* o inhumación infantil, acompañado de ajuar cerámico, con una tegula cubriendo una pequeña fosa de unos 40 x 60 cm y de sólo unos 20 cm de profundidad.

En la fosa sólo aparece una clavícula y una mandíbula en la que se ha colocado una moneda, que aparece perforada, reproduciendo el característico ritual de enterramiento romano, junto a una jarrita que responde a una forma de cerámica de mesa o uso común.

A su vez, en otra de las habitaciones, la situada al más sudeste en este conjunto, hallamos un basurero (UE 710) donde encontramos, además de gran cantidad de restos de fauna, malacofauna y carbones, cerámica conformada a mano o a torneta, asociada a otras producciones también encuadrables en un periodo romano tardío de los siglos V-VI d. C., como ánforas ebusitanas o africanas de cocina.

LA TÉCNICAS CONSTRUCTIVAS

La técnica constructiva utilizada, en general, parece responder al mismo patrón, incluso en las distintas fases de ocupación y reformas documentadas. Se trata de

cimentaciones construidas a base de piedras de pequeño tamaño trabadas con tierra, con un zócalo de mampostería más o menos regular, con 3-4 hiladas de piedras escuadradas en su cara externa y dispuestas en hiladas horizontales, unidas también con barro, (*opus incertum*, no tratándose en ningún caso de un *opus vittatum*); con alturas de aproximadamente 50 centímetros, aunque en algunos casos estos zócalos alcanzan los 90 cm de altura, con el objeto de salvar los desniveles del terreno original.

El alzado de los muros no se ha conservado in situ en ningún caso, pero a juzgar por el tipo de derrumbe documentado, caracterizado por un estrato de tierra arcillosa de coloración rojiza, muy compacta, consideramos que estaban contruidos con la técnica del tapial de tierra (fig. 10).

De hecho, en algunos tramos de muros, aún podemos observar una tendencia a la regularización de los lomos, incluso con fragmentos de tegula, dolia y ladrillo, para a partir de ahí alzar con el tapial de tierra.

Cabe la posibilidad de que se utilizaran también en algunos casos alzados de adobe, del que también se han hallado restos, aunque más escasos.

Respecto a las cubiertas, se documentan restos de derrumbes, con abundantes tegulae e imbrex, que indicarían su utilización en las techumbres, aunque no en todas las estancias y habitaciones.

Esta técnica constructiva se va a utilizar en prácticamente todas las fases documentadas en el yacimiento, a excepción de una serie de estructuras en las que el mortero aparece utilizado como traba o a modo de revestimiento, por ejemplo, en las termas, construidas en la 3ª fase, se utiliza la argamasa como base, aunque el alzado sería también en tapial, así como en el forrado del muro perimetral del PATIO 2, también con argamasa, o en todas las canalizaciones y canales hallados, que pese a responder a diferentes fases constructivas, también son de argamasa.

PAVIMENTOS Y REVESTIMIENTOS DE LOS ALZADOS DE LOS MUROS

Fig. 11: Detalle del arranque de la escalera (UE 440) y pavimento de ladrillo (UE 439) en una de las estancias del patio 2

Tan sólo hemos documentado dos pavimentos in situ, uno de *opus caementicium* situado en una amplia estancia rectangular situada en la esquina NE, correspondiente a la primera fase de ocupación, y un pavimento de ladrillos reutilizados, en la estancia central oeste del PATIO 2, correspondiente a una fase más tardía (fig. 11).

Desconocemos si hubo más pavimentos, pero es posible que la mayoría respondieran a suelos de tierra, siendo pocos los casos en los que estos se han podido documentar. También hemos hallado algunos restos de empedrados, situados en zonas de paso comunes y/o situadas al aire libre en espacios exteriores de la edificación, o preparados de cal en alguna estancia.

En la zona de las termas, al oeste de la natatio, hemos hallado abundantes restos de piezas cerámicas romboidales, pertenecientes con toda seguridad a un pavimento de *opus reticulatum* que pudo ubicarse en esta zona.

Respecto a la documentación de algún mosaico, tan sólo se ha documentado la existencia de gran cantidad de teselas amontonadas en la esquina de una habitación, que interpretamos como un lugar de acopio, ya que el mosaico se hallaría en la *pars urbana* situada en este momento en otra parte de la villa, probablemente más hacia el sur. Encontramos teselas pétreas de diversos tonos, así como vítreas y cerámicas, características de finales del siglo III y IV, momento en que consideramos que hay un cambio en las funciones y reestructuración de la villa y la zona más noble cambia de ubicación.

Respecto a los revestimientos de los alzados de los muros, hemos hallado diversos fragmentos dispersos en varias unidades estratigráficas correspondientes a diferentes fases. Destacan algunos fragmentos de mármol, uno de ellos con restos de epigrafía, en estos momentos en fase de estudio. Han aparecido restos de estuco y enlucidos, algunos de ellos con restos de pintura amarilla, verde y/o roja, y en un caso, con restos de decoración floral.

No hemos hallado en ningún caso el revestimiento in situ, a excepción de unos pequeños fragmentos de estucos blancos conservados en la parte exterior del muro de las habitaciones situadas en lo que parece responder a un pasillo o corredor, cubiertos por otro muro adosado o banco, y que no se ha excavado para su mejor conservación.

LA CULTURA MATERIAL

Aunque en estos momentos estamos realizando el inventario, catalogación y estudio de los diversos materiales arqueológicos, podemos avanzar algunos resultados de forma general.

En cuanto al material cerámico, cabe destacar la gran cantidad de restos recuperados, tanto de cerámicas de transporte y almacenaje, como vajilla fina de mesa de diferentes procedencias y tipología.

En primer lugar, destacar la abundancia de restos de *terra sigillata hispánica*, tanto de formas lisas como decoradas, siendo las formas más abundantes los platos Drag. 15/17, y la copa Drag. 27 en cuanto a las formas lisas, y los cuencos Drag. 27 y Drag. 39 en las decoradas. Es en este soporte TSH, sobre todo en las formas lisas,

Fig. 12: UE 700. Plato de *terra sigillata* hispánica, forma Drag. 15/17. Presenta restos de un grafito "...ITICENIS"

donde encontramos una gran variedad de *sigillum*, la mayoría incompletos o de difícil lectura, y también numerosos restos de epigrafía incisa, a modo de *graffiti* (fig. 12).

En cuanto a las importaciones africanas, encontramos tanto cerámicas de cocina, siendo las formas más representativas la cazuela Hayes 23B (Lamboglia 10A), y la olla Hayes 197, como vajilla de mesa, o *terra sigillata* A C y D.

Encontramos además gran cantidad de cerámica de uso común local y de importación, de cocina, almacén y transporte, como dolia y ánforas de diferente tipología y procedencia - Dressel 2.4,

Dressel 20, Tripolitanas, etc.-, algunas de ellas halladas in situ, y encuadrables en un contexto de los siglos I-V d. C., todo ello junto a materiales más modernos que alcanzan los siglos V-VI d. C. en alguno de los vertederos que corresponderían a la última fase de ocupación y abandono de la villa.

Por otro lado, se han recuperado gran cantidad de restos de material de construcción como son *tegulae*, *imbres* y *latteres*, de varios tamaños y formatos.

Otros materiales hallados son los metálicos, como diversas monedas, fíbulas, dos broches de bronce de cierta calidad artística, con decoración figurativa, cencerros, clavos, plaquitas, etc.

Muy abundantes también son los restos de hueso trabajado, con varios alfileres de cabello (*acus crinalis*) de diferentes tipologías -cabeza de piña decorada, cabeza ovoide o esférica, punzones (*subulae*), agujas de coser (*acus*), mangos de cuchillo, piezas de bisagra, etc.

En cuanto al vidrio, lo que más abunda son los restos de lo que serían paneles de vidrio plano utilizados para el cerramiento de ventanas, y que documentamos en todo el yacimiento desde los niveles superficiales.

Los restos de recipientes de vidrio son también muy abundantes, aunque estos aparecen siempre muy fragmentados. Se trata sobre todo de pequeños recipientes fabricados en vidrio transparente muy fino. También, aunque es bastante más escaso, encontramos fragmentos de vidrio azul o turquesa, destacando los restos de un pequeño plato de pasta vítrea en tonos morados. Dentro de los materiales de vidrio no podemos olvidar el gran conjunto de teselas recuperado, con una gran variedad de tonos que va del azul cobalto al turquesa, verde, amarillo e incluso rojo intenso.

En cuanto a los restos de fragmentos de placas mármol, únicamente se han hallado restos de epigrafía en uno de ellos.

De las diversas Unidades Estratigráficas estudiadas hasta el momento, queremos destacar la UE 779, situada en la zona exterior de la villa, junto al muro que la delimita

Fig. 13: Detalle de sigillum inciso en varias de las cantimploras halladas; producción propia de la villa

por el Norte, donde se halló una fosa utilizada como pequeño testar o basurero en el que se depositaron los deshechos de cocción de una producción cerámica propia de la villa, que incluye cantimploras, anforillas, lucernas de disco y de volutas, y lo que interpretamos como las extremidades inferiores o badajos de *tintinnabula*

o exvotos, de los que desgraciadamente no hemos hallado ninguna más de sus partes. Datamos este conjunto en torno a los siglos II-III d. C. (fig. 13-14).

Se trata en todos los casos de piezas hechas a molde –los cuales no se han hallado–, caracterizadas por pastas homogéneas y compactas, con desgrasante de puntos de cal y mica plateada, y tonos que van desde el gris azulado al rosado, predominando las cocciones reductoras. Muchas de ellas aparecen retorcidas y deformadas, o con evidentes fallos de cocción.

Junto a estas piezas encontramos también varias pellas de arcilla amasadas, cuyas marcas indican que sirvieron al alfarero para colocar y sujetar las piezas en el horno en el momento de la cocción.

Relacionamos este hallazgo con la aparición en el sector sur de la villa de un posible horno de cocción cerámica, del que ya hemos hablado anteriormente.

También interesante resulta el conjunto de cerámicas a mano o torneta hallado en varios basureros situados en la ampliación oeste. En concreto, en la UE 710, nivel donde abundan los carbones y restos orgánicos, encontramos grandes cantidades de esta cerámica, caracterizada por una pasta granulosa y dura, de fractura irregular y coloración predominante oscura, con tonos que van del marrón chocolate al rojizo

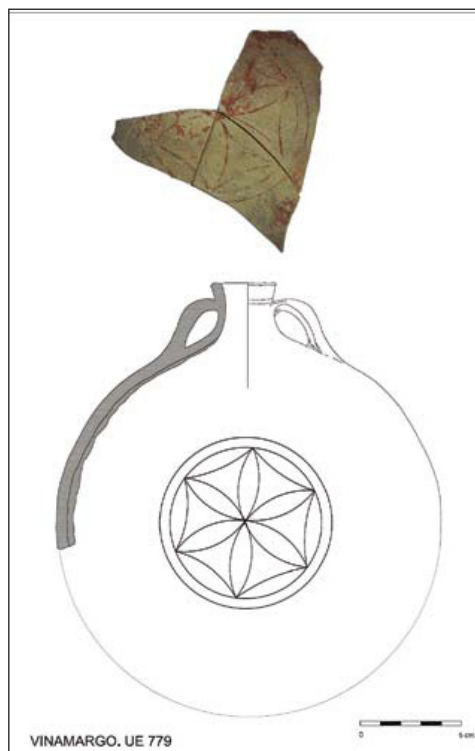

Fig. 14: Forma completa de cantimplora, con decoración incisa a base de un rosetón central; producción propia de la villa

hasta gris oscuro, y sobre todo el negro. En ellas se distinguen abundantes desgrasantes minerales, como cuarzo blanco, caliza, pequeñas láminas de micas e incluso chamota. La mayoría presenta paredes y bordes irregulares, apreciándose en algunos casos las digitaciones del alfarero. En otras piezas la superficie parece alisada o raspada. En cuanto a las formas, las piezas aparecen muy fragmentadas, pero podemos distinguir bases planas y acodadas, y bordes ligeramente reentrantes e indiferenciados. Todas ellas aparecen junto a otras producciones también encuadrables en un periodo romano tardío del siglo V-VI d. C., como ánforas ebusitanas o africanas de cocina, que se hallan en fase de estudio.

El hallazgo de materiales cerámicos y pétreos anteriores al siglo I d. C., denotan la existencia de algún yacimiento arqueológico más antiguo en un entorno no muy lejano, aunque no consideramos que se halle en nuestro emplazamiento, en referencia al hallazgo de una punta de aletas y pedúnculo, un hacha de piedra pulida o algunos fragmentos de cerámica y algunas monedas ibéricas recuperadas.

Aunque escasos, son también muy significativos los hallazgos de restos de cerámicas andalusíes de los siglos X-XII, que parecen responder a expolios de material de construcción y tal vez a alguna ocupación esporádica, ya que se trata de un par de vertederos y zanjas de expolio de material de construcción que aparecen rellenos con fragmentos de cerámica romana pero también andalusí, y que se deben relacionar con la existencia en las proximidades de una alquería andalusí, con restos documentados de diversos silos, situados al oeste, además de toda una serie de estructuras datables en época andalusí (ss. X-XIII) e incluso feudal (ss. XIV-XV), en este caso al este de la villa romana, también junto al Camino de Vinamargo.

CONCLUSIONES

De forma general y a falta de completar el estudio de las estructuras, espacios y cultura material, que se está llevando a cabo en estos momentos, pasamos a hacer una serie de consideraciones.

- La Villa romana del Cami de Vinamargo, corresponde a los restos de un yacimiento con ocupaciones datadas entre los siglos II y el VI d. C.

- La villa no se halla completamente excavada, ya que en el límite sur de la afectación de las obras, quedan por excavar un número indeterminado de metros cuadrados. Por tanto no se ha documentado la planta completa de la villa, desconociendo cual puede ser su extensión total.

- Aún así, la Villa romana de Vinamargo se trata del yacimiento arqueológico parcialmente excavado de época clásica de mayor extensión de la provincia de Castellón, con aproximadamente 2.750 m² de superficie construida y una excavación total de unos 3.500 m².

– De las estructuras y niveles de ocupación hallados, se desprenden varias fases de ocupación, así como reparaciones y modificaciones de los espacios.

– El modelo de urbanismo corresponde a modelos típicamente romanos de inspiración itálica, con diversos módulos simétricos unos junto a otros, con un patio central en torno al cual se articulan las diversas estancias alrededor, además de una calle interna, para distribuir diversos espacios y funciones.

– Esta villa romana responde a una explotación agropecuaria, propiedad de un personaje del cual desconocemos su identidad, pero que sin ninguna duda, sería un rico patricio, que quizá pudiera tener su residencia en la vecina *Saguntum*. Desconocemos cual era su actividad agropecuaria principal, de la cual no hemos hallado indicio, pero debemos suponer que de forma secundaria al menos tenía un horno de producción cerámica de carácter local y también explotarían el territorio circundante (olivo, vid, cereales, frutales, huertas, ganado bovino, ovino, porcino,...), además de tal vez cáñamo o lino e incluso salazones, por tratarse de una zona cercana a la marjal.

– Hemos documentado gran parte de los típicos espacios que forman parte de una villa, con la *pars urbana* original, modificada posteriormente como *pars rustica*, junto al resto de estancias también de carácter rustico con diversos almacenes, establos, habitaciones del servicio, esclavos... e incluso fructuario, con una zona de hornos y estancias anexas.

– Los espacios documentados responden a una villa original, probablemente de menor tamaño, y que a partir del siglo III-IV d. C., sufre una ampliación importante, de la cual no hemos hallado restos, porque a modo de hipótesis, proponemos que se halla en la zona no excavada situada al sur. Así, tenemos documentada la *pars urbana* original, muy modificada, y que a partir de ese momento, se convierte también en zona rustica. Por tanto, a partir del siglo III-IV d. C., el yacimiento respondería a una villa de gran extensión de la que tan sólo hemos documentado la *pars rustica*, una pequeña área de la *pars fructuaria* y de la *pars urbana*, solo parte de las termas.

– Se han documentado parte de las estancias que formarían el área termal, ya que en parte se hallan en la zona no excavada, al sur del límite de afección de la obra.

– Se ha hallado una gran cantidad de material arqueológico característico de los siglos I a VI d. C., sobre todo cerámico, abarcando la mayoría de tipologías, formas y decoraciones, aunque también un interesante lote numismático, en fase de estudio, y otros materiales metálicos, vidrio, óseo, malacofauna y pétreo, con restos de mármol, del que destaca sólo un pequeño fragmento con restos de epigrafía, además de teselas de mosaico o algunos escasos restos de estucos y pintura muraria.

– Hemos hallado escasos indicios de elementos de lujo, por ejemplo, mosaicos, que quizá se hallen en la *pars urbana*, y de los que sólo hemos documentado algunos fragmentos residuales, como una acumulación de teselas pétreas, de cerámica y vidrio, que datarían de finales del siglo III-IV d. C., algunos fragmentos de mármol o los pocos restos de pintura, todos ellos fuera de su contexto original.

- De todas las zonas, resaltar en último lugar el módulo constructivo situado más hacia el oeste, independiente del resto de la villa, del que destaca la habitación absidiada, con restos de probable ocupación entre los siglos V-VI d. C. Este conjunto se halla muy arrasado, y con una ocupación que no podemos detallar actualmente, pero a modo de hipótesis, podría responder a una zona de carácter religioso de tipo privado, donde pudieron desarrollarse rituales, en los que cabría pensar en la posible introducción del Cristianismo.

- Respecto a las diferentes períodos de ocupación, podemos avanzar, a modo de hipótesis, que habría al menos 6 fases:

- Fundación de la villa, a finales del siglo I o inicios del siglo II d. C.
- FASE I. Siglo II d. C.
- FASE II. Ampliaciones, segunda mitad siglo II y durante el siglo III d. C.
- FASE III. Modificación espacios. Ampliación importante de la villa. Finales siglo III – siglo IV d. C.
- FASE IV. Abandono de gran parte de espacios. Siglo V d. C.
- FASE V. Ocupación esporádica de algunos espacios, finales siglo V a mediados siglo VI d. C.
- FASE VI. Expolio período andalusí, siglos XIXIII.

BIBLIOGRAFÍA

- ALAPONT MARTIN, LI. / BOUNEAU, C. :“Les sépultures périnatales du vicus de Falacrinae (Cittareate, Italia)” en *Evidences Anthropologiques du rituel des suggrundaria. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2010.
- ALBIACH DESCALS, R. – DE MADARIA, J.L. (coords.): *La villa de Cornelius*. Ed. S.I.P. Diputació de Valencia, 2006.
- ARASA GIL, F.: “Las villas. Explotaciones agrícolas” en *Romans i visigots a les terres valencianes*. S.I.P. Diputació de Valencia. Pag. 161-166, 2003.
- CAYON, J.R. : *Compendio de las monedas del Imperio romano. Vol. I. De Pompeyo el Grande (81 a.C.) a Julia Domna (198 d.C.)*. Madrid, 1995.
- COLL CONESA, J.:”Hornos y producción de cerámica romana en la Comunidad Valenciana” en *Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*. Ed. Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias González Martí. Valencia. pag. 171. Tipo 1B, 2005.
- GAIIO, S.: *Quid Sint Suggrundaria, La Sepoltura Infantile a Enchystrismos di Loppio-S. Andrea* (TN). Annali dei Museo Civico Rovereto, Vol. 20, p. 53-90, 2004.
- MATTINGLY, H. – SYDENHAM, E.A.: *Roman Imperial Coinage*, vol. II. Vespasian to Hadryan. London, 1930.
- MATTINGLY, H. – SYDENHAM, E.A.: *Roman Imperial Coinage*, vol. III. Antoninus Pius to Commodus. London, 1930.
- ROCA ROUMENS, M. – FERNANDEZ GARCIA, M.I. (coords.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*. Ed. Universidad de Málaga, 2005.
- ROSELLO MESQUIDA, M.: *Dossier del Curso Introducción al registro cerámico de Valentia y su territorio en la Antigüedad Tardía (Siglos V-VII d.C.)*. Curso de Formación Complementaria en Arqueología. Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y letras de Valencia y Castellón. Sección Arqueología, 2010.
- REYNOLDS, P.: “Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante”, en *Lucentum*, IV. Universidad de Alicante, pags. 245-267, 1985.
- REYNOLDS, P.: *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalúa-Alicante)*. Las cerámicas finas. Museo Arqueológico Provincial. Alicante, 1987.
- REYNOLDS, P.: *Settlement and pottery in the Vinalopo Valley, Alicante, Spain. A.D. 400-700*. British Archaeological Reports, International Series, nº 588. Oxford, 1993.

VIII ORIGEN DEL OLIVO Y SU IMPORTANCIA EN LA CULTURA HISPANO-ROMANA

Arturo Esteve Comes

Presentación de un audiovisual con olivos monumentales de la provincia de Castellón y música de Francisco Tárrega (*Recuerdos de la Alhambra*).

Olivo monumental de Canet lo Roig (Castellón)

Via Augusta

Muchos de los olivos monumentales que jalonan en nuestra provincia los alledaños de la Vía Augusta, antes Hercúlea, son, sin duda, vestigios de los tiempos en que formábamos parte del Imperio romano con el nombre de provincia de Hispania.

El origen de las oleáceas se remonta a tiempos del Cretácico Superior, hace unos 83 millones de años. Del Piacenziense (entre tres y dos m. a.) datan algunos vestigios de polen y hojas del género *olea* localizados en zonas de Eritrea y en los yacimientos italianos de Mongardino (Bologna). El olivo cultivado en nuestros campos tiene su origen en la hibridación natural entre dos especies de oleastros (*Olea e. ssp. laperrinei* (hembra) y *Olea e. ssp. cuspidata* (macho)) y el concurso de la mano del hombre. Sin sus cuidados, el olivo vuelve en pocos años a su estado silvestre, esto es, de su cepa salen innumerables vestugos que matan el árbol original.

El olivo está considerado como el árbol del Mediterráneo. Georges Duhamel, premio Goncourt, decía: “allá donde el olivo renuncia termina el mar Mediterráneo”. También el geógrafo y viajero ceutí Al-Idrisi denominaba a este mar como iklim az-zaitum, es decir clima del olivo.

Los países ribereños del mar Mediterráneo se cubrieron de acebuches hasta el extremo que los tirios, al fundar la ciudad más antigua de occidente, Cádiz, en el

ACEBUCHE DEL ROCIO (Cortesía Dr. Bernabé Moya)

pequeño archipiélago de las islas Madeiras, llamaron Kotinousa (isla de los acebuches) a la mayor de ellas.

Vestigios del aprovechamiento de los pequeños frutos del acebuche los encontramos un poco en toda la cuenca del Mediterráneo, pero será en su franja costera oriental, en el llamado corredor sirio o Media Luna Fértil, donde se darán los pasos definitivos para la selección, cultivo del olivo y su beneficio, utilización y comercialización de sus frutos y del zumo de su fruto. Ciudades como Ugarit, Ebla, Jericó o Meggido, extendieron su cultivo por amplias zonas y exportaron el aceite a la Mesopotamia a través de la ciudad de Mari (curso medio del Éufrates) y a Egipto desde la isla de Chipre.

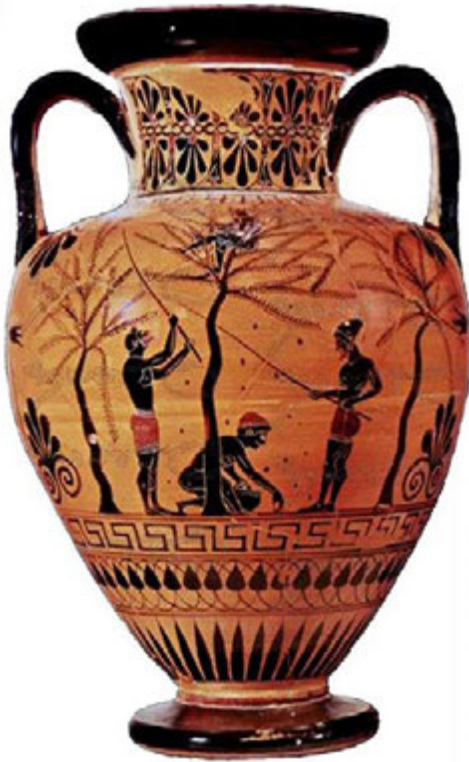
El cultivo del olivo se fue extendiéndose por las islas del Egeo (Chipre, Creta, etc.) y pasó al continente. Allí la ciudad de Atenas lo adoptó como su árbol totémico. Atenea lo hizo crecer en la Acrópolis junto al templo Erecteón. Fue el árbol sagrado por excelencia y con sus retoños se plantó el sagrado bosque de la *Moirai*. Otro olivo famoso fue el *Kalistéfanos* (para hacer hermosas coronas). Estaba en el templo de Apolo y con él se tejían las coronas de los vencedores de los juegos olímpicos.

Roma, al imponerse como potencia dominadora del Mediterráneo, fue heredera de la cultura etrusca, de la griega y de la de sus odiados cartagineses. Roma, en el cultivo del olivo, beneficio y aprovechamiento del aceite, tiene una deuda impagable con estas culturas. Con estos precedentes, Roma convirtió el Mediterráneo en un *lacus oleae* y a la provincia de Hispania en la principal abastecedora de la *annona*. Este comercio

se calcula en unos 50 millones de ánforas tipo Dressel 20, con un contenido de unos 3.800 millones de litros de aceite exportados desde la Bética al puerto de Ostia en los primeros dos siglos de nuestra era. Con los desechos de unas 36 millones de ánforas

se levantó en el Aventino, cerca de la pirámide de Cayo Cestio, el Testacio o monte de los tiestos. La montaña ocupa 22.000 metros cuadrados y tiene una altura de 35 metros.

Las ánforas trasportaban el estimado *Oleum viride*, o aceite “del bueno”, como le llamaba Marcus Cayus Apicio en más de cien recetas culinarias recogidas en sus libros *De re coquinaria*. Apicius fue un reputado gourmet que gastó su inmensa fortuna en fabulosos banquetes. Cuando al fin hizo cuentas y comprobó que tan solo le quedaban diez millones de sestercios (trece millones de euros), consideró que estaba en la más espantosa ruina y se suicidó con una refinada mezcla de venenos en el más opulento y grotesco de todos sus banquetes.

MARQ anfora griega recolección aceituna s VI - 75

Hispania romana

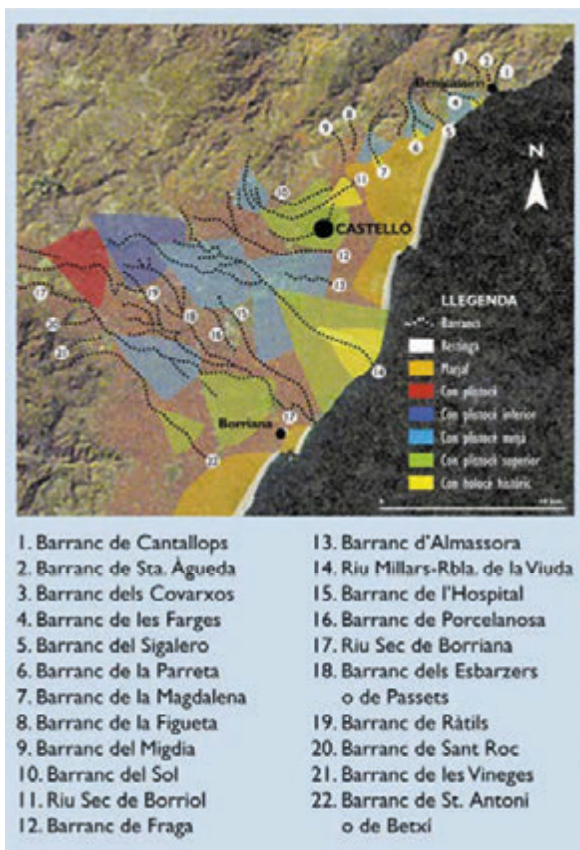

IX EL GRAU DE CASTELLÓ I EL PUJOL DE GASSET

Vicente Doménech Querol

Parlar del Grau de Castelló de la Plana és per a mi parlar de vora mar, parlar de l'espai geogràfic que separa les terres de secà de les terres de marjal, els aiguamolls i les terres pantanoses, parlar d'un límit geogràfic que envolta aquestes terres compreses entre el Caminàs i la mar. És a dir, tota aquella zona que el riu Millars va configurar al nord del seu delta i que al llarg del temps ha anat reblint amb el seu al·luvionament intensiu per a crear un espai delimitat per la serra de Benicàssim i la mar.

La Plana de Castelló és, per tant, un espai geogràfic resultat de les accions geològiques i humanes sobre el paisatge en el temps. Per eixe motiu, és parlar de l'evolució geomorfologia d'aquest espai amb el qual l'home dialoga permanentment adaptant-se i transformant-lo.

Il·lustració 1: Mapa dels ventalls al·luvials de la plana de Castelló, formats conjuntament pels nombrosos barrancs (riu Sec de Borriol, el Millars - rambla de la Viuda, riu Sec de Borriana, etc.) que hi arriben a la planura costanera

Així parlem de la geomorfologia albuferenca i dels embarcadors de la platja de Castelló amb els pujolets costaners de Porcar, en especial el Pujol de Gasset.

La Plana de Castelló és la badia llacuna (antiga albufera) del màxim de la transgressió flandriena, resultat de la sedimentació continental quaternària damunt d'una cubeta tectònica formada a l'orogènia neoalpina del Pliocè¹ que abastava un espai semiconfinat al nord del riu Millars (Udiva segons Plini el Vell²) que està limitada per la serralada de les Palmes, la mar Mediterrània i el riu Millars.

La costa de Castelló és d'edat post-Würmiense (Würm és l'última glaciació del Quaternari, que va finalitzar fa 110 milers d'anys), per la naturalesa de les capes sedimentàries i per l'extensió longitudinal de les terrasses d'aquesta edat. Els arrossegaments de superfície que arribaren fins a la vora de la mar tenen 26-21 milers d'anys³.

El Grau és sinònim de pas, d'eixida o d'entrada, de relació, de comunicació. Però també és el contacte de la mar Mediterrània, *Mare Nostrum* per als romans i *al-Bahr al-Byad al-Mutawâssit* per als àrabs, que significa “el mar Blanc que està entre nosaltres”, de la terra, de la marjal i de la platja, el Grau és port, estany i carregador de la mar, de l'agricultura i la pesca, dels ullals d'aigua dolça quan l'any és de pluja generosa.

Arreu de la Mediterrània occidental, després de la transgressió marina holocena anomenada versiliana, van començar a formar-se llacunes litorals per l'acció combinada del desenvolupament de cons al·luvials –formats a la desembocadura de rius i rieres– i de barres marines i cordons litorals, i així al sud dels penya-segats que prolonguen la serra del Desert de les Palmes i fins al Millars, trobem una successió d'aiguamolls que comencen al Prat del Quadro, el Lluent, el Senillar, el Bovar, gairebé eliminats ara, un cop foragitat l'arrossar, i Rafalafena, llacunes de Villamargo, Estany del Clot, que perduren sota el genèric de Marjalera⁴.

Per a apropar-nos és determinant conèixer l'existència d'un sistema de restinga-albufera situada al nord del Millars. La paleogeografia preholocena és una variable essencial en el procés de formació de l'estuari flandrienc, atès que determinarà l'àrea envaïda per la transgressió marina i l'espai interior deltaic del riu Millars durant l'Holocè superior i època històrica. Les ones i la deriva litoral en sentit nord-sud determinà el tancament de la restinga que impedia l'entrada d'aigües marines. Els

1 SOS BAYNAT, V. (1977). La Plana de Castellón como glacis relicto y su edad geológica. *Boletín de la Sociedad Castellónense de Cultura (BSCC)* LIII, p. 279-288. Sociedad Castellonense de Cultura.

PÉREZ CUEVA, A. (1979). El Cuaternario continental de la Plana de Castelló. *Cuadernos de Geografía*. 24. pp. 39-54. Valencia

2 Plini *Naturalis Historia*, III, 21

3 SOS BAYNAT, V. *Nota sobre la vora mar de la Plana durant el període quaternari*. Centre d'estudis de la Plana, p. 25-29. Any I. N. 3, juliol - setembre 1985.

4 PIQUERAS HABA, J (1978): La albufera colmatada de Castellón de la Plana y Benicàssim: interferencia antrópica. En: *Medio físico, desarrollo regional y geografía. V Coloquio de Geografía*. Granada: Universidad de Granada, p. 213-217

al·luvionaments, primer deltaics i després de planura d'inundació, i l'acció antròpica han estat els principals responsables de la restricció de l'albufera de la Plana de Castelló. L'evolució geomorfològica d'aquest espai podria tenir uns trets comuns a altres punts de la Mediterrània. Al registre sedimentari del flandrienc apareix un tancament inicial de platja envers el 6900 BP, endarrerit entre 800 i 1000 m respecte de la costa actual. Darrere d'eixa barrera del màxim flandrienc i durant l'Holocè superior, la progradació de deltes

Il·lustració 2: Xiquets a Patos al 1895

interiors lacustres en posició de capçalera d'estuari fou omplint gradualment l'antic estuari flandrienc fins a convertir-lo en llacuna deltaica. Posteriorment en època romana i islàmica es configurà un pla d'inundació i a poc a poc els espais lacunars i d'albufera s'aïllaren de la mar amb la progradació de la restinga o barra arenosa litoral.

L'existència d'espais d'albufera sol estar associada a l'existència de processos subsistents. L'estudi de sondejos realitzats en algunes zones d'albufera o marjals demostren que els processos de subsidència presenten taxes molt distintes dins de la mateixa zona de maresmes, la qual cosa evidencia l'existència de xicotets microblocs amb una dinàmica quaternària distinta.

La transformació del corredor litoral seguint a FUMANAL⁵ sota la influència de la pulsació positiva marina holocena es reflecteix principalment en tres etapes:

a) Entre el 10.000 i el 7000 BP, l'ascens marí va minvar part de l'antic entorn costenc emergit, que passà a ser domini infralitoral. L'home va d'haver d'adequar el seu hàbitat a una nova línia de costa, on es formaven zones d'albuferes i de marjals.

b) Cap al 6000 BP, diversos sondejos confirmen el màxim eustàtic. En la major part dels enclavaments se supera l'actual posició mediterrània i les aigües envaeixen espais encara habitables als mil·lennis anteriors. Per això, els assentaments humans es traslladen a cotes més elevades.

c) Al llarg de l'Holocè superior (entre el 5000 i 2000 BP), comença una progradació dels ambients sedimentaris continentals com a reflex d'una dinàmica d'erosió-sedimentació, l'origen de la qual, probablement, calga cercar-lo en un comportament

5 FUMANAL, María Pilar (1997). *Els paisatges del Montgó i del seu entorn. Aspectes geomorfològics i evolució Quaternària*. Aguaites 13-14, pàg. 7-22

Il·lustració 4: Plànol dels camins segons J. B. Porcar que eixien de l'embarcador de Gasset

climàtic de marcats contrastos (Fumanal, 1995). Nous sistemes de restinga-albufera i aportacions al·luvials es construeixen sobre els materials flandriencs, observant-se una desigual ocupació d'aquests aiguërols per grups humans a partir d'un plantejament socioeconòmic i d'explotació dels recursos.

Podem concloure que a les costes baixes com la nostra, el panorama paleogeogràfic entre el 3000 i 1000 BP pareix estar dominat per un sistema de restinga-albufera i abundants llacunes. Una al nord, les restes de la qual són el Quadro de Santiago i l'Ample; El Quadro de l'arròs i el Lluent i l'estany de na Patos⁶; Sotanella, un altra formada per les llacunes del Menescal i Vinamargo que estaven connectades a la mar amb el graus o goles de l'Obra, en Trilles, la Plana, Gola de la Torre o de la Borrassa o del Grau de Castelló, gola del Menescal per donar eixida a l'embarcador

Fadrell, Benimargo o Rabassota de l'època romana i musulmana, etc.

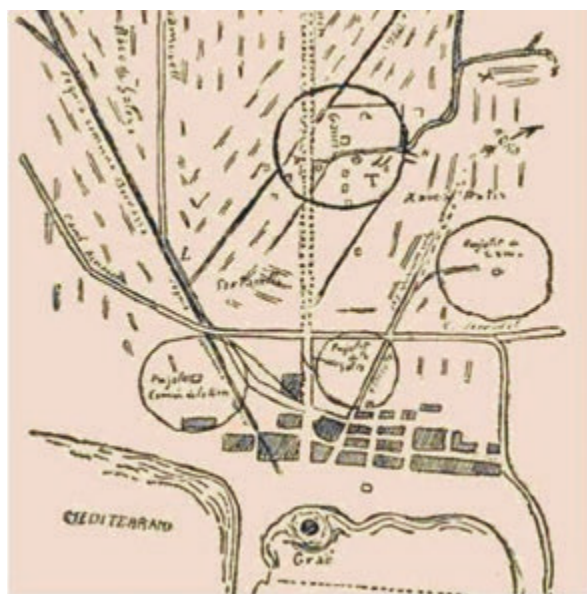
En tancar-se la desembocadura i per les aportacions del riu que va formar la configuració típica de les goles i els dipòsits d'al·luvions dels quals emergien alguns illots, resultat de l'evolució microtectònica quaternària, que anomenem alters o pujols.

Al llarg de l'època moderna algunes goles perfectament documentades des del segle XIII van anar tancant-se, fet que tingué repercussions ambientals immediates als estanys, a més de forçar, del segle XVIII ençà, la construcció de nombroses goles noves –duplicant-ne el nombre al litoral valencià– per a assegurar el drenatge dels arrossars en expansió.

6 TRAYER, V. (1958). *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló: Excmo. Ayuntamiento, 486 p. 119

Il·lustració 7: Detall del Mapa del Bisbat de Tortosa, tret del Mapa de Catalunya de Josep Aparici i del Mapa del Regne de València fet pel Sr. Tomás López, que va compondre el Sr. Francisco Vidal, beneficiat de la catedral de Tortosa, per encàrrec del Sr. Juan Antonio Rossillo i Velarde, Ardiaca de Culla, Dignitat de la mateixa Santa Església als volts de 185. Aquest mapa es conserva a la Biblioteca Nacional

Il·lustració 8: Nucli de pujolets de la platja de Castelló. Segons J. B. Porcar.

El Pujol de Gasset, que estava situat dins de la llacuna dels mapes i portolans, formada per l'estany de Patos i la Sotanella, en una zona que va estar travessada el 1847 per la carretera del Grau, ubicat a l'actual grup Sant Pere i de la Mare de Déu del Carme, va poder ser un embarcador de mercaderies, que 500 anys abans de Crist era aprofitat per al comerç dels ibers ilerca-vons amb els fenicis, grecs, cartaginesos i romans, que al llarg dels segles IV i part del segle III aC hi va tenir el normal abandonament dels assentaments ibèrics dels pujols, tal vegada pels canvis en les pautes comercials, però que després com tots els altres fondejadors van estar actius al llarg de tota l'etapa imperial, i les prospeccions arqueològiques submarines han permès localitzar restes de jaciments (com el de les illes Columbretes)

L'any 1847 s'inicià la desforestació del Pujol de Gasset per a construir la carretera de la Mar, actual Germans Bou. Ramon de Campoamor, que era el governador de Castelló, la va fer construir amb dues amples andanes a ambdós costats i amb dos ovals amb seients de pedra tallada i bells i frondosos arbres

que els cobrien amb la seua ombra (la mitja taronja abans del Caminàs i l'altre abans del camí de la Donació).

Aquest moviment de terres conduí a descobrir restes arqueològiques de gran importància i el 30 d'agost de 1851 va aparèixer la primera inscripció coneguda en alfabet ibèric sobre plom d'Espanya. Es tracta d'una làmina de plom de 44,5 centímetres

de longitud, amb 154 signes agrupats en 19 paraules. El plom ibèric de Castelló es va localitzar en 1851 quan es va desmuntar en plena marjaleria el Pujol de Gasset, al costat de la carretera del Grau, i es va convertir en la primera troballa d'aquest tipus dins de la cultura ibèrica. Pocs dies després de la troballa, la làmina de plom enrotllada que, després de ser desplegada, va resultar que contenia una inscripció ibera, la va enviar a Madrid el governador civil, Domingo Portefaix, i després d'uns anys es va dipositar al Museu Arqueològic Nacional, on roman. Des de la seua troballa fa més de segle i mig, aquesta interessant peça arqueològica no havia tornat al seu lloc d'origen.

Per ser el primer plom amb inscripció ibèrica trobat a Espanya va provocar tota una polèmica¹⁰ de propietat o dipòsit entre la Societat Arqueològica de Madrid i el Museu Arqueològic Nacional, que va estudiar Jorge Maier¹¹. El 1867, la Comissió Provincial de Monuments va elaborar un informe per al director general d'Instrucció Pública, en el qual es descriuen alguns dels monticles de la costa i les troballes que hi havien aparegut en desemboscar-los: hi havia sis pujolets separats per menys d'un quilòmetre i tots prop de la mar,¹² tots foren rebaixats per al cultiu; d'un d'aquests diuen que tenia forma circular i mesurava 130 pams de diàmetre (uns 30 m) i 12 d'alçària (2,75 m), s'hi van trobar esquelets que no es va tindre cura d'examinar¹³.

El 1905 es va fer una excavació per a ampliar la zona de cultiu (part T), desemboscant-ne una quarta part del monticle, la terra del qual va ser utilitzada per a rebllir l'esmentat estany. Cap al nord es van fer camins, preparant-se la zona per a marjal; els testimonis replegats per Porcar diuen que aquesta part es va rebaixar uns 3 m de profunditat i van aparèixer nombroses parets de pedra seca que formaven terraplens i abundants fragments d'os i ceràmica; entre aquests últims hi havia molts plats de ceràmica de vernís negre.¹⁴Sobre el monticle natural hi havia nombroses restes de construccions que formaven una espècie de "tell". Els arrendataris de la finca de Gasset van dir que apareixien parets de pedra seca a mig metre de profunditat (part C). També s'hi van trobar peces de plom en forma d'ametlla. Per altra banda, les tradicions arrellegades per Porcar diuen que en eixe lloc hi havia una gran torre de fang i pedra, i que tots els camins

10És molt il·lustratiu per a veure la situació de l'Arqueologia a Espanya al segle XIX l'article d'ARASA I GIL, FERRAN. (2005). *Arco de Cabanes. Observaciones críticas (1886), informe manuscrito de Félix Ponzoa Cebrían conservat a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Una aproximació a l'arqueologia castellanenca en el segle XIX*. BSCC gener-juny, p161-207. Castelló

11MAIER, J. (1999): *El plomo de Castellón: el primer documento epigráfico ibérico hallado en la península*. Real Academia de la Historia. <http://www.ffil.uam.es/catalogo/madrid/maier.htm>. També apareix a ROLDÁN GÓMEZ, Lourdes; MAIER ALLENDE, Jorge; BLÁNQUEZ PÉREZ, Juan (coordinador) * «El Plomo de Castellón: el primer documento epigráfico ibérico hallado en la Península», *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Las colecciones madrileñas*, Madrid, p. 61-67. Universidad Autónoma de Madrid.

12 Al "*Llibre de les Quadrelles*" apareixen algunes cites del pujolets: hi ha una "fila dels alters" (Traver Tomás, V.(1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló, p. 144) i unes "files de la alcudia". (Traver Tomás, V.(1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló, p. 146)

13SHARTOU CARRERES, C. (s.a.): *Provincia de Castellón, Geografía General del Reino de Valencia*, Barcelona, p. 196.

14 PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933). *Les cultures de la platja de Castelló*, B.S.C.C., XIV, pp. 79-89, Castelló.

Il·lustració 9: Zones excavades al Pujol de Gasset d'acord amb el croquis de Porcar.

Il·lustració 10: Braçalet de Glycymeris que podria ser semblant al del Pujol de Gasset

aparèixer «cuencos de barro cocido, huesos calcinados, cenizas, dos hebillas de bronce, al parecer de correa o ceñidor estrecho, una tacita de tierra gris, bien labrada; un pedazo del mismo barro en forma de cono y taladrado en su centro «que debió de ser una fusayola». La pieza más notable es un brazalete sin concluir obtenido desgastándole el dorso a una gran valva de pectúnculo. Muy por encima, como a unos dos metros, vienen a situarse los restos de un denso poblado ibérico, con ruinas poco notables, porque la falta de piedra obligó a construir gruesas paredes

del terme confluen allí. El 1928, en la part de migdia del camí Nou de la Mar, que creuava el monticle en la seua part meridional, es va realitzar una nova excavació (part A)¹⁵, en la qual es van trobar fragments de doli i teula a 1,50 m de profunditat.¹⁶

Des que va començar a desboscarse, els materials arqueològics trobats al Pujol de Gasset van ser atribuïts a la cultura ibèrica. Tanmateix, Esteve¹⁷ cita un primer nivell d'habitació corresponent al Neolític, del qual quedaria algun fons de cambanya mal conservat, amb escassos sílex atípics, còdols calcaris desbastats, ossos d'animals i petxines i, com a peça més notable, un braçalet de *Glycymeris* sense acabar. Aquesta última troballa portaria aquest primer nivell d'habitació del Pujol de Gasset més aviat cap a l'Eneolític.

Almarche¹⁸ diu que en desmuntar l'alteró del sòl que es va crear un túmul, sota el qual van

15 Alguns anys més tard, el 25 de setembre de 1934, l'alcalde DE Castelló, Vicent Tirado Gimeno, autoritza a Porcar a realitzar excavacions al Pinar del Grau (PUERTO MEZQUITA, G. (1964). El pintor Porcar. Sociedad Castellonense de Cultura, Colección Arte X, Castellón, p. 140). Probablement es tracta d'excavacions al Pujol de Gasset, llavors dins de l'àrea del Pinar. No es té cap notícia de Porcar sobre aquestes excavacions.

16 PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933). *Les cultures de la platja de Castelló*, B.S.C.C., XIV, p. 79-89, Castelló.

17 ESTEVE GÁLVEZ, F. (1966). La necrópolis ibèrica de El Bovolal (Benicarló) A..P.L., XI, p. 19-25, València.

18 ALMARCHE, F., 1918: "La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia". Tipografía Moderna Valencia.

de cantos rodados y arcilla apelmazada, y también los solados de las habitaciones suelen estar hechos con guijarros procedentes de la playa inmediata. En la cerámica domina lo fino con decoración pintada de sencilla geometría: bandas, triángulos, ondulaciones a peine o círculos concéntricos a compás. Estas observaciones nuestras se refieren al sector oriental, que venía a ser como un tercio del montículo, lo único que se mantuvo sin desmontar hasta hace un par de decenios. Es muy posible que hacia el N.O., en la finca del Sr. Gasset, donde se hicieron los hallazgos de 1851, estuviera la necrópolis, lo cual explicaría la presencia de cenizas y huesos calcinados, aunque el plomo escrito y enrollado, al estilo de los de Covalta, La Serreta, La Bastida y Liria, hable más en favor de un poblado que de un cementerio.

Fins a l'inici de la dècada dels 40 es va mantindre un terç del pujol intacte¹⁹, posteriorment es van realitzar dues campanyes d'excavació²⁰, la segona de les quals, organitzada per la "Comisaría Provincial de Excavaciones" en col·laboració amb el Museu de Belles Arts i la Societat Castellonenca de Cultura, es va desenvolupar durant el mes de juliol de 1949²¹. Es van trobar abundantíssims fragments de ceràmica, decorada en la seua major part amb traços geomètrics.

Al Museu de Belles Arts es conserven alguns materials ceràmics trobats, probablement, a les darreres campanyes d'excavació:

21 fragments de pasta ataronjada, que pertanyen a una àmfora ibèrica, reconstruïda en part.

Gran fragment de ceràmica rogenca, que pertany a la vora i coll d'una àmfora ibèrica amb nansa geminada.

Peu quasi complet d'una pàtera de grans dimensions de Campaniana B, probablement una forma 5, de pasta rosada; vernís mat de mala qualitat mig desaparegut, amb taques blanques i senyals de subjecció, que falta a l'interior de la base; decoració a la rodeta al fons; és notable la seua asimetria.

Segons el testimoni del director de l'Arxiu del Regne de València, l'erudit Velasco i Santos,²² al pujol de Gasset van aparèixer: "...restos de una edificación casi a flor de tierra,

19 PORCAR RÍPOLLES, J. B. (1948). *Arqueología castellanense*, A.C.C.V., IX, 20, pp. 30-36. Valencia..

20 El 2 de març de 1943, Porcar es dirigeix a l'Ajuntament per a que designe una comissió de cultura per a que estudeie el Pujol de Gasset, abans que la Cooperativa de pescadors construesca, d'acord amb l'Obra Sindical del Hogar", un grup de residències a la vora de la carretera del Grau. (PUERTO MEZQUITA, G. (1964): El pintor Porcar. Sociedad Castellonense de Cultura, Colección Arte X, Castellón, p. 160). Posteriorment, el 30 de juny de 1949, el President de la Diputació li pregunta, com a "Comisario Provincial de Excavaciones Arqueológicas", quina subvenció necessita per a iniciar l'exploració del Pujol. Porcar sol·licita la quantitat de 3.000 pessetes, que, segons pareix, no li va ser entregada. (PUERTO MEZQUITA, G. (1964): El pintor Porcar. Sociedad Castellonense de Cultura, Colección Arte X, Castellón, p. 163)

21 CODINA ARMENGOT, E. (1949) *Actividad cultural castellanense*, Saitabi, 7, p. 302-303. Valencia.

22 ARASA GIL, Ferran. *Arqueología del terme municipal de Castelló de la Plana*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses. Pp. 121-179 Vol. 6. 1981.

cuencos de barro cocido, huesos calcinados, cenizas, dos hebillas de bronce (...) y dos monedas de cobre, en una de las cuales se ve una cabeza y al anverso un jinete montado..."

Aquestes troballes foren l'estímul que va permetre crear la Comissió Provincial de Monuments que al 1867 elaborà l'informe ja esmentat, per al director general d'Instrucció Pública, on es descriu alguns dels pujols de la costa i la seua naturalesa arqueològica. Sarthou²³ en parlar d'aquest informe hi diu: "Apenan el ánimo tan inclementes destrucciones y tan lamentable desconocimiento de lo que estos monumentos significaban. En este informe a que aludimos, afirmase que eran seis los montículos existentes, separados entre sí por distancias que no excedían de un kilómetro, y todos situados cerca del mar."

Des del 1939, en convertir-se Porcar en comissari provincial d'excavacions arqueològiques, sota la seua supervisió es realitzen diverses campanyes d'excavacions al pujol de Gasset (1934, 1946 i 1949). Els resultats d'aquestes excavacions no van ser publicats mai.

Els inicis del desxiframent (més precís seria el terme descodificació) de l'escriptura ibèrica són un curiós exemple de com un fonament teòric correcte pot conduir a un resultat equivocacat, mentre que un clarament equivocacat pot conduir a la resposta correcta.

Per al seu desxiframent el sistema de Gómez-Moreno va ser acceptat principalment fora d'Espanya per investigadors com G. Hill²⁴ o J. Ferrandis²⁵, però, en part per la falta d'explicacions, a Espanya només va ser acceptat després de la seua reformulació en 1943. Aquest desxiframent va permetre una millor diferenciació entre les inscripcions ibèriques (de fet el celtibèric i l'iber llevantí conjuntament) i les inscripcions del sud (sud-lusità i iberomeridional conjuntament). El desxiframent de l'iber llevantí per Gómez-Moreno va ser quasi complet, si bé alguns avanços i correccions significatives han estat efectuades per Maluquer, Untermann i Rodríguez Ramos sobre el llevantí, i per Schmoll i Villar sobre celtibèric.

L'escriptura sobre plom F.6.1 del *Monumenta Linguarum Hispanicarum Bd.III* (MLH. III),²⁶ és una làmina de plom de 44,50 centímetres de longitud i 4,00 centímetres d'amplària. Presenta quatre línies d'escriptura, l'última més curta, que no ocupen tota la longitud del suport. Està escrita per una sola cara. En un extrem hi ha dos grafismes aïllats. Presenta vint-i-dues paraules separades per tres punts verticals. Les lletres ofereixen una duplicitat de signes, és a dir, un grafisme pot tindre un parell de variants en què es modifica el tret, siga afegit o suprimit. S'ha volgut veure en aquestes variants la representació dels sons oclusius. L'escriptura pertany a la variant coneguda com a ibèrica llevantina, sent un dels textos més llargs escrits en ibèric.

23 SARTHOU CARRERES, Carlos. (1913) Geografía del reino de Valencia. Provincia de Castellón. Alberto Marín. Barcelona

24 *Notes on the ancient coinage of Hispania Citerior* (New York, 1931).

25 "Les monnaies hispaniques" en *IV Congrès Internationale d'Archéologie*.

26 UNTERMANN, J. (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum Bd. III: Die iberischen Inschriften aus Spanien* (2 vol.), Wiesbaden.

Il·lustració 11: Desxiframent del text segons Gómez Moreno en 1949

Les paraules de vegades no tenen cap tipus gràfic de separació, en el cas del plom de Castelló veiem que hi ha tres punts verticals. Una vegada acabat d'escriure, el plom s'enrotllava, es plegava, i en alguna que altra ocasió s'embolicava amb una altra làmina de plom. En el cas de Castelló segons es comenta en la bibliografia, la làmina es trobava enrotllada.

El seu estudi ha donat peu a una copiosa bibliografia, en la qual no falten intents de traducció, ordenada temporalment, que és la següent:

1. LORICHS, Gustavo Daniel de (1852). *Recherches numismatiques, concernant les médailles celtibériennes*. T. I, p. 202-205, lám. LXXXI, núm. 1. Librairie de Firmin Didot Frères. Paris. **És el primer i únic volum**
2. SABAN, J., (1868). *Actas de la Academia de Madrid*, p. 11. Madrid.
3. PHILIPS, G., (1871). "Über eine in der Nähe von Castellón gefundene iberische inschrift", *Sitzungsberichte der Phil. Hist. Cl. Der Kais. Akademie der Wissenschaften*, LXVII, p. 573-580. Viena.
4. SAYCE, A.H., (1877) *La Academia, Revista de la Cultura Hispano Portuguesa Latino Americana*. T. I, Abril, dia 15, p. 237-238. Madrid. (Vegeu Document XVIII)
5. SAMPERE I MIQUEL, S.: (1878). *Orígens i fonts de la nació catalana* (Intenta traduir la inscripció i la refereix al setge de Sagunt per Anníbal²⁷)

²⁷ BALBÁS CRUZ, Juan A. (1892). *El libro de la provincia de Castellón*. Castelló.

6. ARIGO, L. M., (1879). *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, p. 8. València.
7. BERLÁNGA, N. R. DE, (1881). *Hispaniae Anterromanae*, p. 242. Màlaga.
8. FITA, F., (1883). “La inscripción ibérica de Castellón”. *Boletín de la Real Academia de la Historia* Tomo II, p. 308. Madrid.
9. HÜBNER, E., (1893). *Monumenta Lingua Iberica* (MLI) Núm. XXIII p. 155. Berlín
10. VINSON, J., (1907). “La langue ou les langues iberiennes”. *R.I.E.V.*, I, p. 444. San Sebastián.
11. ALMARCHE, F., (1918). *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, p. 35-36. València. Tip. Moderna, 1918.
12. GÓMEZ MORENO, M., (1949). “La escritura ibérica y su lengua” *Miscelánea, historia, arte y arqueología*, vol I Antigüedad, p. 299-300. Madrid.
13. GÓMEZ MORENO, M., (1951). “Sobre los íberos y su lengua”. *Homenaje a Menéndez Pidal, III*, p. 475-499. Madrid.
14. TOVAR, A., (1951). “Léxico de las inscripciones ibéricas”. *Homenaje a Menéndez Pidal, II*, p. 273-323. Madrid.
15. CARO BAROJA, J., (1954). “La escritura en la España prerromana”. *Historia de España* dirigida por Menéndez Pidal, T, I,3, p. 753-754. Madrid.
16. VALLEJO, J., (1954). “Exploraciones ibéricas. IV”. *Emérita*, XXII, p. 222-257. Madrid.
17. MALUQUER DE MOTES, J., (1968). *Epigrafía prelatina de la península Ibérica*, p. 129. Barcelona.
18. UNTERMANN, J. (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum Bd.III: Die iberischen Inschriften aus Spanien* (2 vol.), Wiesbaden. (inscripciones iberes d'Espanya, amb anotacions interessants sobre la llengua iberica. MLH
19. SILGO GAUCHE, L., (2004). “Nuevo estudio sobre el plomo ibérico de Pujol de Gasset (F.6.1)”. *Arse. Boletín Anual del Centro Arqueológico Saguntino*, 38, p. 15-28. Sagunt.
20. SAUREN, HERBERT. *A letter to God the almighty Pujol de Castellón*. Boletín de la Asociación Española de Orientalistas, XL (2004) 207-215.

A partir dels desxiframents dels diferents signes del plom els diferents autors han intentat transcriure eixos signes per A intentar entendre el significat del text, llegint d'esquerra a dreta:

Els primers intents de traducció són purament imaginatius²⁸, darrerament es relaciona amb les llengües semítiques²⁹. Respecte a la seua finalitat Hübner i Vinson³⁰, creuen que és sepulcral. Escrit per una sola cara en alfabet oriental, totalitza 154 signes i segons alguns autors es tracta d'una *execratio*³¹, és a dir, una maledicció contra els enemics d'una persona, en aquest cas del mort en el sepulcre del qual es trobà el plom.

Tres són fins ara les interpretacions que hem trobat sobre el significat del text plom des del primer estudi científic de Bähr³² després del desxiframent de Gómez Moreno, aquest lingüista alemany partidari de l'entroncament entre la llengua ibera i el basc defensa seguint la majoria dels autors que el text es una *tabella defixionis*, amb una *execratio*³³ com ja hem comentat, encara que en un dels últims estudis sobre aquest tema el de Silgo³⁴ planteja hipòtesi al llarg del seu treball sobre el significat de les distintes paraules que apareixen.

Encara hem d'afegir una nova transcripció que pertany a Herbert SAUREN³⁵, que considera que la lectura del plom s'ha de fer de dreta a esquerra i no d'esquerra a dreta com fins ara s'havia fet. Segons aquest autor, el document està redactat en escriptura ibèrica i es va escriure aproximadament al final del segle segon o principis del primer aC. El text revela una carta dirigida a Déu el Totpoderós, a *modus* d'un oracle en el qual un rei, vassall dels romans, manà escriure'l demanant-li que li recuperara la seua salut i prometent-li ofrenes. Segons aquest autor, el document està redactat en escriptura ibèrica i es va escriure aproximadament al final del segle segon o principis del primer aC. Aquesta afirmació ve reforçada per la llengua en què es va escriure principalment llenguatge semític del nord-oest.

28 SANPERE MIQUEL, S. (1878). *Orígens i fonts de la Nació Catalana*. Barcelona

SANPERE MIQUEL, S. (1880). "Contribución al estudio de la religión de los íberos". *R.C.H.*, I, p. 1-45. Barcelona.

VINSON, J. (1907). "La langue ou les langues iberiennes". *R.I.E.V.*, I, p. 444. San Sebastián.

29 GOROSTIAGA, J. (1953). "Interpretación y traducción y análisis del plomo ibérico de Castellón". *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, IX, p. 105. San Sebastián.

30 HÜBNER, E. (1893). *Monumenta Lingua Iberica*. Núm. XXII Berlín. VINSON, J. (1907). "La langue ou les langues iberiennes". *R.I.E.V.*, I, p. 444. San Sebastián.

31 VÁZQUEZ HOYS, Ana M^a. "Aspectos mágicos de la Antigüedad III: La magia en las tabellae defixionum hispanas", *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología* 21, junio 1985, p. 35-45. Plomo descubierto en Castellón (figura inferior), conservado en el Museo Arqueológico Nacional (Madrid). Consta de 153 signos y según algunos se trata de una *tabella defixionis* o tablilla de plomo con maldición contra los enemigos de una persona, que posiblemente no era el difunto en cuyo sepulcro se encontró el plomo, de la misma forma que las latinas.

32 BÄHR Gerhard (1940). *Baskisch und Iberisch*. Tesi doctoral publicada després de la seua mort en EUSKO JAKINTZA, II (1947) p. 3-20, 167-194 i 381-455

33 HÜBNER, E. (1893). *Monumenta Lingua Iberica*. Núm. XXII Berlín

34 SILGO GAUCHE, L. (2004). "Nuevo estudio sobre el plomo ibérico de Pujol de Gasset (F.6.1)". *Arse*. *Boletín Anual del Centro Arqueológico Saguntino*, 38, p. 15-28. Sagunt.

35 SAUREN, Herbert. *A letter to God the almighty Pujol de Castellón*. *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, XL (2004) 207-215. Article traduït per Santiago Roda.

El text es sols comprensible llegint-lo de dreta a esquerra.

El text diu:

Escriptor: *m*

1: *mrlmšmntptr/h²ph²pllpt/nf²šh²nmš/simh²mpw²r/šim
rhpw²y2:/tptrnmšz³š/tš'h²/iš?mw²/mh²ra⁴/tmngdr/tmps²h²/h
²mrk²mš?šr3:h²šk²l mrpl'f²gt/tšnh²šptmpšiš'mw²tmnšz²tmn
z³pšpa⁴4:h²šps²h²mnw²š'mw²/šh²mrptrw²lgw²/šh²mr/dlī²zpr*

«M.1: Senyor dels déus: Ell és l'únic que va fer les provisions d'ofrenes per a la pedra de l'altar, el que va patir la neteja en el got de purificació de la mort. S'ş benèvol amb la donació, ix el teu el millor dels gloriosos, decidix la curació. 2: Aquestes són les ofrenes per a la pedra de l'altar i per a la vida, el que tu desitges. Elles portaran una ofrena de vida demà. Ofrenes votives, ofrenes per al Pesach, per la vida del rei M., el 3 que et considera a tu, oh! Senyor del miracle. Tu tens una segona ofrena de bona voluntat, i altres ofrenes, i elles portaran els dons de les vostres ofrenes. Sigues per tant ràpid amb la paraula de 4 favor. Ell va portar les provisions per al Pesach. Ells van portar de vi per a la pedra de l'altar, galons de vi, per a fer la glòria més bella.»

Una carta de deu sempre s'atribueix a una persona d'alt rang social i polític. Mai es pot provar que eixa persona realment manà escriure la carta. La carta del pujol de Gasset és diferent. El sacerdot actua, en escriure la carta, manat i empresonat per les ofrenes. És el ritu de l'oracle. Encara que no sabem molt sobre els ritus del temple ibèric, som conscients del “*do ut des*”, “Jo et done i tu, oh deu, dona'm”, el que és comú en les religions de l'antiguitat.

El grup religiós de la carta revela la religió jueva, com ho demostra la festa del Pesach (o Pasqua). Però pareix que aquest grup estava lluny de las reformes d'Esra i Nehemies a Jerusalem al principi del segle II aC. Certament sabem poc al voltant del ritual de purificacions i ofrenes d'animals, ofrenes vives, en el temple de Jerusalem fins i tot en el temps de Crist. Però l'oracle i el fet que aquest grup accepta el politeisme no són difícils d'entendre. Anomenar Déu com a l'Amo (Senyor) de tots els déus, de manera que Déu és considerat sols com el primer entre iguals. El temple i la religió com a centre mèdic de sanació i els “galons de vi”. Es pareixen més a un temple de Babilònia, descrit al llibre de Daniel.

Si controlem l'origen de les paraules seguint el diccionari³⁶, observem que

³⁶HOFTIJZER, J. i JONGELING, K. (1995). *Dictionary of the North-West Semitic inscriptions*. Leiden, New Cork, Köln.

יר איה דיפכבכר: שוב שבא שבכ: פסד שפינ: עזי שייבנה: נזיר צבנה
 כבכל פינחנ: כנעל: זנטי: יושאת: כיפרה: כיבהל: שיה איה טנה
 שנהיר באטסגכ: שנפ שנבהיבד: זנעי: כיחמק: כיפחבד בת
 שנהיבאטיפונטי: נשיה בכל אגנ: נהיר: באסזבר

Pujol de Gasset

Il·lustració 12: Transliteració hebrea del plom de Gasset

moltes d'elles són documentades d'Hatra³⁷, o en arameu oficial. Altres també estan documentades en llengua assíria, i alguns elements gramaticals pertanyen a la llengua assíria. Pareix, per tant, més que possible per la teoria de Saurier, que aquelles persones vingueren del nord de Síria o fins i tot des de l'Eufrates. Sabem que alguns jueus no tornaren després de la deportació a Babilònia i de la llei d'alliberament de Cir II el Gran³⁸. Segons pareix, després de la destrucció de Jerusalem i el desterrament a Babilònia el marc territorial de la història jueva s'estén des de Palestina per a abastar altres zones més àmplies. Comprenia no sols als que s'havien quedat a Jerusalem, sinó també les diàspores de Babilònia i Egipte i, al seu temps, les d'Àsia Menor. Al principi les comunitats jueves que es formaren lluny de les fronteres de Palestina conservaren el seu caràcter religiós, nacional i cultural. Després el seu destí es diversificà en els distints indrets, d'acord amb la situació legal i les circumstàncies històriques que originaren la seua formació³⁹. El grup de jueus, indicat per la carta i regits pel seu rei, arribà a la península Ibèrica generacions abans que un d'ells arribara a regnar sota la dominació romana.

Cap font de les conservades al·ludeix a la religió ibera, que és coneguda només a través del material subministrat per l'arqueologia. La religió ibera pareix dotada d'un gran pragmatisme; l'iber busca en el culte una utilitat pràctica. La religió ibera estaria, quant al concepte de la divinitat, molt pròxima a la romana i etrusca primitiva, i a la berber, en la qual nombrosos textos i documents proven un culte a les muntanyes, les

37BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. (1981) Hatra: la ciudad santa del dios Shamash. *Revista de Arqueología* 11, 1981, 50-57.

38Els diferents autors consideren que van tornar a Palestina, 45.000 jueus. El primer retorn, en 538 aC., inclou 42.360 homes lliures i 7.337 esclaus. En 458 aC. un segon grup de jueus babilonis conduïts per Ezra, a qui les noves autoritats de Babilònia havien nomenat governador de Jerusalem. Aquest grup comprén 18.000 homes, dones i xiquets.

39BEN SASSON, H. H.: *Historia del pueblo judío*. Alianza Editorial. 1988.

aigües i els arbres; es tracta d'una expressió freqüent del sentit del sagrat⁴⁰. Seguint al professor Blázquez, hi havia també deïtats natives i els déus dels romans i dels grecs, per tant, afirmarem que la societat del món iber era multiètnica, multicultural i multi-religiosa.

Un rei manà escriure la carta. La investigació paleogràfica situa el text en el període republicà romà. Des de l'inici de l'ocupació romana en avant, i provat per moltes monedes, un cònsol romà era el responsable de governar el territori. Hem d'acceptar que els romans, com altres pobles dominadors de l'Antiguitat com hem vist en Cir II, el Gran, que nomena Esra, elegien reis vassalls. Altres exemples poden ser també: Herodes de Judea o Zenòbia de Palmira.

Els documents mostren que els romans instal·laren reis vassalls per a sotmetre els habitants, pensem en la desconfiança dels romans envers els ibers (Marc Porci Cató, Cató el Vell, que l'any 195 aC reprimí amb gran duresa la rebel·lió dels pobles ibers i, fins i tot, manà enderrocar molts poblats ibers com va poder ser el castell de la Magdalena, on creiem que estaria la ciutat, assentament central fortificat, que controla políticament i explota econòmicament un territori ampli). Però per tot el que sap Saurier a partir dels documents d'inscripcions ibèriques, sempre elegien persones semítiques i mai els autòctons, grecs o immigrants celtas. Fins i tot a les ciutats amb noms celtibers, ens trobem al governador o a l'alcalde, citat en els documents dels delmes, amb títol en llengua semítica. Una de les raons pot ser que els romans entraren en la península Ibèrica per l'est i van conquerir més tard l'oest. En aquest costat vivia més gent d'origen semític, però també grecs. Una altra raó és la conquesta de l'Orient Pròxim i el desplaçament de les gents durant l'ocupació romana. En aquest estadi del descobriment de les inscripcions i de la llengua, les qüestions històriques són nombroses i requereixen molts especialistes per a resoldre-les.

De la religiositat d'aquesta gent en sabem poc, el Pujol de la Torre va poder ser una necròpoli d'incineració que podria correspondre al cementiri del poblament ibèric dels pujols de Gasset, Cama i la Sal al voltant de l'embarcador de l'albufera de Patos. Les fonts, quan parlen del tema, es limiten a mencionar l'existència, en determinats llocs, de temples o santuaris de culte dedicats a deesses, alienes en un primer moment a les creences espirituals dels ibers.

El que podem afirmar és que els ibers practicaven un culte als seus morts, a partir de les troballes arqueològiques del ritual d'incineració dels cadàvers i de les ofrenes funeràries, que ens indiquen amb una quasi total seguretat la creença en la vida del més enllà. Per això volem destacar la importància de preservar arqueològicament

40 BLÁZQUEZ, J. M. *Religiones, ritos y creencias funerarias en la Hispania Prerromana*. Madrid. 20012. Biblioteca Nueva.

espais catalogats pels experts com a necròpolis d'incineració com és el Pujol de la Torre.⁴¹

D'acord amb la interpretació de Saurier, seria possible plantejar una nova hipòtesi al voltant del nom celta de l'orònim *Lucduno/Lugudunum/Lugdunum*, que significa alter de *Lug*, nom d'una deïtat celta, encara que hi ha altres *Lugdunum*: Lió (França), la Mare de Déu de Lledó a Valls (Tarragona) que seria l'origen hipotètic del nostre Lledó⁴², caldria pensar en un possible origen jueu del lloc on es troba l'actual temple de la Reial Basílica del Lledó, orientada a l'est, és a dir mirant la ciutat de Jerusalem.

Segons Porcar uns dels camins que ix des del Pujol de Gasset i enllaça amb la senda de la Palla, que ens porta pel camí dels Arriers a les mines de plata del Palmar de Borriol, passaria per Lledó, on perfectament podria haver rebut un culte dels jueus procedents de Mesopotàmia després de la diàspora de Babilònia, com hem dit abans.

Campos Herrero⁴³ hi diu: "*En los territorios cananeos suplantó (Ishtar) a la diosa Aserah y entró en contacto constante con el pueblo hebreo, cuyo rey Salomón levantó en su honor un templo en Jerusalem⁴⁴ y recibió, al margen del culto idolátrico⁴⁵ una gran atención en la cultura popular – que la reconocía como "Reina del Cielo"–, de modo que no siempre fueron reprimidos los cultos que le eran dedicados, incluso los que se referían al uso de pequeñas figurillas de la diosa en los hogares, que aparecieron en la época de los Patriarcas y siguieron gozando de gran aceptación hasta fines de la monarquía israelita.*"

Aquests jueus, procedents de la diàspora de Babilònia⁴⁶, que podrien haver arribat a la nostra costa, no són tan ortodoxos com aquells 47.000, que seguint Esrà s'estableixen novament a Palestina, perfectament els israelites del Lugdunum i del Pujol de Gasset han pogut portar una figureta d'aquelles deesses mares que adoraven a les seues llars, no hem d'oblidar que a l'estiu de 1982, els Serveis d'Arqueologia de la Di-

41 J. DE HOZ, "Hidronimia antigua europea en la Península Ibérica", *Emerita* 31 (1963) 227–42, Existeix un factor històric i arqueològic que permet explicar esta dispersió geogràfica des del nord: la cultura de los Camps d'Urnes. De fet s'ha indicat moltes vegades que la coincidència entre la zona de cultura ibera i la de la immediatament anterior cultura de los Camps d'Urnes en España, que no hi ha interrupció entre ambdues i que, de fet, el ritual funerari dels ibers és una espècie de camp d'urnes evolucionada. Això no implica que tota la gent dels Camps d'Urnes parlava iber, sinó que un poble de parla proto-ibera formava part de la cultura dels Camps d'Urnes i que es va expandir a la península ibèrica.

42 Segons el filòleg Joan Coromines deriva d'un nom d'arbre -lladó o lledoner-. Altres autors, com Moreu Rey creuen que la grafia «Lucduno» deriva d'un primitiu

43 CAMPOS HERRERO, Joaquín. (1985): *Elementos míticos en una advocación mariana*. B.S.C.C. T. LXI., pp. 444-445

44 I Re. 11, 5. 33. "Salomó va donar culte a Astarte, deessa dels sidonis..."

45 Judges 2,13. " Després que abandonaren al Senyor per donar culte al déu Baal i les Astartés.(deessa de l'amor i la fecunditat reunia molts adeptes i les seues representacions estaven molt difoses; per això ací s'utilitza el plural).

46 El complexíssim procés de dispersió del poble jueu i el judaisme pel món conegut, per l'ecumene, se simplifica al màxim en la tradició jueva. Tant se simplifica que el que fou un procés de dispersió amb múltiples focus difusors es redueix a una deportació amb dos dates mítiques: les de la destrucció del primer i segon Temple (587 aC i 70 dC respectivament). Tots els jueus de la Diàspora es consideren descendents d'aquells que foren deportats per Nabucodonosor o per Tito.

putació castellanenca van realitzar una campanya d'excavacions dirigides per Ferran Arasa en una reduïda zona que dona en l'angle existent entre la façana principal del temple i la casa prioral⁴⁷. Les prospeccions van localitzar abundants restes ceràmiques, la major part en una sitja excavada al subsòl d'un hipotètic habitatge musulmà. El material més interessant trobat va ser restes de ceràmica campaniana, que pertanyen a l'època republicana, ceràmica *sigillata*, fragments de *dolium* i de *tegula*, així com diverses monedes i diferents elements arquitectònics, amb una cronologia que es reumnta al segle II dC.

Fins ara el que sabem és el que hem dit, però cal esperar que algun dia trobem la «pedra de Rosetta» que permetrà traduir les paraules de l'escriptura ibera

⁴⁷ X Aniversari (1975-1985) Servei d'Investigacions arqueològiques i prehistòriques, Diputació Provincial, Castelló (1985), p. 86

XCATALOGAR, PROTEGIR I DIFONDRE ELS JACIMENTS ARQUEOLÒGICS DE CASTELLÓ: EINES PER A TREBALLAR L'EDUCACIÓ PATRIMONIAL

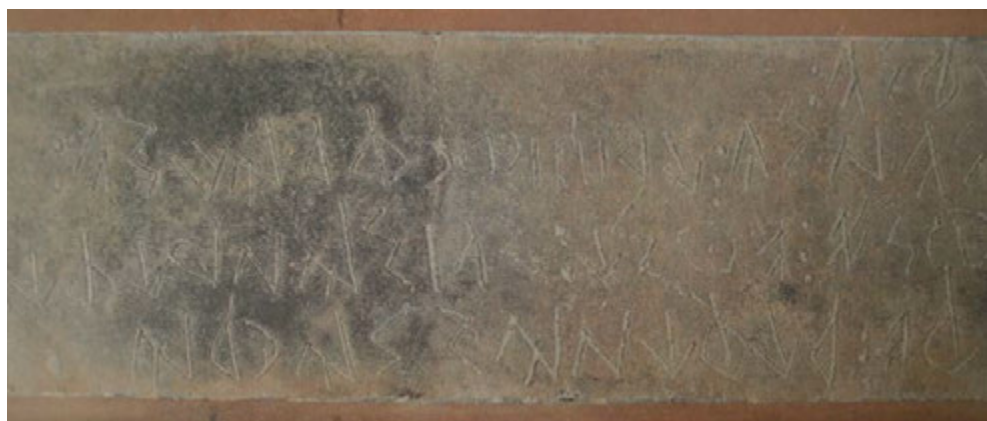
Sergi Selma Castell
Reis Lloría Adanero
Universitat Jaume I

INTRODUCCIÓ

Les intencions d'aquesta aportació són posar en relleu les possibilitats que donen algunes tasques de l'activitat arqueològica per a poder treballar l'educació patrimonial, ja siga en àmbits de l'aprenentatge formal com també el no formal. És per això que ens hem plantejat donar en primer lloc unes pinzellades breus i concises sobre allò que va representar el treball de catalogació dels jaciments arqueològics realitzat al terme municipal de Castelló de la Plana, i de forma més concreta ressaltarem el valor només dels jaciments arqueològics d'època iberoromana.

Una segona intenció passa per analitzar i donar a conèixer quines han estat les figures i les mesures de protecció que s'han proposat per a aquest conjunt específic de jaciments, en funció de les troballes, de les restes conservades i del valor singular que pot tindre cadascun d'aquests. La darrera finalitat del treball ha estat la voluntat de voler incidir en la necessitat de difondre i fer extensible a tothom els valors patrimonials d'allò que, prèviament, s'ha decidit protegir, justament per la seua vàlua com a llegat històric que es va transmetent des del passat fins a les generacions futures.

De fet, conèixer quin patrimoni tenim i quin no, saber què és pot fer i què no, i aprehendre el valor patrimonial i cultural que atresoren els diferents jaciments arqueològics del municipi és la millor eina de la qual disposa una societat a l'hora de generar, en el conjunt de la seua ciutadania, una consciència de compromís amb la recuperació, la salvaguarda i la posada en valor del patrimoni històric i cultural.

Detall de la inscripció ibèrica sobre plom del pujol de Gasset

Una vegada plantejades les tres premisses anteriors, el pas següent és apuntar les possibilitats que l'ús d'aquestes pautes del treball arqueològic, del coneixement de la metodologia científica en definitiva, pot aportar a una dinàmica oberta de treball sobre l'educació patrimonial, amb el patrimoni, des del patrimoni i per al patrimoni.

Aquest treball mostra una part de les tasques arqueològiques realitzades per a l'elaboració del Catàleg de Patrimoni Arqueològic que acompanya l'ordenament urbanístic i la salvaguarda patrimonial del Pla General Estructural de Castelló de la Plana, i té per a nosaltres un doble objectiu. En primer lloc, està el fet de mostrar un corpus revisat i exhaustiu dels jaciments arqueològics que hi ha al terme municipal en l'actualitat, tot i que en aquesta ocasió específica presentem només els jaciments d'època iberoromana, encara que sense donar una informació exhaustiva de cadascun d'aquests i, per a la qual cosa, remetem a les obres de referència que se citen en el text.

Allò que ens interessa és apropar el conjunt d'informacions disponibles, i també el seu procés d'elaboració amb metodologia científica, al conjunt de la població, de tal manera que la ciutadania pugui percebre el valor afegit que l'arqueologia pot donar-li al municipi, tot familiaritzant-se amb la problemàtica real que acompanya l'arqueologia i el seu estudi, perquè és justament açò el que dona vigència continuada a la ciència arqueològica com a mètode de recerca i d'aprenentatge. És a dir, es vol apropar l'arqueologia a la gent per a crear consciència patrimonial entre una ciutadania cada vegada més crítica i compromesa amb la preservació i la salvaguarda dels llegats del passat.

Així, en primer lloc, es podria aconseguir que la gent de Castelló de la Plana arribi a estimar el seu patrimoni cultural –en aquest cas a través de la vessant arqueològica–, i per a fer-ho cal que conega allò que té, d'una forma senzilla però sense perdre el rigor i el caràcter científic i metodològic que ha d'acompanyar tota recerca històrica. Només si sabem el que tenim podrem arribar a apreciar-lo i a valorar-lo en la seua justa mesura. Tinga un caràcter monumental o quotidià, el patrimoni no pot ni ha d'entendre exclusivament de valoracions economicistes. El seu sentit de llegat gene-

racional li atorga un valor cultural innegable i, alhora, la seua singularitat i de vegades quasi extinció obliga a prendre mesures inajornables de protecció, estudi i difusió entre la població.

Àmfores romanes recuperades a les costes de Castelló

Cal recuperar les paraules de Nuccio Ordine (2013) en una obra molt singular sobre la utilitat d'allò inútil, i reflexionar sobre la lògica del benefici que mina les institucions i les disciplines humanístiques i científiques en valorar més la capacitat de generar guanys immediats que el saber en sí mateix, quan deia el següent: *“es cierto que con mucha frecuencia los museos o los yacimientos arqueológicos pueden ser también fuentes de extraordinarios ingresos. Pero su existencia, contrariamente a lo que algunos querrían hacernos creer, no puede subordinarse al éxito económico: la vida de un museo o una excavación arqueológica, como la de un archivo o una biblioteca, es un tesoro que la colectividad debe preservar con celo a toda costa”* (9-10).

LA CATALOGACIÓ

La llista de jaciments arqueològics catalogats a Castelló de la Plana inclou un total de 77 referències. Els jaciments foren agrupats en cinc grans blocs diferenciats segons el tipus i les restes materials identificades:

1. Un primer bloc correspon als jaciments que compten amb una localització contrastada des del punt de vista arqueològic, sobretot a partir de les dades aportades per les prospeccions realitzades en superfície.
2. Un segon bloc el conformen tots aquells jaciments en els quals s'ha produït

alguna troballa en el passat o es disposa d'alguna notícia històrica que aportà documentació arqueològica, és a dir, que existeix una constància material però, hui en dia, resulta impossible localitzar cap resta arqueològica en superfície i, per tant, establir cap localització precisa del jaciment.

3. Un tercer grup el formen dos jaciments definits com a viaris, per tractar-se de camins antics fossilitzats en el territori.

4. El quart grup està format pels jaciments subaquàtics que es troben davant les costes del terme municipal.

5. El cinqué bloc correspon als jaciments o àrees urbanes emmarcades pels diferents recintes defensius de muralles que ha tingut la ciutat.

Perspectiva de la Via Augusta al seu pas pel terme de Castelló

Resulta interessant assenyalar com la localització dels jaciments arqueològics en les àrees del secà o de l'horta del terme municipal presenten una diferenciació notable entre elles. Així, els emplaçaments al secà són més nítids, amb espais clarament diferenciats en el seu entorn; mentre que, a la zona d'horta, amb una explotació i transformació de camps més intensa i continuada, els límits queden més diluïts i abasten superfícies més extenses. En qualsevol cas, l'extensió d'un jaciment sempre s'adapta a l'entorn, a la topografia de l'indret i està vinculada als accidents orogràfics i naturals, a les intervencions antròpiques o a la seua relació amb les vies de comunicació, aspectes tots ells que s'ajusten a la realitat de l'ús i la transformació que al llarg de la història ha patit l'espai on es troba cadascun dels jaciments.

En aquest sentit, es pot assenyalar que al secà els accidents o elements orogràfics i naturals que conformen l'entorn dels jaciments arqueològics configuren la peculiar idoneïtat de l'emplaçament respecte dels espais dels voltants. Per contra, a l'horta tradicional del terme la construcció dels horts representa una acció antròpica de gran capacitat devastadora per als emplaçaments previs. A més, la dinàmica de creixement del sistema hidràulic i els canvis cíclics dels cultius dominants són factors que han condicionat també la fisonomia del paisatge i la morfologia original del terreny. No debades, en les darreres dues centúries el procés de creixement extrem dels espais d'horta i la posterior mecanització de les tasques agràries han forçat modificacions substancials del parcel·lari agrícola existent.

Tot plegat, es tracta d'una sèrie de canvis que afecten la superfície i també el subsòl d'alguns espais que, probablement, foren ocupats en el passat com a llocs de residència. Els treballs agrícoles i les modificacions parcel·làries han generat una dispersió arbitrària de les restes arqueològiques que no es pot obviar i que cal prendre en consideració a l'hora de fixar la localització d'un jaciment.

Del catàleg de jaciments arqueològics de Castelló de la Plana, es mostra a continuació el Quadre I, que recull tots aquells jaciments que corresponen al període iberoromà, és a dir, que contenen materials ibèrics, romans o de tots dos tipus, i agrupats segons la tipologia descrita anteriorment. El conjunt està format per un total de 26 jaciments, 11

<i>Tipologia</i>	<i>Denominació del jaciment</i>
Localització arqueològica contrastada	Camí de Sant Josep
	Camí de Vinamargo
	Coscollosa/Senda de la Palla
	El pla del Moro
	El pujol de Gasset
	La quadra de Na Tora
	Vil·la romana del camí de Vinamargo
	Vinamargo/Òrfens
	Camí de les vil·les/Segon canal
	L'alqueria de les Monges
Pujolet de Burgaleta	
Trobada arqueològica o notícia històrica	En Trilles
	La font de la Rabassota
	Gumbau
	Necròpolis de la senda de la Palla
	Necròpolis ibèrica del camí de Vinamargo
	Platja de Vinatxell-Almalafa
	Pujolet de la Torre
Jaciments viaris	Caminàs
	Via Augusta/Camí Real
Jaciments subaquàtics	Illes Columbretes/La Foradada
	Illes Columbretes/Pedra Joaquim
	El mur de calç (derelict)
	Roncabanes
	Platja del Pinar
Riu Sec/Desembocadura	

Quadre I - Jaciments arqueològics exclusivament iberoromans

<i>Tipologia</i>	<i>Denominació del jaciment</i>
Localització arqueològica contrastada	Camí de l'Algepsar
	Camí vell de la Mar
	Canet
	El Castell de la Magdalena
	En Riera/Ramell
	Fadrell
	La font de la Reina
	Illa Grossa de Columbretes
	Lledó
	Ramell
	La Ruisseta
	Taixida/Caminàs
	El vallàs/Camí vell de la Mar
	Camí d'Almalafa
Camí d'Almalafa/Braçal del mig	
Racó d'Almalafa	
Troballa arqueològica	Safra/Alqueria de la Torre o del Morrut
	La séquia de l'Obra

Quadre II - Jaciments arqueològics amb restes iberoromanes, entre d'altres

dels quals tenen una localització contrastada arqueològicament, en altres 7 casos es disposa d'alguna troballa o notícia arqueològica, 2 són jaciments viaris i els altres 6 són jaciments subaquàtics.

I tot seguit, el Quadre II següent reuneix aquells jaciments arqueològics que han tingut una major perduració o continuïtat en el temps. És a dir, es tracta d'emplaçaments que han estat ocupats en diferents períodes històrics. De vegades, els materials d'una època i els d'una altra se superposen en el mateix espai ocupat, però en altres ocasions les àrees ocupades per cada cultura estan clarament delimitades dintre d'un mateix emplaçament concret.

En ocasions es tracta d'ocupacions que s'inicien a l'edat del bronze i perduren fins a l'època medieval, i en altres casos comencen a ser ocupats en època iberoromana, continuen a l'edat mitjana i tenen continuïtat fins a l'actualitat. Es tracta d'un conjunt format per un total de 18 jaciments, 16 dels quals tenen una localització contrastada arqueològicament i alguns han estat descoberts més recentment, i en altres 2 casos es disposa d'alguna troballa o notícia arqueològica en el passat.

La Llei del Patrimoni Cultural Valencià (Llei 4/1998 i Llei 5/2007) estableix en el seu article 58 que: *“formen part del patrimoni arqueològic valencià els béns immobles, objectes, vestigis i qualssevol altres senyals de manifestacions humanes que tinguen els valors propis del patrimoni cultural i el coneixement dels quals requereisca l'aplicació de mètodes arqueològics, tant si es troben en la superfície com en el subsòl o davall les aigües i hagen sigut o no extrets. També formen part del patrimoni arqueològic els elements geològics relacionats amb la història de l'ésser humà, els seus orígens i antecedents”*.

En conseqüència, catalogar els jaciments arqueològics d'un municipi té per objecte elaborar un instrument d'ordenació municipal per mitjà del qual es determinen aquells elements territorials, espais o béns immobles que, pels seus especials valors culturals, requereixen d'un règim de conservació específic i, si és el cas, l'adopció de mesures cautelars de protecció o de foment i posada en valor.

Un catàleg de jaciments ha de contenir tots els elements territorials existents en un municipi sobre els quals recau algun tipus de protecció derivada de la legislació del patrimoni cultural, en aquest cas els jaciments arqueològics, així com dels instruments previstos en aquesta legislació per a la seua concreció i desenvolupament. Els catàlegs d'elements patrimonials de caràcter arqueològic tenen per objecte formalitzar les polítiques públiques de conservació, rehabilitació o protecció dels béns i dels espais que són representatius del seu patrimoni cultural. I permeten definir així un marc adient de cara a la seua correcta imbricació amb aquelles actuacions de millores, reformes o desenvolupament de la ciutat i el seu terme municipal.

LA PROTECCIÓ

Les referències a la nomenclatura de les figures que s'han d'aplicar per a la incorporació dels diferents jaciments arqueològics catalogats a l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, així com les diverses categories de protecció de les quals han de gaudir segons la seua naturalesa, estan fixades a la Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià; i a la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.

Aquest apartat sobre la classificació dels jaciments arqueològics i les categories de protecció que se'ls aplica en funció del seu valor, pren com a base la normativa que recull el títol III de les lleis de patrimoni referides anteriorment. Bàsicament, aquest és el quadre resum:

Les àrees existents al terme municipal que puguen contenir restes arqueològiques s'inclouen en els Catàlegs de Béns i Espais Protegits del municipi com a Àrees de Vigilància Arqueològica, i es tipifiquen com a Bé Catalogat (BC).

<i>Categories de protecció</i>	<i>Classificació dels béns</i>
Àrea de Vigilància Arqueològica	Bé Catalogat (BC)
Espai de Protecció Arqueològica	Bé de Rellevància Local (BRL)
Zona Arqueològica	Bé d'Interés Cultural (BIC)

Les àrees de vigilància arqueològica d'especial valor del terme municipal s'inclouen en els Catàlegs de Béns i Espais Protegits del municipi amb la denominació d'Espais de Protecció Arqueològica, i es tipifiquen com a Bé de Rellevància Local (BRL). Són aquells jaciments arqueològics o paleontològics que, tot i no reunir els valors singulars que justifica declarar-los béns d'interés cultural, sí que tenen una significació pròpia o un valor singular per al municipi o la comarca.

Els espais de protecció arqueològica, en funció dels seus valors, poden accedir a la declaració de Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Zona Arqueològica, que són els paratges on hi ha béns l'estudi dels quals exigeix l'aplicació preferent de mètodes arqueològics, hagen sigut o no extrets i es troben tant en la superfície com en el subsòl o davall les aigües. Aquestes zones arqueològiques es tipifiquen com a Bé d'Interés Cultural (BIC). Són aquelles que per les seues característiques i rellevància han de ser objecte d'especial protecció, divulgació i foment.

La relació de jaciments arqueològics d'època iberoromana del terme municipal de Castelló de la Plana que es presenta a continuació (Quadre III) conté un total de quaranta-quatre registres: 3 estan considerats com a Bé d'Interés Cultural (BIC), en la categoria de Zona Arqueològica; 10 figuren com a Bé de Rellevància Local (BRL), en la categoria d'Espai de Protecció Arqueològica, i altres 31 figuren com a Bé Catalogat (BC), en la categoria d'Àrea de Vigilància Arqueològica.

LA DIFUSIÓ

Castelló de la Plana compta amb una significativa bibliografia referida a aspectes i troballes de caràcter arqueològic durant les darreres centúries. Tot i això, el gros de les publicacions antigues es concentrava en un moment significatiu de la història de Castelló, a principis dels anys 30 del segle XX, de la mà de J. B. Porcar, que utilitzà d'altaveu un dels mitjans més dinamitzadors de la societat i la cultura del moment, el Butlletí de la recentment creada Societat Castellonenca de Cultura. El seu treball meticulós va beure de les dades i els coneixements de múltiples informants, tot i que ell fou el qui acabà perfilant una visió generalista de tot el terme municipal.

Així és com, amb els seus treballs farcits de dibuixos i notes singulars, ens permet recórrer el territori des de les cultures de la Magdalena (Porcar, 1931 i 1948), passant per la Font de la Reina al paratge del Molí la Font, i arribar a la desembocadura de la séquia de l'Obra vora la mar o al pla del Moro, en la partida de Benadresa, sense oblidar els importants emplaçaments del Tossal Gros i el Castellet, o els seus infinits pujols ocupats a la prehistòria en la zona de la marjal i del Grau. Malauradament, els seus treballs s'aturaren tot de colp.

Paral·lelament, una altra veu anava fent camí des de la recerca més silenciosa i més meticulosa si cap. Es tractava de Francesc Esteve, que investigava i recopilava tots els materials que queien a les seues mans, i arribà a configurar una singular col·lecció privada que, posteriorment, esdevingué un important llegat cedit al Museu de Belles Arts de Castelló. L'autor publicava estudis sobre l'arqueologia de Castelló en les revistes més punteres del moment, que eren objecte de referència obligada per als investigadors i investigadores pel valor de les troballes realitzades. Malauradament, les circumstàncies històriques posteriors a la guerra civil espanyola no li permeteren desenvolupar tot el

<i>Denominació del jaciment</i>	<i>Classe de bé</i>	<i>Categoria o nivell de protecció</i>
Camí de l'Algepsar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí de Sant Josep	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí de Vinamargo	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí Vell de la Mar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Coscollosa/Senda de la Palla	BC	Àrea de vigilància arqueològica
En Riera/Ramell	BC	Àrea de vigilància arqueològica
El pla del Moro	BC	Àrea de vigilància arqueològica
La quadra de na Tora	BC	Àrea de vigilància arqueològica
El vallàs/Camí Vell de la Mar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Vinamargo/Òrfens	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí de les Vil·les/Segon canal	BC	Àrea de vigilància arqueològica
L'alqueria de les Monges	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí d'Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Camí d'Almalafa/Braçal del mig	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Pujolet de Burgaleta	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Racó d'Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
En Trilles	BC	Àrea de vigilància arqueològica
La font de la Rabassota	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Gumbau	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Necròpolis de la senda de la Palla	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Necròpolis ibèrica del camí de Vinamargo	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Platja de Vinatxell-Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Pujolet de la Torre	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Safra/Alqueria de la Torre o del Morrut	BC	Àrea de vigilància arqueològica
La séquia de l'Obra	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Illes Columbretes/La Foradada	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Illes Columbretes/Pedra Joaquim	BC	Àrea de vigilància arqueològica
El mur de calç (derelict)	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Roncabanes	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Platja del Pinar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Riu Sec/Desembocadura	BC	Àrea de vigilància arqueològica
Canet	BRL	Espai de protecció arqueològica
Fadrell	BRL	Espai de protecció arqueològica
La font de la Reina	BRL	Espai de protecció arqueològica
Lledó	BRL	Espai de protecció arqueològica
El pujol de Gasset	BRL	Espai de protecció arqueològica
Ramell	BRL	Espai de protecció arqueològica
La Ruisseta	BRL	Espai de protecció arqueològica
Taixida/Caminàs	BRL	Espai de protecció arqueològica
Vil·la romana del camí de Vinamargo	BRL	Espai de protecció arqueològica
Caminàs	BRL	Espai de protecció arqueològica
El Castell de la Magdalena	BIC	Zona arqueològica
Illa Grossa de Columbretes	BIC	Zona arqueològica
Via Augusta/Camí Real	BIC	Zona arqueològica

Quadre III - Relació completa de jaciments arqueològics iberoromans

Ceràmiques romanes del jaciment Coscollosa/Senda de la Palla

seu potencial erudit en aquestes terres, que sí que es produí en territoris veïns on acabà desenvolupant la seua tasca professional. L'arqueologia semblava entrar llavors en un període d'hibernació a Castelló, malgrat alguns treballs de recopilació fets des de fora.

No seria fins a finals dels anys setanta del segle XX quan l'arqueòleg Ferran Arasa realitzà una primera síntesi de tots aquests treballs i elaborà amb metodologia científica, el que es pot considerar la primera carta arqueològica del terme municipal de Castelló de la Plana (Arasa, 1979). El treball, exhaustiu i rigorós, constatava i corroborava l'existència dels jaciments arqueològics documentats amb restes materials en aquell moment, i aportava l'enumeració i la descripció dels materials arqueològics que s'hi havien trobat, alhora que incorporava totes les novetats en la recerca que s'havien produït fins al moment. El seu treball esdevingué una fita inexcusable per a qualsevol recerca arqueològica al municipi, alhora que donava a conèixer l'arqueologia castellanenca i la posava en un context molt més general. Fins i tot, quan dues dècades més tard es feia una primera obra col·lectiva sobre la ciutat de Castelló de la Plana (AADD, 1999), les dades i els jaciments arqueològics esmentats no anaven massa més enllà de la informació aportada per aquest autor en el seu magnífic treball.

A partir dels anys 80 del segle passat, l'Associació Arqueològica de Castelló "Llansol de Romani" irrompia en la societat castellanenca amb propostes serioses i efectives de difusió i acostament de l'arqueologia a la població en general. La seua tasca col·lectiva i la d'alguns dels seus membres en particular permeté la recuperació d'un valuós patrimoni arqueològic que traspasà les fronteres municipals. D'aleshores ençà es produïren altres troballes i s'identificaren alguns jaciments nous, però també

foren destruïts emplaçaments sobre els quals hi havia alguna referència arqueològica. El creixement i les transformacions urbanístiques ocorregudes al llarg i a l'ample del terme municipal de Castelló de la Plana durant aquestes darreres dècades han modificat el contingut d'aquella primera i incipient carta arqueològica.

L'any 2001 es va fer un inventari de jaciments arqueològics que permeté elaborar una nòmina de cinquanta-un emplaçaments. Ara bé, la relació de jaciments contenia només trenta-cinc referències que correspongueren a emplaçaments identificats amb certesa, mentre que uns altres setze casos s'englobaven en una categoria de possibles jaciments. Les dades foren incorporades posteriorment, l'any 2006, en la redacció d'un incipient Catàleg de béns i espais protegits d'interés històric i arqueològic de Castelló que mai arribà a veure la llum.

Però, malgrat l'existència d'un volum bibliogràfic dens, fruit dels incipients i pioners treballs de Porcar i Esteve; de la realització d'una primera síntesi molt exhaustiva de l'estat de la qüestió per part d'Arasa, en un moment històric en què el terme municipal encara es trobava poc transformat; o dels treballs més recents que ha generat el desenvolupament urbanístic municipal i que s'han fet a l'aixopluc de la Llei de Patrimoni Cultural Valencià de l'any 1998 i 2007; que tot plegat replegava la tradició oral i escrita de les dècades i quasi centúria precedents, el cert és que encara no es disposava d'una nòmina clara i exhaustiva de jaciments arqueològics a Castelló de la

Vista de la vil·la romana de Vinamargo

Plana. I a més a més, encara continuava existint una gran incertesa sobre un bon grapat de possibles jaciments arqueològics sobre els quals no es tenia una confirmació plena.

Davant d'aquest panorama, semblava inajornable escometre una revisió a fons de les dades existents i efectuar almenys una prospecció arqueològica superficial de cap nou. Fou l'any 2011 quan duguerem a terme uns treballs arqueològics més sistemàtics per tal d'aconseguir la localització, la identificació i la delimitació dels jaciments arqueològics del terme municipal. Els resultats obtinguts confirmaren que la tipologia de jaciments existents és molt variada i abraça gairebé tots els períodes històrics clàssics, des de la prehistòria fins a les èpoques més recents. Emplaçaments prehistòrics, del bronze, ibèrics i medievals s'escampen per les serralades muntanyenques que limiten el terme pel nord, mentre que troballes romanes, andalusines i puntualment d'altres períodes també es troben repartides arreu de la plana agrícola. I, amb aquestes dades, l'any 2016 elaborarem un primer Catàleg de Jaciments Arqueològics que havia d'acompanyar el nou Pla General d'Ordenació Urbana de Castelló de la Plana, després transformat en Pla General Estructural (Selma i Lloría, 2016).

D'altra banda, la difusió dels jaciments arqueològics del municipi s'ha intensificat en els darrers anys amb la publicació d'alguns treballs monogràfics i la recuperació de troballes i espais arqueològics singulars que s'acompanyaren d'exposicions temàtiques sobre aquestes. L'any 2017 s'editava un llibre sobre els jaciments arqueològics de Castelló de la Plana, que incorporava tot un catàleg d'emplaçaments exhaustiu (Selma, 2017). Una publicació amb força material il·lustrat i fitxes d'informació tècnica (tipologia, cronologia, materials...) per tal de facilitar la seua divulgació i donar-los a conèixer al conjunt de la població, a més de permetre afrontar diferents treballs en les aules. L'any següent, en 2018, les Jornades de Cultura Popular foren dedicades al Castelló iberoromà i estigueren acompanyades d'una exposició rellevant i acurada adreçada a tot tipus de públic i amb una vocació igualment divulgativa que es completa amb l'edició d'aquest propi volum. L'any 2019 ha vist com es publicava una nova recopilació sobre jaciments de Castelló, de la prehistòria al període andalusí (Arasa, 2019), i es finalitzaven els treballs de condicionament i posada en valor del jaciment arqueològic de la vil·la romana de Vinamargo, amb la construcció d'un centre d'interpretació. Són passes, totes elles, que permeten apropar el patrimoni arqueològic a la ciutadania, tot i que encara resten d'altres que s'haurien d'implementar en el futur.

L'EDUCACIÓ PATRIMONIAL

Una societat sana i madura és aquella que sap reconèixer en les empremtes del passat la petjada de cada cultura, de cada civilització al llarg de la història en un territori, en aquest cas el municipi de Castelló de la Plana. I ho reconeix per a preservar la seua memòria, rescatant-la de l'oblit i sabent-la projectar cap al futur com

Detall de l'exposició sobre el Castelló iberoromà (2018)

a eina de coneixement i progrés. A més a més, hi ha també un interès molt específic per a apropar els valors de l'arqueologia (en tant que mètode científic i procés per a construir la història) al procés d'aprenentatge en les escoles i els instituts i, per tant, adreçat directament a la població escolaritzada.

Les restes arqueològiques formen part destacada del nostre patrimoni cultural i, sovint, ajuden a perfilar les nostres senyes d'identitat i de pertinença. Sentir-se orgullós de pertànyer a un lloc determinat, en aquest cas a Castelló de la Plana, és manifestar el nostre lligam amb les restes heretades i posar en valor allò que representen les referides empremtes del passat. És a dir, som el que som perquè en aquest territori on vivim,

i que hui en dia identifiquem amb el nostre terme municipal, s'han succeït diferents cultures, diferents pobles, en diferents moments històrics del passat, i totes elles han anat deixat una singular empremta en la forma de relacionar-se amb el seu entorn.

Cadascuna d'aquestes cultures ha buscat uns llocs determinats per a establir els punts de residència on construir les seues cases. Ha organitzat els camps d'una forma o d'una altra per a donar resposta a les seues necessitats d'aliments, per tal de permetre allò que se'n diu la "reproducció social del grup" o, el que és el mateix, perviure en un mateix lloc generació rere generació sense haver-lo d'abandonar. Cada societat ha triat els llocs més adients per a enterrar els seus morts, amb els rituals i les formes característiques de cada cultura. I és així com s'han construït camps, assagadors per als ramats, vil·les, alqueries, una ciutat diverses voltes emmurallada, séquies, molins, forns de ceràmica, sitges per a emmagatzemar productes, llocs de culte i espais defensius fortificats en cims elevats o turons estratègics que han tingut una ocupació continuada al llarg dels segles.

En definitiva, s'han aprofitat els recursos naturals, s'ha transformat el secà i les zones de regadiu. S'ha construït i fet créixer una ciutat a la vora d'un riu (no sempre del tot sec) i també un nucli destacat a la vora del mar i del seu port. S'han traçat camins que recorrien el terme de nord a sud o de sud a nord i de la mar cap a l'interior o viceversa, i s'ha vist com vies antigues de comunicació que transitaven i encara ho fan actualment pel seu territori han quedat fossilitzades en l'articulació i vertebració de tot el terme municipal.

En un altre lloc (Selma, 2017) ja plantejàrem que la relació dels jaciments arqueològics que es presentava llavors ens podia donar una imatge de quina fou la seqüència històrica d'ocupació del nostre territori i del grau o intensitat amb què aquesta es va produir, tot i que serà sempre esbiaixada per les pèrdues que hi ha hagut al llarg dels segles i per les restes encara ocultes que probablement es trobaran en

Visita dramatitzada a un jaciment arqueològic

el futur. La mateixa raó de ser de l'arqueologia, com a mètode científic que és per a descobrir i recuperar restes del passat, ens fa pensar que encara hi ha moltes coses per saber, moltes restes per descobrir, i una història local per reescriure.

L'arqueologia, en tant que part intrínseca del patrimoni cultural d'un poble, no pot ser vista com un fre del progrés de les societats, sinó tot el contrari. L'interés i la promoció dels treballs arqueològics és la mostra més evident del respecte que una societat manifesta pel seu llegat patrimonial, i fa palesa la maduresa d'aquesta societat envers la conservació i la difusió del seu patrimoni cultural a les generacions futures, essent per tant una mostra nítida del seu veritable compromís amb un futur millor.

D'altra banda, l'apropament a les restes arqueològiques (jaciments musealitzats, excavacions en curs, exposicions temporals, col·leccions permanent de museus...) i a l'arqueologia (en tant que ciència amb una metodologia científica que treballa sobre les fonts primàries) és un dels recursos didàctics més complets i atractius per a treballar a l'aula com es construeix la història.

I ho és perquè les característiques pròpies de la disciplina arqueològica afavoreixen la introducció de conceptes clau en el procés d'ensenyament i aprenentatge de les Ciències Socials en general i de la Història en particular. Treballar l'arqueologia, amb l'arqueologia o des de l'arqueologia representa educar en patrimoni, introduir-se en la metodologia d'investigació, apropar-se al coneixement de la història d'una forma motivadora, fomentar el treball cooperatiu

Detall d'un taller de decoració ceràmica al mateix jaciment

i la participació activa de l'alumnat, desenvolupar un treball interdisciplinari i una formació àmplia sobre matèries diverses.

Fent una immersió en el món de l'arqueologia a l'escola és poder treballar amb l'alumnat gairebé tot el ventall de competències clau que ens proposem (ja siga perquè ens fa valorar les restes del passat i el llegat patrimonial d'altres cultures, com per l'ús de la tecnologia en la recerca i la documentació del procés, o per haver d'aprendre a transmetre els resultats al conjunt de la societat formulant discursos coherents i raonats, o moltes altres raons), alhora que es posa un èmfasi obligat en la perspectiva intercultural i el desenvolupament del pensament crític i reflexiu de la ciutadania del demà.

Així doncs, la presència d'aules o tallers d'arqueologia als museus, la realització d'excavacions simulades, la visita a jaciments recreats, l'arqueologia experimental, l'ús de rèpliques arqueològiques, la simulació de processos o l'aprenentatge per projectes patrimonials són experiències que tenen un mateix denominador comú: posar l'arqueologia en les mans de l'alumnat.

Aquest tipus de propostes permeten treballar tot tipus de continguts:

Δ Conceptuals: excavació arqueològica, ciència, restes patrimonials, història, cronologia, períodes històrics, formes de vida, tipologies de materials.

Δ Procedimentals: conèixer el mètode científic, enregistrar, catalogar, documentar i descriure restes arqueològiques, elaborar hipòtesis i informacions coherents sobre les troballes, construir la història...

Δ Actitudinals: valoració de les restes del passat i de les diferents cultures, desenvolupament del pensament històric i compromís social.

Treballar amb l'arqueologia i des de l'arqueologia permet a l'alumnat capbussar-se de ple en les formes de construir la història a partir de la descoberta de restes del passat que cal processar, enregistrar i documentar de forma metòdica. Després es procedirà a l'estudi, la comparació i, en definitiva, la investigació científica que ha de permetre proposar unes conclusions determinades i elaborar noves hipòtesis sobre les troballes realitzades. És a dir, avançar en el coneixement històric, alhora que es desenvolupen noves destreses i habilitats tècniques en el procés de formació.

En aquesta línia d'actuació, els currículums educatius de l'ensenyament reglat, des de primària a l'ESO i del batxillerat als cicles formatius, fan incidència en la necessitat de desenvolupar diferents competències bàsiques que tenen relació directa amb l'objectiu final d'aquesta aportació. Ens referim a la competència en el coneixement i la interacció amb el món físic, la competència social i ciutadana, i també la competència cultural i artística. El treball amb l'arqueologia i amb els resultats dels seus estudis permet desenvolupar la capacitat per a interactuar amb aspectes generats per l'acció humana en el seu entorn, cosa que duu implícit ser conscient de la influència que té la presència de les persones en l'espai, el seu assentament, la seua activitat, els canvis

que poden introduir i els paisatges resultants; o també, l'habilitat progressiva per a posar en pràctica processos i actituds pròpies de l'anàlisi científica; comprendre la realitat històrica i la seua evolució, o bé conèixer, entendre i valorar les diferents manifestacions culturals com a part del patrimoni dels pobles. De fet, l'objectiu final hauria de ser aconseguir una ciutadania del futur més compromesa, solidària i respectuosa amb el seu entorn i el seu patrimoni.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AADD (1999). *La ciudad de Castellón de la Plana*. Castelló: Ajuntament de Castelló de la Plana.
- ARASA GIL, F. (1979). "Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana" en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, p. 121-179.
- ARASA GIL, F. (2019). *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la prehistòria fins al període andalusí*. Castelló: Ajuntament de Castelló de la Plana.
- ALFONSO, J. i MIGUÉLEZ, A. (2010). "La villa romana del Camino de Vinamargo (Castellón)" en *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló*, València, p. 87-98.
- DEPARTAMENT DIDÀCTIC MUSEU BELLES ARTS (2005): *El plom ibèric del Pujol de Gasset*. Castelló: Museu de Belles Arts de Castelló.
- EGEA VIVANCOS, A., ARIAS FERRER, L. i SANTACANA i MESTRE, J. (coord.) (2018). *Y la arqueología llegó al aula*. Gijón: Ediciones Trea.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1989). "De com degué nàixer i es va estructurar la vila de Castelló" en *Anuario Ateneo de Castellón*, 3, p. 19-64.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1982). "Estudio del tráfico marítimo en la costa de Castellón a través de la arqueología submarina" en *Saguntum*, 17, p. 113-131.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. i ROJO ARIZA, M. C. (coords.) (2012). *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*. Gijón: Ediciones Trea.
- LLEI 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià.
- LLEI 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de Modificació de Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.
- OLIVER FOIX, A. (2007). "L'Arqueologia al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura" en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIII, p. 331-344.
- ORDINE, N. (2013). *La utilidad de lo inútil. Manifiesto*. Barcelona: Quaderns Crema.

- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931). “Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena” en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 107-114.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948). “Arqueología castellanense” en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX, 20, p. 30-36.
- SELMA CASTELL, S. i LLORÍA ADANERO, R. (2016). *Catàleg de patrimoni arqueològic i etnològic (secció del patrimoni cultural)*. Castelló: Ajuntament de Castelló de la Plana.
- SELMA CASTELL, S. (2017). *Els jaciments arqueològics de Castelló de la Plana. De la investigació a la divulgació*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló.
- SELMA CASTELL, S. i APARICI MARTÍ, J. (2019). *Propostes de didàctica de la història per a la formació de mestres*. Col·lecció Sapientia, 160. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.

XI SEGUIR LA PETJADA VIBRANT DELS IBERS AL NOSTRE TERRITORI, UNA POSSIBLE PROPOSTA

José Juan Sidro Tirado
Consell Municipal de Cultura

Ibers, romans, sarraïns, templers, hospitalaris, aragonesos, catalans, romànics, gòtics, renaixentistes, barrocs, modernistes, carlins, nacionals, republicans... Les empremtes dels homes i les seues obres romanen a la nostra província, a les nostres comarques.

Els poblats ibèrics són la gran civilització desconeguda i una de les primeres empremtes que la història va deixar a les nostres terres. Els pobles ibers s'estengueren del migdia del Llenguadoc a Andalusia, per una ampla franja litoral que incloïa els actuals Països Catalans peninsulars. Com estem veient en aquestes Jornades, la cultura ibèrica, desenvolupada entre els segles VI i I aC, es pot seguir gràcies a un patrimoni arqueològic molt important.

De tots els pobles ibers, els més propers a nosaltres van ser els coneguts com a Ilercavons, el seu país, s'estenia -de sud a nord- des de la Serra d'Almenara, al País Valencià, fins al coll de Balaguer, ja en terres tarragonines, penetrant per cap a ponent per les terres de l'Ebre, conformant dins del conglomerat ibèric, una de les cultures més dinàmiques, gràcies a la seua privilegiada situació geogràfica.

Com que no soc ni historiador ni arqueòleg, no m'ha resultat gens senzill seguir la història d'aquest poble a Castelló i, fruit d'aquesta dificultat naix la comunicació que ara presente, que se centra a manifestar la dificultat de seguir la petjada d'aquell poble i unes pinzellades de com açò podria tenir una possible solució.

Sembla que els nuclis urbans, els recintes fortificats, els assentaments agrícoles i d'altres elements ibers són prou abundants a la nostra província, podent parlar del Puig de la Nau a Benicarló, del Mas del Vito a Rossell, del Mas d'Aragó a Cervera, del Pouaig a Peníscola, del Mas d'en Peraire a Albocàsser, del Puig de la Misericòrdia a Vinaròs, de la Punta Àliga a Traiguera, de la Torre de Foios a Lluçena, dels Tossalets i les Talaies d'Alcalà de Xivert, de Sant Joan d'Atzeneta, del tossalet de les Coves, del castell de Cervera, del Puig Pedró de Vilanova d'Alcolea, de la Torre del Mal Paso a Castellnou, del Racó de Rata en els estrets de Vilafamés, de la necròpoli de la Vall d'Uixó... i de segur que encara me'n deixe alguns, la gran majoria oblidats per les administracions.

Cal posar-los en valor, cal un major interès oficial pel coneixement històric d'aquesta civilització, una de les més brillants de la Mediterrània preromana, tractant

...curiosos personatges us guiaran pels seus carrers, en una visita plena de sorpreses. Visita per a tots els públics adaptada a persones amb
#DiscapacitatVisual #MACullastret

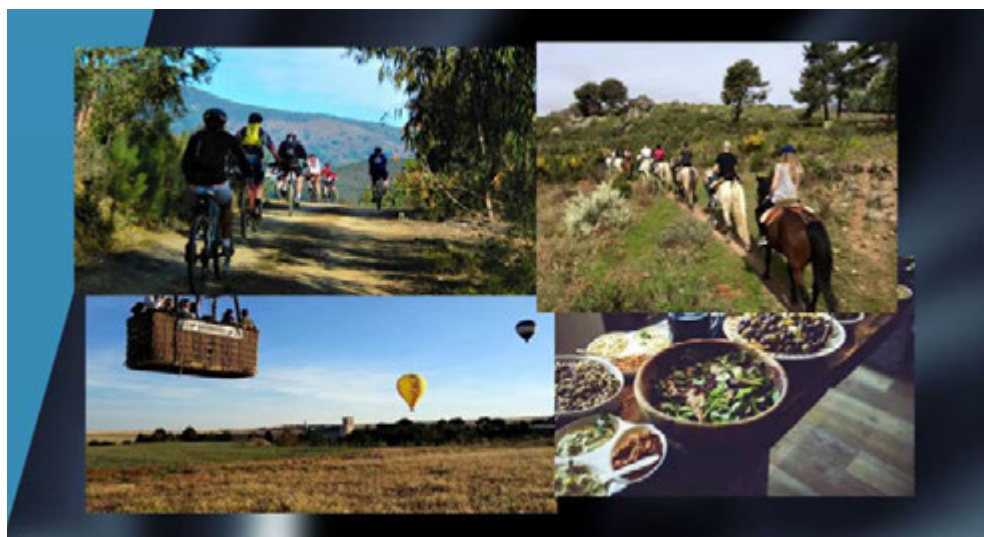

amb detall i cura els seus assentaments, les formes de vida, la demografia, els recursos i els intercanvis econòmics.

I la pregunta seria, sí, però com? I la resposta és prou fàcil, altres terres veïnes que comparteixen el mateix tipus de jaciments ho han aconseguit, creant diferents projectes de turisme cultural, coordinats des dels departaments d'història de la universitat i les seccions d'arqueologia dels museus, que anomenen rutes regionals estructurades, com és el cas de "La Ruta dels iIbers" a Catalunya, "Íberos del Bajo Aragón", "Viaje al Tiempo de los Íberos", a Jaén o la més propera, "Ruta dels Ibers de València", totes elles amb un objectiu comú: donar a conèixer els principals jaciments ibèrics del territori, així com els pobles que els habitaven, de manera que si a la nostra terra poguérem fer alguna cosa semblant, s'aconseguiria no tan sols el coneixement major de la cultura ibèrica i del llegat patrimonial arqueològic tan monumental i espectacular que tenim, si més no també un nou focus d'atracció turística envers els pobles que acullen i custodien aquest patrimoni.

Entenc que hi puguen haver dificultats al ser la nostra una ruta que s'hi hauria d'estendre per tota la província, que abastara diferents comarques i municipis, però podem analitzar els diferents models que s'han "posat en marxa" en altres indrets i veure d'adaptar-los a la nostra situació.

Com a mostra un botó. La Ruta dels Ibers de Catalunya està formada per 17 jaciments ibèrics musealitzats, estructurats en 7 itineraris, de gran qualitat científica i cultural, que mostren els escenaris propis de cadascun d'aquests pobles, amb jaciments clarament senyalitzats i presentats amb informació d'alt contingut didàctic, essent focus d'atracció monumental, cultural i fins i tot gastronòmica de territoris diferents, itineraris dissenyats emprant la mateixa estructuració del territori: ruta de poblats, ruta de fortificacions, ruta de torres, ruta de llogarets, ruta de museus...

I les diferents rutes turístiques podrien tenir un complement dinamitzador amb una programació complementària, amb activitats per a tota classe de públic, des de l'especialista fins a l'escolar i el públic familiar, amb activitats que buscarem posicionar dins el calendari anual unes dates per tots esperades, com passa amb aquestes jornades de cultura popular de Castelló, una gran oportunitat per a la socialització de les persones, per enfortir els vincles emocionals i fer que el patrimoni, en aquest cas el llegat iber de Castelló, siga un tret més identificatiu de la nostra història.

Pot fer-se realitat amb propostes que combinen fins i tot les visites culturals amb l'esport, com són les travesses a peu per a conèixer els jaciments o rutes en bicicleta, passejades en globus, rutes a cavall o visites teatralitzades.

I encara podem anar una mica més enllà, podem explorar fortificacions, recórrer els carrers dels poblats, entrar a les cases, descobrir com era la vida fa 2.500 anys, la fauna domèstica, la dieta... mitjançant les aplicacions que les noves tecnologies ens ofereixen, amb la creació d'un model d'aplicació multimèdia per als telèfons intel·ligents, a semblança de la proposta "Els ibers dels Ports", model que no sé si finalment ha vist la llum, ideat per una parella d'arqueòlegs de Navarra, basat en els jaciments de la Necròpoli de Sant Joaquim de la Menarella de Forcall, de la Lloma Comuna de Castellfort i d'En Balaguer de Portell de Morella, i que, de manera gratuïta, ens poguera apropar a la realitat d'aquell món tan llunyà i a la vegada tan a tocar de casa, tal com ja fem al Castell Vell o al refugi de la plaça de Tetuan.

Diu la dita popular que "voler és poder", cal un grau de compromís i un esforç perseverant per a aconseguir aquest propòsit superior, es pot reconèixer fins i tot que el projecte pot resultar complex, des d'ací i ara jo públicament llance la proposta a qui corresponga; la recollirà la Diputació?, seran els ajuntaments?, ho

coordinarà l'Agència Valenciana de Turisme?, es passaran “la pilota” d'uns als altres? Ara mateix ningú coneix el desenllaç, però cada pas endavant que es done serà pràcticament irreversible, cal definir un objectiu, traçar una planificació, un grau de compromís, un esforç perseverant i tenir clar el propòsit superior... Temps al temps, “de més verdes en maduren”.

XII APROPAR-NOS UN POC MÉS A AQUEST PASSAT QUE ARA DESCOBRIM A CASA NOSTRA

Joan Josep Trilles Font

Llicenciat en Humanitats UJI

Quan vam triar la temàtica de les jornades d'enguany, «El Castelló iberoromà», a banda de participar en la tria dels ponents que ens anaven a parlar, en les Jornades del Secà vam poder gaudir de la ponència «Vi, oli i pa. Aliment i fortuna dels països mediterranis», de Juanjo Ferrer Maestro, en què ens va explicar la importància estel·lar de l'agricultura en l'Imperi romà i així em vaig il·lustrar un poc més sobre el món romà.

També quan formava part del Consell Escolar de l'EPA Josep Pasqual Tirado vam visitar Sagunt, on vaig poder ampliar el que m'explicaven en els estudis d'Humanitats a l'UJI. Sagunt, tan prop i a la vegada tan desconegut. Va ser una jornada magnífica en la qual vam gaudir de tot el gran patrimoni romà que trobem en aquesta ciutat: museu, teatre, castell... Per cert, Sagunt és la Capital Valenciana de Cultura 2018-2019, una bona excusa per a visitar-la.

Recorde els amics d'Almenara, quan a la zona recreativa dels Estanys em comentaven que en aquell toll d'aigua ben clara venien els patricis de Sagunt a gaudir de les seues aigües. Molta llegenda potser, però qui sap.

No vull oblidar-me de les meues constants visites a les

Sagunt 2011

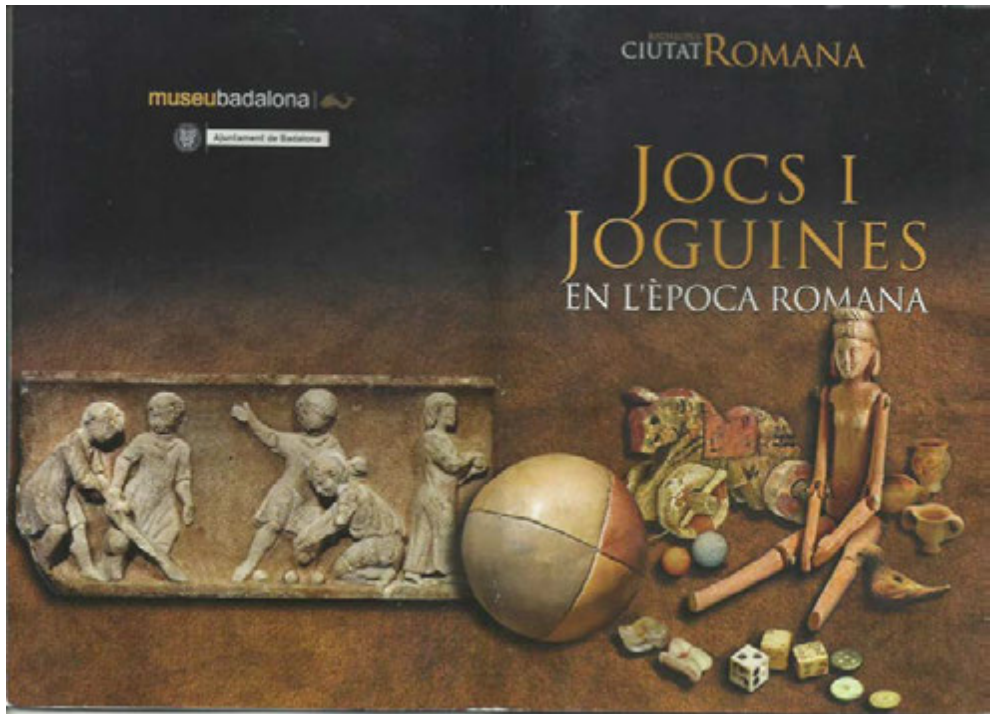

Sagunt, capital valenciana de cultura 2018-2019

Teatre romà Medellín 2013

runes i al Museu de Tarragona, el seu magnífic teatre a la vora de la mar, el circ... A Extremadura, a Mèrida, Augusta Emerita, necessites més d'una setmana per a poder veure tot el llegat i la troballa del teatre romà de Medellín, una joia recuperada gràcies a l'esforç dels arqueòlegs de camí a Còrdova, sense oblidar-me de la Via de la Plata, una calçada romana que travessava de sud a nord part de l'oest d'Hispania, des d'Augusta

Jocs i joguines

Arc de Cabanes

Fira romana de Traiguera 2018

Emerita (Mèrida) fins a Asturica Augusta (Astorga) amb els seus mil·liaris quan estic a Casar de Càceres.

Fins i tot Roma, ara fa 35 anys, en el meu viatge de noces. Vaig gaudir molt d'aquesta gran ciutat amb tots els monuments. I de ben jove a Empúries.

Sobretot un record de la visita al poblat ibèric d'Ullastret a Girona on vaig gaudir, a més de les runes d'aquest espai, de la mostra interpretativa i del seu entorn, així com d'una magnífica exposició, com a especialista en jocs tradicionals que soc, «Jocs i joguines en l'època romana», un muntatge dins de Badalona Ciutat Romana feta pel Museu de Badalona.

Sempre he pensat que a Castelló estàvem orfes

d'aquest món, que no teníem res. Fins aleshores noms com Via Augusta, Arc de Cabanes i Sagunt eren per a mi l'únic referent, això sí, amb gran satisfacció intentava ensenyar aquests espais als amics de fora.

Gràcies a treballs de Juanjo Ferrer, Arturo Oliver, Ferran Arasa, José Manuel Melchor i fins i tot de Joan Andrés amb el llibre de la seua trilogia *La forja de Lessera*, vaig anar ampliant el meu coneixement i trobant més espais. No estàvem tan orfes: Puig de la Nau a Benicarló, Puig de la Misericòrdia a Vinaròs, Sant Josep a la Vall d'Uixó, Torre la Sal, Benicató a Nules, la vil·la romana de Sant Gregori a Borriana, Ildum a Cabanes, Vinamargo a Castelló...

Capficant-me en aspectes més populars de la cultura romana, vaig veure que el nom de la vil·la romana de Cabanes Ildum donava nom a un celler, Ildum Vinarius, bons vins amb noms romans (Gallus i Marenostrum), i a un tanatori crematori al passeig de Morella; a Vilafamés també trobem el Magnanimus que recorda el passat romà; també com Roma donava nom a pizzeries; com a Traiguera organitzen la Fira Romana Thiar Julia per a recordar els seus avantpassats romans el primer cap de

Vil·la romana de Vinamargo 2015

setmana d'octubre citant-se amb els orígens, transportant els seus veïns i visitants en un viatge en el temps de més de 2.000 anys; l'esmentat recinte emmurallat iberoromà de Lessera al Forcall; i quan l'amic Miquel Gómez ens va ensenyar la troballa de la vil·la romana de Vinamargo; i per a rematar, la darrera exposició al Grau de Castelló, "Romanorum Vita. Una història de Roma" per a conèixer la vida quotidiana dels habitants d'una ciutat de l'Imperi romà. Totes aquestes circumstàncies em van fer veure tot el que teníem i que calia aprofitar.

Anem al que és pràctic, treballem en tots els aspectes per a recuperar i conservar les runes i els vestigis del nostre passat iberoromà. He volgut acostar-me a la llista de carrers de Castelló, no trobe referències al món romà. Tenim Sagunt, crec que per població més que per història, i no està ni Roma. En canvi, en trobe de dessubstanciats, noms de rius llunyans. Si hagueren posat riu Tíber, ens acostariem a Roma?

Llavors vull concloure la meua aportació dient que cal aprofitar tot el glossari de noms romans de les nostres comarques per a apropar-nos un poc més a aquest passat que ara descobrim a casa nostra i fer-lo arribar a tothom, però sobretot als més menuts.

La vil·la romana de Vinamargo ha de ser el nostre punt de partida, el nostre referent.

Ajuntament
de Castelló
Regidoria de Cultura